

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK 54.

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

54.

SZERKESZTI

DOBI EDIT
HOFFMANN ISTVÁN
TÓTH VALÉRIA

DEBRECEN, 2016

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT FOLYÓIRATA**

© *Dobi Edit, Hoffmann István, Tóth Valéria, 2016*
© *Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2016*

Internet: <http://mnytud.arts.unideb.hu/mnyj/54>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Technikai szerkesztő: Reszegi Katalin
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. sokszorosító üzemében.

Nyelvjárás és nyelvi rendszer*

HEGEDŰS ATTILA

Nem ismertem MÁRTON GYULÁT. Amikor meghalt, még el sem kezdtem az egyetemi tanulmányaimat. Nevével és munkásságával dialektológiai tanulmányaim során találkoztam először, könyvét, a Magyar nyelvjárást (1970) KÁLMÁN BÉLA könyve (1966) mellett tankönyvként használtuk. Már akkor meglepett az a széles körű tárgyi tudás, ami könyvéből sugárzott. (És amit később, a Magyar dialektológia tankönyv egyes fejezeteinek megírása során oly jól használhattam, vö. HEGEDŰS 2001a.) Márton Gyula tudományos szervező és tanszék-építő szerepét a kolozsvári nyelvészek között PÉNTEK JÁNOSnak a Brassai-emlékülésen közel húsz éve elmondott szavai írják le pontosan (2005: 52), nyelvjáráskutató munkásságát pedig a Szilágysági nyelvatlasz (SzilNyA.) szerkesztése közben tanultam meg igazán értékelni. És amikor érdeklődésem a nyelvtörténet felé fordult, Márton Gyula nyelvjárás-történeti megjegyzései akkor is segítségemre voltak (HEGEDŰS 2001b 52). Amikor emlékét idézzük, úgy gondolom, leginkább akkor vagyunk hűek hozzá, ha a mai előadás témáját a nyelvjárásban köréből merítjük.

A dialektológia mint nyelvészeti rész tudomány a huszadik század tudománytörténetében sajátos utat járt be. A nyelvföldrajzi módszer gyakorlattá válása s ezáltal a dialektológia nyelvtörténeti hasznosíthatósága a század első évtizedeiben Európa-szerte a nyelvjárásban fellendülést hozta magával. E fellendülésnek fáziskéséssel jelentkező termékei a magyar dialektológiában a nyelvatlaszok voltak. És hogy a nyelvföldrajz még ma sem meghaladott, sőt az atlaszok egyesítésével, a számítógépes megjelenítésekkel új összefüggésekre tud rávilágítani, mi sem jelzi jobban, mint a Magyar Nyelv legutóbbi, 2016/2. száma. A múlt század hetvenes éveitől azonban az emberek elkezdtek szégyellni a nyelvjárásukat. A korábban nyelvjárásban beszélők szélesebb tömegeinek „szégyenlő-önfeladó atitűdje” (KISS 2001a: 221), továbbá az ekkor fellendülő és esetenként magának kizárólagosságot követelő strukturális-generatív nyelvszemlélet miatt úgy tűnt,

* A tanulmány a Márton Gyula születésének centenáriuma 2016. december 17.-én Kolozsváron szervezett emlékkonferencián elhangzott előadás írott változata.

hogy a nyelvjárástan alól kifogy a talaj: eltűnnek a beszélői, módszerei fölött pedig eljárt az idő. Ám a szociolingvisztika, amely mint SÁNDOR KLÁRA írja, elsősorban szemlélet (2000: 18), és ugyanúgy a gyűjtött s valóban elhangzott adatokra épít, mint a dialektológia, új fellendülést adott a nyelvjárási kutatásnak is, amely mindig is állította a változatok meglétét, kutathatóságát és a nyelvi rendszerben meglévő, megkerülhetetlen szerepét.

A nyelvjárás fontossága a beszélők számára elsősorban nyelvhasználati kérdésekben jelentkezik: erősíti a közösségi tudatot, őrzi és újratereket a helyi kultúrát (vö. KISS 2001: 50–51b). A nyelvjárásnak a köznyelvi változat megtanulása melletti megőrzése a kulturális identitás szempontjából alapvető fontosságú. Hadd idézzem erre nézve HEGYELI ATTILÁt, akinek a szerepét a csángó gyerekek magyar nyelvű oktatásában mindenki ismeri: „Mi nem azt szeretnénk, hogy a XXI. században a moldvai csángó gyerekek bocskorban járjanak és ne ismerjék a számítógépet, hanem azt, hogy a modern kor előnyeit megtanulva, kihasználva, életüket olyan értékre alapozzák, amelyek gyökereikből fakadnak, amelyekre büszkék lehetnek. Csángóföld a magyar és a román kultúra mezsgyéjén található, ötvöz nagyon sok mindent, a hagyományos kultúra alapja mégis a magyar. Éppen ezért nem csak a köz- vagy irodalmi nyelvet tanítjuk, illetve az ezen való írást, olvasást, hanem állandóan figyelünk arra, hogy a nyelv lokális értékei, specifikus jellege megmaradjanak (a köznyelv és a nyelvjárás gyönyörűen megfér egymás mellett, ezek nem zárják ki egymást, sőt!), visszatánítjuk a helyi folklór, szokáskultúra anyagát, táncokat. Tehát megtanítjuk Arany János verseit, de ugyanúgy tanítjuk Lakatos Demetert is. Megtanítjuk a teljes hasonulást, de soha nem húzzuk alá pirossal, ha a gyerek azt írja, hogy »szekervel menek«” (SÁNTHA 2010: 22).

De a nyelvváltozatok figyelembevétele a „rendszer nyelvészetnek” (SÁNDOR 2000: 35) nevezett generatív nyelvészeti kutatásokban is megjelenik (szükségszerűen meg kell jelennie, ha nem akar félrevezető lenni). Csak jelzészerűen utalok e kérdésben É. KISS KATALIN gyakorlatára az Új magyar nyelvtan egyes megállapításaiban (1998: 84, 87), ahol a szerző jól szerkesztett mondatnak tekinti a köznyelvtől eltérő, de a debreceni nyelvjárásban élő változatot is.

A továbbiakban megpróbálom bemutatni, hogy a dialektológia által feltárt konkrét adatok milyen hatással lehetnek a nyelvi rendszerezésre, hogyan bővítik a rendszert, s hogyan támasztják alá a rendszerről meglévő tudásunkat. Ez a konkrét adalék a népi határozószók vizsgálata során merült fel, és a szófaji rendszerezés körét érinti. S hogy miért a határozószókat választottam? A határozószók száma a köznyelvben mintegy 1000 tételt jelent, állítja KESZLER BORBÁLA (2000: 212). Kijegyzetelve az ÚMTsz. harmadik kötetéből a határozószói besorolású szavakat, ezek száma 526. Ha ezt a számot az öt kötetre kivetítjük, akkor a népi határozószók száma szerényen számítva is 2000–2500 között lehet. Ez a

szám több mint kétszeresen múlja felül a köznyelvben használatos határozószók számát, érdemes tehát megvizsgálni a nyelvjárási változatoknak a szókészletet bővítő, a rendszert színező tömegét.

A határozószók rendszerezésében többféleképpen járhatunk el. KESZLER BORBÁLA a Magyar grammatika című kötetben (2000) többféle rendszerezési elvet ismertet: 1. a fogalmi tartalom jellege alapján, 2. a mondatbeli szerep alapján, 3. a morfológiai tagoltság alapján. Bemutatásom alapja eme harmadik lesz, mivel ez adja a leginkább tagolt rendszert, s ez szól (ha csak érintőlegesen) a keletkezésről is. A morfológiai alapú osztályozás jelenik meg D. MÁTAI MÁRIA könyvében, a 2011-ben megjelent Magyar szófaj történetben is, ahol a szerző egy minden korra érvényes rendszert a morfológiai tagolás alapján vázol fel. Ez a rendszerezés kikerüli a névmási határozók/határozószói névmások csoportjának szófaji besorolásáról való megközelítési különbségeket, a továbbiakban a névmási határozószókat a szófaj tagjaiként vesszük számba (ebben megerősít MÁTAI mellett É. KISS KATALIN is, vö. 1998: 109). Alapként tehát MÁTAI csoportosítását követem, egyes helyeken kiegészítve KESZLER rendszerével.

A rendszer bemutatása mellett legalább olyan fontos a keletkezés módjáról beszélni, a kettő ugyanis nem választható el egymástól: be kell mutatni, hogy az, ami van, hogyan lett azzá, ami. A határozószók keletkezésében leginkább jellemző a ragszilárdulás és az összetétel. Emellett kisebb mértékben megtaláljuk a szófajváltást és az idegen átvételeket. Létrejöhethetnek ikerszószerű határozószók és határozószó értékű állandósult szókapcsolatok is. E két utóbbi kategóriát MÁTAI nem tárgyalja, pedig, amint látni fogjuk, a népi használatban legalábbis az egyiknek jelentősége lesz.

A határozószók rendszere morfológiai alapon:

1. Egyszerűek

1.1. Ragtalanok

1.1.1. Idegen átvétel (*abszolút*)

1.1.2. Szófajváltással alakult (*elvéve*)

1.2. Névszói alapú ragosak (ragszilárdulással alakult)

1.2.1. Primer ragos (*haza*)

1.2.2. Primer ragok halmozódásával szekunder ragos (*alkalmasint*)

1.2.3. Önálló szóból szekunder ragos (*suttyomban*)

1.2.4. Birtokos személyjelet is tartalmazó (*végtére*)

1.2.5. Fokjelet is tartalmazó (*feljebb*)

1.2.6. Kicsinyítő képzőt is tartalmazó (*jócskán*)

1.3. Névmási alapú ragosak

1.3.1. Primer ragos (*itt*)

1.3.2. Primer ragok halmozódásával szekunder ragos (*addig*)

1.3.3. Önálló szóból szekunder ragos (*mennél*)

- 1.3.4. Birtokos személyjelet is tartalmazó (*mostanában*)
- 1.3.5. Fokjelet is tartalmazó (*tovább*)
- 2. Összetettek
 - 2.1. Névmási határozószók
 - 2.1.1. Mutató névmási határozószók (*amott*)
 - 2.1.2. Vonatkozó névmási határozószók (*ahol*)
 - 2.1.3. Határozatlan névmási határozószók (*valaha*)
 - 2.1.4. Általános névmási határozószók (*bárhol*)
 - 2.2. Szerves összetételek
 - 2.2.1. Mellérendelők
 - 2.2.1.1. Szóismétléssel keletkezettek (*néha-néha*)
 - 2.2.1.2. Tőismétléssel keletkezettek (*unos-untalan*)
 - 2.2.1.3. Rokon vagy ellentétes értelmű szavak kapcsolatával keletkezettek (*maholnap*)
 - 2.2.1.4. Kötésszóval kapcsolt mellérendelések (*egyszersmind*)
 - 2.2.2. Alárendelők
 - 2.2.2.1. Alanyos (*szívszakadva*)
 - 2.2.2.2. Tárgyas (*fogcsikorgatva*)
 - 2.2.2.3. Határozós (*karonfogva*)
 - 2.2.2.4. Jelzős (*lőhalálában*)
 - 2.2.2.5. Jelentéssűrítő (*homlokegyenest*)
 - 2.3. Morfológiai természetű összetételek (*délután*)
 - 2.4. Szeretlen összetételek (*alighogy*)
- 3. Ikerszószerű határozók (*hébe-hóba*)
- 4. Határozószó értékű állandósult szókapcsolatok (*akarva-akaratlan*).

Ez így összesen harminc kategória, amelyet felállíthatunk a köznyelvi határozószók alapján. Emellett fel kellett vennem egy harmincegyediket, a besorolhatatlan határozószók kategóriáját is.

Az ÚMTsz. harmadik, a K–M betűvel kezdődő kötetében található 526 népi határozószó egy részéről az ÚMTsz. nem ad információt, mivel ezeket az 1960-ig megjelent regionális szótárakból idézi, és esetükben csak visszaul az adott szótárra. Ezeket a jelentésmegadás hiánya miatt kivettem a vizsgálandók csoportjából. Az így megmaradó 471 határozószót próbáltam meg besorolni a meglévő rendszerbe. Előre kell bocsátanom, hogy ez a kis filológiai mélyfúrás nem reprezentatív, mivel csak az említett három betűvel kezdődő szavakat veszi figyelembe. Bizonyos típusok adathiánya tehát alapvetően ezzel a ténnyel magyarázható. A számok tehát csak hozzávetőleges értékűek, s csak módjával vetíthetők ki a népi határozószók teljes állományára.

Hiányzik a példa a határozószó értékű állandósult szókapcsolatokra, bár ezek hiányát ellensúlyozzák az ikerszószerű határozók. Hiányzik továbbá a mutató

névmási, a határozatlan és az általános névmási határozószók kategóriája is. Ez a hiány szintén a forrás jellegével függ össze, hiszen a mutató névmási határozószó *a, e* magánhangzóval kezdődik, a határozatlan *né-* és *vala-* kezdetű, az általános pedig *akár-, bár-* kezdetű szokott lenni.

Öt vagy annál kevesebb példával képviselteti magát az idegen eredetű határozószó (*kumszekágye* 'annak rendje-módja szerint', vö. BUDAY 1912: 195; *kám* 'körülbelül, mintegy' vö. PÉNTEK szerk. 2016: 410): mindkettő a románból való átvétel), a primer ragos névmási alapú (*másiütt, mindjáron*), a birtokos személyjelet is tartalmazó névmási alapú (*másodjára, mikortától, mindadán*), a fokjelet is tartalmazó névmási alapú (*majdább, legidébb*), a szóismétléssel keletkezett szerves összetételek (*körül-körül, közte-közte*), a kötőszóval kapcsolt mellérendelések (*másakárhon*), az alanyos alárendelések (*lélekszakadtával*), a tárgyas alárendelések (*mindösszevéve*), a jelentéssűrítő összetételek (*mindporig*).

5–15 közötti példával találjuk a szófajváltással alakult határozókat (*keceletlen, késztelen, kivéve, közvetlen*), a névmási alapú, önálló szóból származó szekunder ragot viselőket (*máskor, másodikra, mentől, mostanokba*), a rokon vagy ellentétes értelmű szavak kapcsolatával keletkezetteket (*keresztül-által, kívül-bévíül, kosul-bakul*), a határozós alárendelőket (*karonfogózva, mindmerőt, kevésvártatva*) és az ikerszószerű határozószókat (*kényen-kedven, kincre-koncra, lével-pével*).

16–30 közötti példát találunk a primer ragos névszói alapúakra (*karingosan, kényen*), a kicsinyítő képzőt is tartalmazó névszói alapú határozószókra (*későbbecsken, kettecsken, kicsidég, lassikán*), a névmási alapú, primer ragok halmozódásával alakult szekunder ragos alakulatokra (*márig, másunnan, másodvást, másánt, mostandon*), a vonatkozó névmási határozószókra (*mekkorán, mekkorára, melyikszér, merrünnen*), a töismétléssel keletkezett szerves mellérendelésekre (*kényén-kénytelen, kettéden-ketté, meres-merevén*), a jelzős alárendelőkre (*kar-szügyön, keresztarántékosan, lódögében, mezítfej*), a morfológiai természetű összetételekre (*keresztülfelé, legkiválóbbképpen, másodszeren, mindenfelőlrünnen, muszájképpen*) és a szervetlen összetételekre (*lopdelmódon, magaszóval, majdég, majdigen, mármostand*).

30 feletti megjelenést találunk a névszói alapú, primer ragok halmozódásával szekunder ragos szavak esetében (*kapatlanul, kaszont, képesint, képesleg*), a névszói alapú, önálló szói eredetű szekunder ragos szavaknál (*keresztületben, kunkorékban, lábtól, léppel, keservvel*), a névszói alapú, birtokos személyjelet is tartalmazó szavakban (*bolondjában, kárára, kölletekor, lefolytában, melegében, lassandjából*) és a névszói alapú, fokjelet is tartalmazó határozószókban (*későbbben, készebb, legjavában, korábbat*).

A köznyelvi határozószókkal való összevetés után jöjjenek azok az észrevételek, különlegességek, amelyekkel ez a népi szókészlet rendelkezik, s amelyek fessegetik, illetőleg bővítik a határozószók köznyelvi rendszerét. Besorolhatatlannak

tűnt ugyanis a *kardalészára* ~ *kardalészába* 'gazdátlanul, felügyelet nélkül, ill. tessék-lássék, felületesen', a *kétszerikszér* 'másodszer', a *kívántól* 'kóstolóba, mutatóba', a *későnesen* 'nagyon későn', a *lésen* 'főleg' és a *mindszente* 'mind-egyre' példákkal szimbolizálható csoport.

Ezeket és továbbiakat is figyelembe véve új sajátosan alakult csoportokat alakíthatunk. A *későnesen*-ben megállapíthatunk egy *-s* képzőt, és azt találjuk, hogy több, már besorolt alakulat esetében is jellemző ez az *-s* képző (*későnesen*, *készületesen*, *koránosan*, *korásan*, *könnyedesen*, *közeleset*, *különösen* 'külön-külön, egyenként', *magyarmiskásosan*). Egy másik sajátos típust képviselnek az elvonással keletkezett határozószók. Ezekben a határozórag nem a névszói tövön szilárdul meg, hanem az elvont (igei) tövön (itt esetleg feltételezhetünk egy rejtett igenévi, vagyis névszói tövet is akár): *kívántól* 'kóstolóba, mutatóba', *látra* 'látszólag, külsőre', *léppel* 'lassan, lépésben', *loppal* 'lopva, titokban', *mondra* 'megrendelésre'. Különleges elvonás, ahol a szó kezdete válik feleslegessé: *méntelen* 'nagyon sok, töménytelen'. Létezik a *kettedikszér* 'másodszer', és ennek analógiájára a szóvég adaptációjával jöhetett létre a *kétszerikszér*. Az analógia máshol is tetten érhető: a *mezítláb* mintájára alakulhatott a *mezítfej* és a *meztélfejjel* 'hajadonfőtt'. Szintén sajátos csoport az utótagjában *-rűn*, *-rűnnét* elemet hordozó határozószók csoportja (*kívülrűn*, *kívülrűnnét*, *lejtőrűnnét*, *merrűn*, *messzi-rűn*, *medrűnnét* stb.). Ezekben az utótag felbontását a szintén adatolható *messzi-rűn* segítségével adhatjuk meg: a *-ról* határozórag kiegészülhet még a nyomatékosítást szolgáló *-nen*, *-nét* raghalmozásokkal. A *mindszente* a morfológiai természetű összetételekkel látszik rokonságban levőnek.

Az alapszó ismeretlen volta nem tette lehetővé az állásfoglalást a *lésen* esetében. Sajátos a *kardalészára* esete. Itt ugyanis valószínűleg egy elhomályosult szóösszetétellel van dolgunk, melyben a *kordé* és a 'rendetlen kerítés' jelentésű *lésza* szavak alkotnak egy határozószót (TESz.).

Látható tehát, hogy még ez a rövid, szűrőpróbaszerű áttekintés is jó néhány különlegességet hozott felszínre az élő nyelvhasználat kincsesbányájából. Ezek a kincsek ott lapulnak A romániai magyar nyelvjárások atlaszában (RMNyA.), a regionális atlaszokban, a tájszógyűjteményekben. Csak remélhetjük, hogy akadnak Márton Gyula-követők, akik felismerve a nyelvjárásoknak a nyelvi rendszert formáló hatását, munkásságukat hozzá hasonlóan a nyelvjáráskutatásnak szentelik. Márton Gyula emlékét így őrizhetjük meg leghívebben.

Irodalom

- BUDAY PÉTER 1912. Dési tájszók. *Magyar Nyelvőr* 41: 193–196.
- HEGEDŰS ATTILA 2001a. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 375–408.
- HEGEDŰS ATTILA 2001b. A 3. személyű tárgyas igereg kérdéséhez. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 2*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 49–54.
- KÁLMÁN BÉLA 1966. *Nyelvjárásaink*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KISS JENŐ 2001a. A regionális nyelvhasználat vizsgálata. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 175–256.
- KISS JENŐ 2001b. Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 23–56.
- É KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- MÁRTON GYULA 1970. *Magyar nyelvjárásstan*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, Babes–Bolyai Tudományegyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Kar.
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Regionalitás és egyetemesség a kolozsvári nyelvészek munkásságában. In: PÉNTEK JÁNOS szerk., *A nyelvész Brassai élő öröksége*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–53.
- PÉNTEK JÁNOS szerk. 2016. *A moldvai magyar tájnyelv szótára 1/1. Moldvai magyar — közmagyar rész. A–K*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt.–JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–11*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995–2004.
- SÁNDOR KLÁRA 2000. Szociolingvisztikai alapismeretek. In: SÁNDOR KLÁRA szerk., *Nyelv és hatalom, nyelvi jogok és oktatás*. Csíkszereda, „Apáczai Csere János” Pedagógusok Háza Kiadója. 9–58.
- SÁNTHA ATTILA 2010. „A gyerekek szeretete tartotta bennem a lelket” — beszélgetés Hegyeli Attilával, a Csángó Oktatási Program vezetőjével (2000–2010). In: KOSZTÁNDI TÍMEA–ILDIKÓ szerk., *Tíz év Moldvában. Csángó Oktatási Program 2000–2010*. Kézdivásárhely, Zelegor Kiadó. 11–31.
- SzilNyA. = HEGEDŰS ATTILA szerk., *Szilágysági nyelvatlasz*. Budapest–Piliscsaba, Magyar Nyelvtudományi Társaság–Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 2000.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

Dialectology and linguistic system

In his lecture given at the Gyula Márton Memorial Conference, the author gave a presentation on the relationship between dialects and linguistic taxonomy. Dialects always represent live language use, therefore, through their facts they can overwrite and refine previously known categories of scientific taxonomy and classification. The author describes such a case by examining the adverbial category: by collecting the adverbs from the third volume (K–M) of “Új magyar tájszótár” (New Hungarian Dialect dictionary, ÚMTsz.), and organizing them into the known categories, he demonstrates the versatility of folk adverbs, and also the fact that beyond already known groups, based on morphological development, further groups should be considered. And, since the corpus of folk adverbs includes 2.5–3 times as many words as those found in the common language corpus, new groups may shed light on the colourfulness of live language use. The study is intended to serve as an initiative towards the scientific usage of the linguistic material explored and accumulated by Hungarian dialectologists during the last decades (and recorded in dictionaries, regional atlases), the integration of the value they represent into descriptive linguistics.

Keywords: folk adverbs, part of speech categorization, dialectology

A létige és a *megy* ige ragozásának kialakulása

JAKAB LÁSZLÓ

1. A magyar létige finnugor eredetű. A tő alapnyelvi alakja **bole-* lehetett (TESz., MSzFgrE., UEW.). Ennek szabályos folytatása nyelvünkben a *vol-* ~ *val-* szótő (*volt, volna, való*). A Halotti Beszédben levő *vogmuc* feltehetőleg még *o-* val hangzott. A tő első szótagjának magánhangzója a korai ősmagyarban vált nyíltabbá. A nyíltabbá válás azonban nem ment végbe mindenütt, mert a *volt, volna* alakokban ma is él a zártabb magánhangzó, csak az *l-*s töben maradt meg az *o*, de ott is van kivétel. A magyar nyelv külön életében fejlődött ki a *vagy-* és a *van-* töv változat. A ragozásban mindkettő csak kijelentő mód jelen időben fordul elő: *vagyok, vagy, van, vagyunk, vagytok, vannak*. A *van-* töből még nem régen főnévi igenév is keletkezett, amely csupán a *vanni van* kifejezésben él. A *gy-*s töből is született származék: *vagyogat, kivagyiság*.

Szavunknak tehát van egy *l-*re, egy *gy-*re és egy *n-*re végződő töve. Mára már tisztázódott az is, hogyan keletkezett a *gy-*s töv változat az ősmagyar korban. Először az *l* palatalizálódott, majd a palatális *l'* affrikálódott, tehát $l > l' > \acute{l} > gy$ változás ment végbe (vö. TESz., UEW., E. ABAFFY 1991a: 115). Ez a folyamat más szavakban is megfigyelhető: *hol > hogy, il > ily > így, jel > jegy* stb. (TESz., MSzFgrE., E. ABAFFY 1991a: 115). BENKŐ LORÁND szerint az *ly > gy* változás „lényegében szórványos, de nyelvünkben hosszú időn keresztül ható tendencia volt” (1953: 34). Így jött létre a *vagyok, vagy, vagyon, vagyunk, vagytok, vagynak* ragozási sor. Az *n-*es töv változat pedig a többes szám 3. személyből vonódott el. A *vagynak gy* eleme először depalatalizálódott: *vadnak*, majd ebből teljes hasonulással létrejött a *vannak*. Ez utóbbiból vonták el a beszélők a *van* alakot feltehetőleg csak a 16. században (TESz., E. ABAFFY 1992: 122, MSzFgrE.). A *van* és a *vagyon* évszázadokon át egymás mellett élt, az utóbbi ma már régiesnek hat, de az irodalmi nyelvben és a nyelvjárásokban még megvan. A többes szám második személyű *vattok* ejtése az ősmagyar korban az egész nyelvterületen általános lehetett a kódexek adatai szerint (vö. E. ABAFFY 1992: 122).

A történeti nyelvtan szerint a magyar létige az ősmagyarban ugyanazon módokban és időkből volt használatos, mint bármely más ige (E. ABAFFY 1991a:

115, 1991b: 147). Azóta lett hiányos a ragozása. A felszólító módban alakkiegészüléssel a *lesz* megfelelő alakjait használjuk helyette (E. ABÁFFY 1992: 147–148). Ugyancsak a *lesz* helyettesíti a létige jövő idejét is (E. ABÁFFY 1991a: 115). Volt-e a *val-* ~ *vol-* töből alakuló felszólító mód? A fentiek szerint kellett lennie. Általában a *vajon* módosítószót is a létige felszólító módjából eredeztetik; *valjon* > *vallyon* > *vajjon* > *vajon* (TESz., E. ABÁFFY 1991a: 115). Ezt bizonyítják az ómagyar kor *l*, *ly* ~ *lly*-es adatai: *val'on* (GuaryK. 2, 7, 18), *walyon* (FestK. 401), *wallyon* (PéldK. 79). Hova lett ez a felszólító mód? Eltűnt, de miért?

A mai nyelvben határozói igeneve sincs a létigének, pedig az is volt. RÁCZ ENDRE mutat rá, hogy a 15. századi Müncheneri Kódexben előfordul a *valvád* és a *valvátok* személyragozott ige a létige és a *vall* ige származékaként is, vagyis homonimák (1991). A *vall* igenevét idézi a kódex 27vb lapjáról: „baratom mire iopttel idè bè *nē valuad mènèkez ruhat*” (546), a létige igenevére pedig a forrás 87vb lapjáról: „mikèppèn te *fido valuad* kérz èn tollèm inod ki vagoç Jamariabèli nèmberi” (547) és a 18vb lapról: “Kèlkè kegoçnak nèzèti mikent bèzèlhèttec iokat *gonozoc valuatoc*” (548). A magyar nyelv történeti nyelvtana más kódexekből is hoz példát a létige határozói igenevére (vö. A. JÁSZÓ 1992: 442). De ez az igenév még Balassi korában is élt, legalábbis a költő palóc nyelvjárásában. Az Dobó Jakab éneke, Az már az idő vala kinyilatkozásban ellen szerzett ének című versében Cupidóról ezt írja: „Vaknak sem mondhatja őt senki igazán, Aki megkóstolta mérges nyilát magán, Sok szüvet nem lúne vétetlen, *vak valván*” (vö. KŐSZEGHY–SZABÓ szerk. 1986: 112). Előfordul ez a szó a Szép magyar komédiában is: „Hát immár mi hasznaért mondta Dienes énnékem, olyan *együgyű paraszt ember valván*, ha igaz nem volna? (1990. 30 1.). A *valván* jelentése ezeken a helyeken kétségtől 'lévén'. A kiejtésben ez az alak egybeesett a *vall* határozói igenevével, s nyilván a homonímia okozta, hogy azóta teljesen eltűnt nyelvünk-ből.

De eltűnt az *l*-es töből származó eredeti főnévi igenév is, helyette a *lenni*-t használjuk. A melléknévi igenevekből is csak a *való* maradt meg. Ezek miért haltak ki? A *volni* ~ *valni* főnévi igenévről SIMONYI ZSIGMOND két helyen is azt írja, hogy megvan a kódexekben (1881: 120; 1895: 273). Sajnos, nem mondja meg, hogy milyen forrásban található ilyen adat. Az eddig részletesen feldolgozott kódexekben (JókK., BécsiK., MünchK., AporK., BirkK., GuaryK.) nincs rá példa. A magyar nyelv történeti nyelvtana sem ismer ilyen adatot. Következtessük ki, hogyan hangozhattak a hiányzó igenevek az ómagyar korban! A *való* és a *valván* alapján feltételezhetjük, hogy a nyílt magánhangzós változathoz származtak. A főnévi igenév tehát **valani* ~ **valni*, a melléknévi igenevek pedig **valot(t)* és **valandó* alakúak lehettek. S ha figyelembe vesszük, hogy az *l* magánhangzók között geminálódhat, akkor egybeeshettek a *vall* megfelelő alakjaival. Tehát ezek eltűnését is a homonímia okozhatta.

A *volt*, *volta* alapján azt is feltételezhetjük, hogy a befejezett történéssű melléknévi igenév párhuzamosan a zártabb magánhangzós töből is létrejöhetett. Így az egyikben *a*, a másikban *o* volt. Hasonló jelenség van a *halott* és a *holt* igenevekben. Az ómagyar korban mindkettő szerepel helynevekben: *Halott-Mic* (1299: *Holuth Mych*, KMHsz. 131), *Holt-Ida* (1317: *Holt Ida*, uo.).

A *volt*, *volta* megmaradása érthető, mert a zártabb magánhangzójú töváltozatból jöttek létre. S annak egyik oka, hogy ezekben és a múlt idejű igealakokban (*voltam*, *voltál* stb.) megmaradt ez a töváltozat, a *vall* alakjaitól való elkülönülés lehetett. Ugyanez történt a feltételes módban (*volna* stb.). Ide is behatolt a *lenne*, de él továbbra is a *volna*. De mi lehet a magyarázata a *való* igenév és a *valék*, *valál*, *vala* stb. igealakok megmaradásának? Feltehetőleg az, hogy az előbbinek fontos, gyakran használt képzőszerű funkciója volt (*vmiből való dolog*), így a háttéralkú jelzőt formailag is jelzővé változtatta (vö. A. JÁSZÓ 1991: 330; 1992: 426). A *levő* is előfordult ilyen szerepben, de csak ritkán (uo.). Az utóbbiak 3. személye, a *vala* pedig gyakran használt segédigévé vált az ómagyar korban.

Hiányoznak a *val-* töből alakult igei és névszói származékok is. Különösen feltűnő a *-hat/-het* képzős ige és az *-ás/-és* képzős főnév hiánya. A **valhat* és a **valás* hiányának az oka ugyancsak a *vall* ige hasonló származékaitól való elkülönülés lehetett.

Fentebb feltettük a kérdést: hova lett a *vol-* ~ *val-* töből alakuló felszólító mód? A feltételes módhoz hasonlóan megmaradhatott volna. Az eddigi irodalom általában csak azt a tényt állapítja meg, hogy más lépett a helyébe. E. ABAFFY ERZSÉBET szerint „minthogy a felszólítás rendszerint a jövőre vonatkozik, elég korán, talán már az ősmagyar kor második felében átvehette a létigének ezt a szerepét a *lē-* ige felszólító módja. Ez az ige ugyanis rokon nyelveink tanúsága szerint a létezést és a valamivé válást egyaránt kifejezhetette. A *lēž*, *lēžēn* felszólító móddal tehát magától értetődően egészülhetett ki a **βal-* ige paradigmarendszere” (1991a: 115). De miért kellett kiegészülnie, amikor volt az igének felszólító módja? Feltehetőleg azért, amiért a szó fentebb említett alakjai is eltűntek. A *val+jon* felszólító mód egybeesett a *vall* azonos alakjával: *vall+jon*, a kiejtésben mindkettő *vallyon-*-nak hangzott. Az esetleges félreértések elkerülése végett kezdtek tehát helyettesíteni a *lesz* ige megfelelő módjával a *van* felszólító módú alakjait.

A *vall* a szláv eredetű *vádol* szóhasadással létrejött változata (SzlJsz., TESz., EWUng.). A *vádol* KNEIÉZSA szerint az óbolgárból került át a magyarba (SzlJsz.), tehát már az ősmagyar kor végén megvolt nyelvünkben. Az ómagyar korban igen gyakori, az Apor-kódexben több mint ötvenszer fordul elő: *vallonk* (72/8), *vallot* (113/21), *vallatok* (102/24) stb. (vö. JAKAB–KISS 1997).

Ahogy már fentebb láttuk a töváltozatok kialakulásának első fázisa az eredeti *vol-* ~ *val-* *l* hangjának a palatalizációja volt. Ezt senki nem vonja kétségbe. Ezzel

kapcsolatban azonban nem szoktak feltenni legalább két önként adódó kérdést. Az egyik: miért palatalizálódott az *l*, a másik: miért csak a kijelentő mód jelen időben ment végbe ez a változás? Meglehetősen szokatlan dolog az ilyen spontán palatalizáció, és ugyancsak feltűnő és magyarázatra szoruló dolog, hogy egy ige tövében csak egy adott helyzetben érvényesüljön, és sehol másutt nyoma se legyen.

BENKŐ LORÁND A magyar *ly* hang története című könyvében a mássalhangzó utáni magánhangzóval magyarázza a különböző hangok palatalizációját. Megalapítása szerint nemcsak a palatális, hanem a veláris hangok is indukálhatják a palatalizációt (vö. 1953: 45–47). Amint írja, „A magyarban a veláris magánhangzók palatalizáló volta különös ugyan, de mindenesetre *k i m u t a t h a t ó t é n y*” (i. m. 46). Ha el is fogadnánk, hogy a követő mély magánhangzó palatalizálta a létige tövének *l* hangját, még mindig ott marad a kérdés, miért csak a kijelentő mód jelen idejében? Igénkben BENKŐ szerint a palatalizáció „már a nyelvemlékes kor előtt megindult” (i. m. 47), még akkor tehát, amikor megvolt a tövéghangzó, így az *l* mindig magánhangzó előtt állt. Érthetetlen, miért csak az említett helyen ment végbe a változás. Mindezekből feltételezhetjük, hogy más lehet a palatalizálódás oka.

2. A továbbiakban tehát ezekre a kérdésekre kell választ keresnünk: miért palatalizálódott a *val-* tő *l*-je, és miért csak a kijelentő módban tapasztalható ez a jelenség? A kérdésekre a választ PAPP ISTVÁN elgondolása alapján kapjuk meg. PAPP ISTVÁN Unkarin kielen historia című könyvében (1968), a 2. személyű *vagy* és *mégy* igealakokról azt írta, hogy bennük azért van \emptyset fokú rag, mert eredetileg a felszólító mód egyes szám 2. személyét fejezték ki. Szerinte a felszólító mód *-j* jele palatalizálta a *val-* tő *l* hangját, és az így létrejövő *val'*-ből keletkezett a *vagy*. Hasonlóképpen történt a másik szóban is, csak ebben az *n+j*-ből *ny*, majd ebből *gy* lett. A felszólító módot mint emocionális és hatásos kifejező formát a nagyobb hatás kedvéért használták a kijelentő módban. Az eredeti felszólító módra utal ezeknek az igéknek az *-n* ragos egyes szám 3. személyű *vagyon*, *megyen* alakja is (179). Tehát egy **valsjs > valjs > val' > vgy* változás történt a felszólító módban.

Ez a felfogás választ ad a *val-* végső mássalhangzójának palatalizációjára, tehát nincs szó a veláris magánhangzó jésítő hatásáról. És azért van csak a felszólító módból átértékelődött kijelentő mód jelen idejében *gy-s* tő, mert más módban s időben nem volt egy *j* elem, amely a változás folyamatát elindította volna. Azért nincs tehát felszólító módja a szónak, mert átértékelődött kijelentő móddá. Amikor már a *lesz* ige megfelelő alakját használták a *van* felszólító módjaként, ez a változás könnyen végbemehetett. Azért ragtalan a 2. személy, mert a felszólító módban az volt, és ezért van az ómagyar korban kizárólag *-n* ragos 3. személye a szónak. Bizonyos felszólító módú igealakok használatát

kijelentő módban napjainkban is tapasztalhatjuk. Ilyen jelenség például az úgynevezett *suksük-* és *szukszük-*ragozás.

3. Az ómagyar korban élt egy *vagy* 'vagyon' főnév. Az NySz. több példát is hoz a kódexekből: „az istent tizteli dragalatus kōuel es dragalatus *vağockal*”, „elragada ō *vağockat* auag ō iavokat” stb. Sőt ennek származékai is voltak: *vagyttalan* 'szegény', *vagyos* 'gazdag', *vagyamos* 'vagyonos'. Az utóbbi a *vagyon* ~ *vagyom* főnévből is származhatott. Például: „Itl'etek *vağtanlannak* es arvanak”, „magok gazdag, *vagyamos* embereknek tartassanak” (NySz.); *Wogus Vagyus* (OkI Sz.). Vajon hogy jött létre ez a *vagy* főnév? A TESz. több elképzelést is megemlít. Az egyik szerint a 3. személyű *vagy* igealak főnevesült, mint ahogy ez az *éljen*, *nincsen* esetében alkalmilag megtörténhet. A másik szerint a létige 3. személyével azonos, esetleg nomenverbum, vagy másodlagos fejlemény. A probléma csak az, hogy az igének, amint a fentebbiekben kiderült, 3. személyű *vagy* alakja nem volt. Szerintem a *vagy* a *vagyon* főnévből keletkezett a valamilyen végződésnek vélt *-on* elhagyásával.

4. A *megy* ige ősi finnugor eredetű szó. Alapalakja **mene-* lehetett. A TESz.-ben azt olvassuk, hogy a töben *n > ny > gy* változás ment végbe. Hogy mi okozta ezt a változást, arról nem ír.

A mai magyar nyelvben az igének a következő tövei vannak: *megy-*, *men-*, *med-*, *me-*, *mé-*. A *megy-* csak a kijelentő mód jelen idejében fordul elő, de ott sem minden személyben: *megyek*, *mégy*, *megy*, *megyünk*, *mentek*, *mennek*. A többi módban, időben és személyben egyaránt az eredeti *men-* változat él: *ment*, *menne*, *menjen* stb. A *me-* ható igében szerepel: *mehet*. A régiségben megvolt még az *-and/-end* jeles jövő időben: *me-end*, de itt kiegészült a *j* hiátustöltővel: *meiend* (vö. TESz.). A *med-* tő a többes szám 3. személyű *mednek* alakban található. Erre a Jókai-kódexben van öt adat, tehát a kódex nyelvjárásában kétségkívül még élt: „*mednek* alamÿfnaert” (82/13), „*mednek* aytorul aytora” (85/5), „*bel mednek* vr ÿstennek ewrewmebe vygaduan es ewrewluen” (115/5), „*vala houa mednekuala*” (20/10), „*mend* fegÿuerkeduen *mednek vala*” (146/17) (vö. JAKAB 2002). Máshol azonban nincs nyoma sem a régiségben, sem a nyelvjárásokban (vö. NySz., ÚMTsz.).

Hogyan jöttek létre ezek a tőváltozatok? Amint fentebb idéztük, PAPP ISTVÁN a *mégy* kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyű alakot, azaz a szó *gy-s* tövét a felszólító módból magyarázza. A *med-*, *me-* változatokat nem említi. Az utóbbiról a TESz. annyit közöl, hogy a szóvégi mássalhangzó bizonyos helyzetekben eltűnt.

PAPP ISTVÁN tehát a felszólító módból vezeti le a kijelentő mód alakjait. Az ige eredeti felszólító módja azonban a mai napig megvan: *menjek*, *menj*, *menjen*, *menjünk*, *menjetek*, *menjenek*. Ezért valószínű, hogy az átértékelődés nem az egész magyar nyelvterületen ment végbe, hanem csak egyes nyelvjárásokban. A

kijelentő móddá alakult változat is teljes sort alkothatt, tehát a többes szám 2. és 3. személyben is megvolt a *gy-s* változat: *megyek, mégy, megyen, megyünk, *megytek, *megynek*. Ezt igazolja a *mednek*, amely a **megynek*-ből depalatalizálódott. A *med-* tö kialakulását tehát ezzel magyarázhatjuk.

Amint már említettük, a *me-* tö az *me-end* jövő idejű alakban és a ható igében fordul elő: *mehet*. Erről a töről a TESz., csupán annyit közöl tehát, hogy a szóvégi helyzetekben az *n* eltűnt. Szerintünk analogikus fejlődésről van szó. A *lesz, tesz, vesz* igék mintájára történt. A *leend, teend, veend*, hatására a *menend*-ből *meend*, a *lehet, tehet, vehet* hatására pedig a *menhet*-ből *mehet* alakult. S miért éppen ezek az igék szolgálhattak mintául? Azért, mert ezeknek más hasonló alakjai is vannak: *légy, tégy – mégy, legyen, tegyen – megyen* stb.

Nemcsak a *lesz, tesz, vesz* igék hatottak a *megy* alakulására, ez fordítva is megtörtént. A *megyen ~ mégyen* mintájára jött létre az *-n* ragos *leszen ~ léssen, ö-ző* nyelvjárásban *leszön ~ lészön, teszen ~ téssen, veszen*. Majd a *veszen* adott mintát a hasonló hangzású *viszen, hiszen* létrejöttének (vö. ÚMTsz.).

5. A továbbiakban arra kell választ keresnünk, miért tűnt el többes szám 2. személyben a *gy-s* töből alakult változat. A 2. személyű **megytek* a kiejtésben *metrytek*-nek hangzott. Egy ilyen meglehetősen sajátosan hangzó elég ritka szóalak hasonult a *mednek*-ből létrejött *mennek* hatására *mentek*-ké.

6. A két egymás mellett élő *menek* és *megyek* kontaminációjából keletkezett a *mengyek*. De van a nyelvjárásokban *mengyünk, menygyünk* is (vö. ÚMTsz.). A jelenségre már a 16. századból is tudunk idézni példát: *Komám uram előbb megyen haza nálamnál* (Thurzó 1: 216).

7. A *megyek, mégy, megyen, megyünk, mentek, mennek* ragozási sor kialakulása után újabb analogikus változások történtek. Az egyes szám 2. személyű hosszú magánhangzós *mégy* hatására az 1. és a 3. személyben is jelentkeztek az *é-s* alakok: *mégyek, mégyen*, sőt a többes szám 2. személyre is találunk példát az ÚMTsz.-ban: *métytek*. A *mégy* elindított más analogikus fejlődést is. Hatására az 1. és a 3. személyben is létrejött az egy szótagú *mék* és *mén*. Érdekes alakkeveredés is történt egyes szám 2. személyben: *mégysz* és *ménsz, ménc* (vö. ÚMTsz.). A *mensz*-ből átkerült az *-sz* rag a *mégy*-hez, és innen a hosszú magánhangzó a *mensz*-be.

8. Az egyes szám 3. személyű *megyen* a mai napig él nyelvünkben, de egyre inkább régiesnek, nyelvjárásiinak érezzük, és a *megy* változatot használjuk. A *megyen* a 2. személyű *mégy-gyel* együtt megvan a Jókai-kódexben: *mégy* (33/6), *megyen* (133/8). A Guary-kódexben *megyön* van: *megé n* (10/8, 33/10, 121/22), *megé n vala* (54/17). Mikor jelenik meg a *megy* 3. személyben? Balassi Bálint *megyen, mégyen* alakokat használt írásaiban (vö. BalSz.). A 17. században már megvolt a *megyen* mellett, a Zrínyi szótárban találunk rá példát:

„Ferhat megy sietve, s Delimánt találja, Cumillával együtt szép Fejérvárába” (BEKE 2004).

9. A fentiekben PAPP ISTVÁN felismerése alapján bizonyítottuk, hogy a magyar nyelv két ősi igéjének ragozási rendszerében valóban a felszólító módú alakjaiknak az átértékelődésével indult meg az alaktani változások egész sora. Láthattuk, hogy ha a nyelvi rendszerben valamilyen változás történik, az milyen szerteágazó következményeket von maga után. Izgalmas munka volt ezeket az összefüggéseket feltárni.

Források

- AporK. = SZABÓ DÉNES szerk., *Apor-kódex*. Codices Hungarici 2. Kolozsvár, Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézet, 1942.
- BécsiK. = MÉSZÖLY GEDEON szerk., *Bécsi codex. Új nyelvemléktár 1*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1916.
- BirkK. = PUSZTAI ISTVÁN szerk., *Birk-kódex*. Codices Hungarici 5. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- FestK. = N. ABAFFY CSILLA szerk., *Festetics-kódex. 1494 előtt*. Régi magyar kódexek 20. Budapest, Argumentum, 1996.
- GuaryK. = SZABÓ DÉNES szerk., *Guray-kódex*. Codices Hungarici 3. Kolozsvár, Magyar Tudományos Akadémia, 1944.
- Gyarmati Balassi Bálint, *Szép magyar komédia*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- JókK. = P. BALÁZS JÁNOS–NÉGYESI MÁRIA szerk., *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. Codices Hungarici 8. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- KÖSZEGHY PÉTER–SZABÓ GÉZA szerk. 1986. *Gyarmati Balassi Bálint énekei*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
- MünchK. = KÁROLY SÁNDOR szerk., *Codices Hungarici 9. Müncheni-kódex*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- PéldK. = BOGNÁR ANDRÁS–LEVÁRDY FERENC szerk., *Példák Könyve. 1510*. Codices Hungarici 4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960.
- Thurzó = *Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez 1–2*. Közrebocsátja: id. gr. Zichy Edmund. Atheneum, 1876.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991a. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991b. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 122–159.

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 120–183.
- BalSz. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS 2000. *Balassi-szótár*. Debrecen.
- BEKE JÓZSEF szerk., *Zrínyi szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest, Argumentum, 2004.
- BENKŐ LORÁND 1953. *A magyar ly hang története*. Nyelvtudományi Értekezések 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék*. Debrecen,
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen.
- A. JÁSZÓ ANNA 1991. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 319–352.
- A. JÁSZÓ ANNA 1992. Az igenevek. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 411–454.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- MSzFgrE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk., *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1978.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*. Budapest, 1890–1893.
- OKSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar Oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*. Budapest, 1902–1906.
- PAPP ISTVÁN 1968. *Unkarin kielen historia*. Tietolipas 54. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RÁCZ ENDRE 1991. Valvád, valvátok. In: HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem. 546–550.
- SIMONYI ZSIGMOND 1881. *A magyar kötőszók*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon 1. Magyar hangtan és alaktan*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SzlJsz. = KNIEZSA ISTVÁN, *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–7*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986–1988.

ÚMTsz. = B. LÖRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

The evolutions of the verb paradigm for the copula and the verb *megy*

The Hungarian copula is of Finno-Ugric origin. The proto-language form was probably **βole-*. The *vol-* ~ *val-* stem forms found in our language are its regular descendants. The form *vagy-*, appeared in the Old Hungarian, while the form *van-* in the Modern Hungarian phase. Within the verb paradigm, they both exist only in the declarative mood. The derivatives of the form *val-* in some cases coincided with the relevant forms of the verb *vall*, which is of Slavic origin. This is how the copula paradigm became incomplete. For example, it has no imperative form; the latter is substituted for by the verb *lesz*. Another conspicuous fact is that the second person, singular form of the word is not inflected: *vagy*. This is a feature it shares with another verb of Finno-Ugric origin, *megy* [Hungarian 'go'], the corresponding form of which is *mégy*. The original word stem was probably **mene-*. The reason why we see a \emptyset affix is that the originally expressed form was second person singular, in the imperative mood. That is, the stems *vagy* and *megy* both appeared in the imperative mood. Today, the word *megy* has additional stem forms, such as *megy-*, *me-*, *mé-*. In Old Hungarian, the third person plural form included yet another stem form, *med-*. The irregularity of these two verb paradigms is caused by the fact that the original imperative mood forms moved into the declarative mood.

Keywords: historical linguistics, verb paradigm, copula

A bilabiális β és a ν -féle hangok a magyarban

KIS TAMÁS

1. A magyar nyelvtörténet neves kutatói időnként arra figyelmeztetnek bennünket, hogy „kritikátlanul ismételve az elődök tanait” (PAPP 1972: 48) könnyen válhatunk nem eléggé megalapozott vagy éppen téves elméletek hirdetőivé, ezért a nyelvésznek, aki „tudományát öntudatosan akarja művelni, szüksége van arra, hogy időről-időre, a napi munkát félretéve, tudománya alapkérdései felől elmélkedjék” (GOMBOCZ 1915: 107–108), és időnként rákérdezzen akár a legnyilvánvalóbb alapfogalmakra is (vö. BÉKÉS 1997: 13). Ezen gondolatok jegyében — ha nem is rendszeres, de ismétlődő — nyelvtörténeti kalandozásaim során igyekeztem mindig némiképpen távolabbról szemlélni az éppen tárgyalt jelenséget, és bizonyára ez is az oka annak, hogy rendre arra a következtetésre jutottam, hogy „a magyar hangtörténetben szinte minden olyan hang kapcsán felvethetők elbizonytalanító kérdések, amelyek a mai magyar nyelvben nincsenek meg fonémastátusban” (KIS 2014: 90). E hangok közül a veláris j -ről vagy a (tévesen palatálisként is említett) palatalizált dzs -ről például elég nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy sohasem voltak meg a magyar nyelvben (KIS 2005, 2013). A mostani írásom tárgyául választott bilabiális β -ről ugyanezt ugyanakkora határozottsággal nem lehet kijelenteni, azonban a β egykori (különösen fonémakénti) meglétének feltételezése, továbbá az, hogy valóban fonetikailag is leírható realitásként értelmezhetjük-e a β betűvel jelölt hango(ka)t, vagy csak szimbólumnak, egy hangmegfelelési képlet összefoglalásának (vö. BÁRCZI 1962: 1) kell tekintelnünk, kérdések egész sorát veti fel, amelyek két nagyobb csoportba foglalhatók:

a) Ha volt az ómagyarban β , az milyen hang lehetett, milyen fonetikai sajátosságokkal bírt, milyen rendszerkapcsolatai voltak más mássalhangzókkal (például az f -fel és a ν -vel)?

b) A magyar hangtörténetben az ómagyar (és esetleg későbbi) bilabiális β mellett felhozott érvek tarthatók-e, a velük összefüggésbe hozott jelenségek csak a β meglétével magyarázhatók-e?

Az első kérdéskörre elsősorban az általános és a magyar leíró hangtan révén remélhetünk választ, a második témacsoport inkább hangtörténeti érveket kíván,

de csakis úgy, hogy közben nem tévesztjük szem elől a hangtanból nyert eredményeket sem. A két kérdéskör ugyan szorosan összekapcsolódik, de — ha másért nem, terjedelmi okok miatt — célszerű őket különválasztani. Mostani írásomban azokat a hangtani problémákat veszem sorra, amelyek révén választ remélhetünk arra a kérdésre, hogy az ún. *v*-féle hangok (azaz a labiális réshangok) közül melyek vannak, voltak vagy lehettek meg a magyar nyelvben.

2. A kutatók a bilabiális β -ről a huszadik század közepéig a magyar nyelv nyelvemlékekkel adatolt korszakairól szólva nem igazán beszéltek, ezt a hangot sokáig egyedül az ősmagyar korra volt szokás rekonstruálni. Leginkább KRÄUTER FERENC volt az, aki a mássalhangzó-hasonulásokról szóló munkájában (1907) a szerinte még a Halotti beszéd korában is ejtett bilabiális *w*-ről írva részletesen kifejtette, hogy a „*v* tövű igék eredeti tövégi Mássalhangzója nem *v*, hanem (egy *v*-hez mindenestre hasonló artikulációjú hang) *w* volt” (KRÄUTER 1907: 147), mert csak így lehet megmagyarázni a *v* labializáló hatását és a *-val/-vel* ragban megfigyelhető hasonulását. KRÄUTER szerint ugyanis a „különböző artikulációjú mássalhangzókhoz csakis tökéletlen képzésű mássalhangzó hasonulhat” (KRÄUTER 1907: 146), „labializáló hatást pedig [amit a tiszta *v* tövű igékben tapasztalunk] nem tulajdoníthatunk a dentilabiális *v*-nek” (KRÄUTER 1907: 147).

KRÄUTER érveit és következtetését a 20. század elején visszautasították: „Nem lehetetlen, hogy az ómagyar korban még megvolt nyelvünkben a bilabiális β hang (mint KRÄUTER F vitatja NyF. 44: 17 kk.), s hogy a HB. *v*-i is ilyenek voltak. Ezt azonban éppen csak lehetőségként fogadhatjuk el. Kényszerítő okunk nincsen erre a föltevésre, mert ami elfogadhatót KRÄUTER előhoz, az csak annyit tesz valószínűvé, hogy a magyar nyelvben *v a l a m i k o r* megvolt a β hang.” (SZINNYEI 1926: 233).

Azt, hogy a magyar nyelvben — az ómagyar és a középmagyar korban és esetleg még ezután is (akár napjainkig folyamatosan) — létezett a bilabiális β , EMIL PETROVICI román nyelvész 1956-os előadása óta vallják hangtörténészeink (IMRE 1971: 295; vö. BilabV.). Az ennél korábbi munkákban a magyar bilabiális β létezésének lehetősége lényegében nem merült fel, nem találkozunk a β -vel sem GOMBOCZ (1940: 92–98, 1925/1950: 32–38) vagy PAIS (1950) hangtörténeti, sem KNEZSA (1928: 17–19, 1959: 7–8, 10–11) helyesírás-történeti, sem mások nyelvtörténeti írásaiban. BÁRCZI hangtörténet-tankönyvének első kiadása még szintén nem szól a bilabiális β -ről (1954: 81, 87), a második kiadás viszont már a β történetét tárgyalja a *v* kapcsán (1958: 127–129).

Ahhoz, hogy az ómagyar bilabiális β ügyében tisztábban lássunk, ajánlatos minél több irányból körbejárni a kérdést, bízva benne, hogy az általános és a magyar hangtan és hangtörténet több olyan információval szolgál, amit érdemes figyelembe vennünk, ha a feltételezett β -t be akarjuk illeszteni a hajdanvolt magyar mássalhangzók sorába.

3. Először is tekintsük át, milyen *v*-féle réshangok léteznek a világ nyelveiben! E hangok főbb típusait¹ az 1. táblázat mutatja.

		Zörejhangok (Obstruensek)		Zengőhangok (Szonoránsok)		Zörejh. (Obstr.)	
		Réshangok		Közelítőhangok			
		(Centrális nemszibiláns) frikatíva		(Centrális) approximáns		Szemivokális approximáns	
		zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés	zöngés	zöngétlen
Labiális	Bilabiális	φ [Φ] (φ)	β [β] (β)	φ [Φ] (w)	β [β] (w)		
	Labio- dentális	f [f] (f)	v [v] (\check{v})	f [f] (v)	v [v] (v)		
Dorzális	Labioveláris (labializált veláris)					$\underset{\sim}{w}$ [w] ($\underset{\sim}{u}$)	[$\underset{\sim}{w} \sim \underset{\sim}{m}$] ($\underset{\sim}{u}$)

1. táblázat: A *v*-féle hangok főbb változatai²

3.1. Az 1. táblázatban felsorolt hangok a képzés helye szerint — a veláris [w] és [w̥] kivételével — mind labiálisak: vagy a két ajak (bilabiális), vagy a felső fogsor és az alsó ajak (labiodentális) alkotta réssel képződnek.

A labioveláris (labializált veláris) szemivokális [w]-nek és zöngétlen változatának a *v*-féle hangok közötti felsorolását — egyelőre — az indokolja, hogy a magyar hangtörténet művelői között teljesen általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy a bilabiális β hang (amit gyakran *w* betűvel is jelölnek), azonos az angoltól is ismert [w]-vel.³ Ez nyilvánvalóan tévedés, bár a [w] hangzása labializáltsága

¹ A mássalhangzók teljesebb rendszerezését lásd pl. Kis 2014: 100–101, az approximánsokét Kis 2014: 110–111.

² A zárójel nélküli kurzív betűk a magyar egyezményes hangjelölésben használt (használható) jelek, szögletes zárójelben az IPA által alkalmazott karakterek találhatóak, végül kurzívval szedve zárójelben a finnugor átírás jelei láthatók.

³ Vö. „ β (ilyen hangot ejtenek pl. az angol *water* 'víz' szó elején)” (HORVÁTH 2003: 45). A β azonosítása az angol *w*-vel régóta jelen van a magyar nyelvészetben (lásd pl. SZINNYEI 1902: 96), bár GOMBOCZ ZOLTÁN már bő száz éve felhívta rá a figyelmet, hogy ez a két hang nem azonos: „A betűalakok közül Szinnyei megváltoztatta Setälä három jegyét. β (bilabialis spiráns) h. *w*. A változtatás ellen nem lehet kifogást tenni, annál kevésbbé, mert a *w* jegy nálunk már nagyon meggyökeresedett. Megjegyzendő azonban, hogy az angol *w* (a honnan e jegy véve van) *u* nyelvállással s

miatt valóban hasonlít a β -hez.⁴ A [w] azonban képzését tekintve nem a β -vel, hanem a veláris labiális felső nyelvvállású magánhangzóval, az u -val van szorosabb kapcsolatban, ugyanis a [w] (a magyar egyezményes átírásban és a finnugor hangjelölésben u) egy olyan magánhangzós tulajdonságokkal rendelkező félhangzó (sőt egyesek szerint mássalhangzós tulajdonságokkal rendelkező magánhangzó), ami magánhangzó megfelelőjétől (ún. korrespondensétől), az u -tól csak abban különbözik (már amennyiben valóban különbözik⁵), hogy képzése a toldalékcsoeben valamivel szűkebb, akusztikai szerkezete „mássalhangzó-közelibb”, időtartama pedig rövidebb (MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004: 202; vö. MADDIESON–EMMOREY 1985, LADEFOGED–MADDIESON 1996: 323, CRYSTAL 2008: 432; a szemivokálisokról kissé bővebben lásd KIS 2014: 107–111).

3.2. A táblázatban felsorolt v -féle hangok képzésének módja eltérő nyitottságú rés vagy nyílás lehet. Szűkréses képzés esetén frikatívák, tágréses képzéssel approximánsok, felső nyelvvállású nyílást artikulálva pedig szemivokálisok jönnek létre. A hangképző szerveknek a szájüregbeli eltérő nyitottsága eltérő akusztikai sajátosságokat eredményez.

A frikatívák „képzése közben magas frekvenciájú, fehér zaj jellegű súrlódási zörej jön létre” (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 10), azaz a frikatívák minden esetben zörejhangok (obstruensek), amelyeknek hangszínképe aperiodikus, szabálytalan, alapvetően turbulens zorejből álló rezgéseket mutat, zöngéjük emiatt ún. fojtott zöngé. Mindennek megfelelően az obstruensek a [– szon] (nem zengő) és a [+ msh] (mássalhangzós) disztinktív jeggyel jellemezhetők.

A frikatívákkal szemben a közelítőhangok (approximánsok) többségének megkülönböztető jegyei közé a [+ szon] (zengő) és a [– msh] (nem mássalhangzós) jegyeket kell sorolnunk, ugyanis a zöngés approximánsok képzése során a toldalékcsoeben nem jön létre valódi akadály, pusztán olyan szűkület/nyílás (azaz tágrés), amelynek „leküzdése” súrlódásmentes, minek következtében nem keletkezik turbulens zorej vagy bármiféle hallható súrlódás. Emiatt — és mert a zorej hiánya miatt nem fojtott, hanem teljes zöngéjük — a szonoráns mássalhangzók hangszínképe a szintén szonoráns (vö. pl. CRYSTAL 2008: 442) magánhangzókéra emlékeztető (GÓSY 2004: 142–143), felharmonikusokat tartalmazó, szabályos (kváziperiodikus) rezgésekből áll (vö. KIS 2014: 98–99).

majdnem minden fuvóhang (reibelauf) nélkül jön létre, tehát nem úgy, mint pl. a lapp w .” (GOMBÓCZ 1903: 419).

⁴ A [β] és a [w] különbségéről és megkülönböztetéséről lásd LADEFOGED–MADDIESON 1996 (322–326) és MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004.

⁵ A szakirodalom egy része szerint nincs kimutatható fonetikai különbség az u és a u között. Többen is képviselik azt a nézetet, hogy a szemivokálisok valójában magánhangzók, azaz a félhangzó és a neki megfelelő magánhangzó lényegében ugyanaz a hang, szemivokálisnak tekinteni őket pusztán fonológiai szempontból indokolt (vö. MARTÍNEZ-CELDRÁN 2004: 202).

Ugyanez mondható el a szonoráns szemivokális [w]-ről is, amely nemcsak „magánhangzókéra emlékeztető”, hanem kifejezetten magánhangzónak tekintendő hangszínképet mutat.

A zengősség kapcsán megemlítendő még, hogy a zöngétlen labiális centrális [ϕ] és [f] approximánsok zöngés megfelelőikkel ellentétben nem szonoránsok, hiszen zöngéeképzés híján a hangzásukhoz szükséges akusztikai hatást a toldalécsőbéli zörej adja, ezért az [ϕ]-et és az [f]-et obstruensként kell számon tartanunk. Ugyanígy obstruensnek kell minősítenünk a zöngétlen [w]-t is, mert ennek képzése során is létrejön a hangzását biztosító zörej.

A PHOIBLE (lásd a 7. lábjegyzetet) által használt terminológia alapján az 1. táblázatban felsorolt hangok az [u]-val kiegészítve a következő disztinktív jegyekkel jellemezhetők:

	β	β̥	ϕ	ϕ̥	f	v	ʊ	w̥	w	u
szótagalkotó	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
mássalhangzós	+	–	+	+	+	+	–	+	–	–
szonoráns	–	+	–	–	–	–	+	–	+	+
folyamatos	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
késleltetett felpattanás	+	+	+	+	+	+	+			
approximáns	–	+	–	+	–	–	+	+	+	
labiális	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
kerekített	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+
labiodentális	–	–	–	–	+	+	+	–	–	–
dorzális	–	–	–	–	–	–	–	+	+	+
hangszalagrezgés	+	+	–	–	–	+	+	–	+	+
tág hangrés	–	–	–	–	–	–	–	+	–	–
felső nyelváll.								+	+	+
alsó nyelvállású								–	–	–
elülső								–	–	–
hátsó								+	+	+
feszés								+	+	+

2. táblázat: A v-féle hangok és az [u] disztinktív jegyei

3.3.1. A v-féle hangok e rövid áttekintése után érdemes egy pillantást vetni arra is, hogy ezek milyen megoszlásban fordulnak elő a világ nyelveiben. Az áttekintéséhez két adatbázist, az UPSID-ot⁶ (<http://web.phonetik.uni-frankfurt.de/upsid>)

⁶ Az UPSID (UCLA Phonological Segment Inventory Database) a világ 451 nyelvének hangkészletét feldolgozó adatbázis, amit IAN MADDIESON és KRISTIN PRECODA hozott létre a Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen (UCLA) 1984-ben (MADDIESON 1984, MADDIESON–PRECODA 1990). Az UPSID nyilvánosan elérhető és letölthető (<http://www.linguistics.ucla.edu/faciliti/sales/software.htm#upsid>), legegyszerűbben pedig a <http://web.phonetik.uni-frankfurt.de/upsid.html> oldalról indulva lehet benne keresni.

_segment_freq.html) és a PHOIBLE-t⁷ (<http://phoible.org/parameters>) használtam.⁸

	PHOIBLE		UPSIDE	
	alapváltozat	összes variáns	alapváltozat	összes variáns
β	255 (12%)	272	54 (12%)	55
β̥	26 (1%)	30	19 (4,2%)	22
ϕ	140 (6%)	155	39 (8,6%)	44
ϕ̥	1 (0%)	1	1 (0,2%)	1
v	626 (29%)	664	95 (21,1%)	105
v̥	34 (2%)	35	6 (1,3%)	6
f	1054 (49%)	1157	180 (39,9%)	186
f̥	0 (0%)	0	0 (0%)	0
w	1812 (84%)	1933	332 (73,6%)	351
w̥	2 (0%)	3	15 (3,3%)	15
u	1873 (87%)	3048	369 (81,8%)	505

3. táblázat: A *v*-féle hangok és az [u] gyakorisága a világ nyelveiben⁹

⁷ A PHOIBLE Online (<http://phoible.org>) jelenlegi állapotában 2014-ben készült el a lipcei Max Planck Intézetben több adatbázis egyesítésével (magában foglalja például az UPSID adatait is). A PHOIBLE-ba egy nyelv adatait több forrásból is felvették, ezért a nyelvek száma (1672) és a lehetséges előfordulások száma (2160) nem egyezik. A PHOIBLE-ről igen nagy részletességgel STEVEN MORANNÁL (2012) olvashatunk.

⁸ Mindkét adatbázis esetében felvetődik megbízhatóságuk kérdése, ami a felhasznált forrásaikból fakad. A magyar nyelv adatai például két, azonos forrásokat használó (HALL 1938, 1944, BÁNHIDI-JÓKAY-SZABÓ 1965, KÁLMÁN 1972), ám mégis eltérő információkat tartalmazó adatbázisból kerültek bele a PHOIBLE-ba: egyrészt az UPSID-ből, ami szerint a magyarban 40 fonéma található (<http://phoible.org/inventories/view/358>), másrészt az SPA-ból (The Stanford Phonology Archive), amely a hosszú mássalhangzókat is felvéve 65 fonémát sorol fel (<http://phoible.org/inventories/view/183>). A két adatbázis eltérései azonban nemcsak a hangok számában mutatkoznak meg, hanem például azt láthatjuk, hogy az UPSID az összes magyar alveoláris mássalhangzót ([t], [d] stb.) dentálisként ([t̪], [d̪] stb.) tartja nyilván. Abban viszont megegyeznek, hogy mindkettő szerint van labioveláris [w] is a magyarban. Ez a [w] HALL forrásként használt angol nyelvű munkáiból kerülhetett be az adatbázisokba, HALL szerint olyan jövevényszavakban fordul elő a magyarban, mint az *./awtoo/* ‘auto’ [‘ɔʉ/to:’] (HALL 1944: 15).

⁹ A táblázat „alapváltozat” oszlopaiban az adott hangnak az adatbázisokban számlált mennyisége látható, zárójelben pedig ezek aránya a teljes adatmennyiséghez képest százalékban megadva. Eszerint például a [w] a PHOIBLE-ban 1812-szer fordul elő, ami 84%-os előfordulási gyakoriságnak felel meg. (A táblázat „alapváltozat” oszlopaiban feltüntetett mennyiségek az adatbázisok által közölt adatok; a PHOIBLE 2155, az UPSID 451 adatból számolta a százalékokat.) A táblázat „összes variáns” oszlopaiban látható számok az adott hangnak az alapváltozaton túl az összes további artikulációs sajátossággal ejtett variánsával együtt számlált mennyiségét mutatják. Eszerint például a [w], továbbá a [w̥, w̌, w̍, w̎, w̏, w̐, w̑, w̒, w̓, w̔, w̕, w̖, w̗, w̘, w̙, w̚, w̛, w̜, w̝, w̞, w̟, w̠, w̡, w̢, ẉ, w̤, w̥, w̦, w̧, w̨, w̩, w̪, w̫, w̬, w̭, w̮, w̯, w̰, w̱, w̲, w̳, w̴, w̵, w̶, w̷, w̸, w̹, w̺, w̻, w̼, w̽, w̾, w̿, w̿̌, w̿̍, w̿̎, w̿̏, w̿̐, w̿̑, w̿̒, w̿̓, w̿̔, w̿̕, w̖̿, w̗̿, w̘̿, w̙̿, w̿̚, w̛̿, w̜̿, w̝̿, w̞̿, w̟̿, w̠̿, w̡̿, w̢̿, ẉ̿, w̤̿, w̥̿, w̦̿, w̧̿, w̨̿, w̩̿, w̪̿, w̫̿, w̬̿, w̭̿, w̮̿, w̯̿, w̰̿, w̱̿, w̲̿, w̳̿, w̴̿, w̵̿, w̶̿, w̷̿, w̸̿, w̹̿, w̺̿, w̻̿, w̼̿, w̿̽, w̿̾, w̿̿] együtt 1933-szor fordul elő az PHOIBLE adatbázisában.

Mint a 3. táblázatban láthatjuk, a *v*-féle hangok előfordulási gyakorisága nagyon egyenlőtlen a világ nyelveiben. Közülük a [w] és az [f] a húszt leggyakoribb mássalhangzó közé tartozik¹⁰ (a PHOIBLE szerint a nyelvek 84, illetve 49%-ában fordul elő), e két hangon kívül viszont csupán a [v] minősíthető még viszonylag gyakorinak (29%), a [β] már inkább ritkának tekinthető (12%), a többi mássalhangzó pedig kifejezetten ritka előfordulású. Mindezek alapján abból a feltételezésből indulhatunk ki, hogy annak esélye, hogy egy nyelvben [w] vagy [f] forduljon elő, meglehetősen nagy, a [v] viszonylag gyakran feltűnhet a hangrendszerekben, ellenben a bilabiális β-ket (a [β]-t, vagy pláne a [β]-t) használó nyelvek már inkább ritkának tekinthetők.

Azt is kiolvashatjuk az adatokból, hogy a homorgán frikatívák és approximánsok megoszlása nem egyenletes: minden frikatíva-approximáns pár esetében a frikatíva a gyakoribb hang, a zöngétlen labiális [ɸ] és [f] hangokról pedig azt is kijelenthetjük, hogy ezek lényegében nem fordulnak elő a nyelvekben.¹¹ (Az természetesen kérdéses, hogy a frikatíva vagy az approximáns képzés megállapítása helytálló-e a forrásként szolgáló művekben. Gyanúm szerint elég valószínű, hogy pusztán korábbi, nem egyforma megbízhatóságú, írásos forrásokra támaszkodva nem egy approximánst frikatívaként tartanak számon az adatbázisban — ennek esélye legalábbis nagyobb, mint hogy ez fordítva történjen.)

Amennyiben a frikatívákat és az approximánsokat (csak az alapváltozatokat) együtt számláljuk, akkor az derül ki, hogy bilabiális réshangok között jóval gyakoribbak a zöngések ([β] 281 : [ɸ] 141), míg a labiodentálisoknál ez épp fordítva van ([f] 1054 : [v] 660).

3.3.2. Mivel az ómagyar kor nyelvére nem egy, hanem legalább két *v*-féle hangot szokás feltételezni (a zöngétlen *f*-et és a zöngés *β*-t vagy *v*-t), érdemes megnézni azt is, hogy az egyes nyelvekben az *v*-féle hangok milyen kombinációkban fordulnak elő. A hangok együttes előfordulása ugyanis nem véletlenszerű, ezeket gyakran bizonyos fonológiai univerzálék¹² szabályozzák, amelyeknek megfelelően a hangok képzési mód szerint vett osztályai között implikációs viszonyok állnak fenn. Például:

¹⁰ A [w] az UPSID (http://web.phonetik.uni-frankfurt.de/upsid_info.html) és a PHOIBLE (<http://phoible.org/parameters>) gyakorisági listáján egyaránt az 5. leggyakoribb mássalhangzó az [m], [k], [j], [p] után (73,6% és 84%), az [f] pedig a 16. (39,9% és 49%).

¹¹ A [ɸ] és a [f] rendkívül ritka hangok (ha egyáltalán valóban van rájuk példa), mint a 3. táblázatban látható, a PHOIBLE 1672 nyelv hangjait feldolgozó adatbázisában például az [ɸ] egyszer, az [f] pedig egyszer sem fordul elő. Egyébként általánosságban is kijelenthető, hogy viszonylag kis számban vannak olyan nyelvek, amelyben zöngétlen szonoráns mássalhangzók fordulnak elő, és még kevesebb azoknak a száma, amelyekben ezek fonémastátusban szerepelnek (LADEFOGED–MADDIESON 1996: 106–116, 197–202).

¹² A JAKOBSON és HALLE által „implikációs és rétegződési törvény”-nek nevezett (JAKOBSON 1972: 36–37) univerzális szabályokból tudjuk, hogy mivel minden fonológiai rendszer rétegzett

„(i) Egy hangtípus megléte a hangrendszerben feltételezi egy másik hangtípus meglétét, pl. nincsenek zöngés réshangok egy olyan rendszerben, amelyből hiányoznak a zöngétlen réshangok.¹³

(ii) Egy hangtípust nem képviselhet több hang (= alapváltozat), mint egy bizonyos másik hangtípust, pl. nincs egy nyelvben több zöngés réshang, mint zöngétlen réshang.¹⁴

(iii) Egy hangtípus egy adott képzési helyen feltételezi egy másik hangtípus-hoz tartozó megfelelőjének létét ugyanazon a képzési helyen, pl. nincs olyan nyelv, amelyben volna **z**, de nincs **s**.” (CSER 2002: 70).

Az UPSID¹⁵ adataiból az alábbi kép rajzolódik ki a *v*-féle hangok egy hangrendszerben történő előfordulásairól:

	β	β̥	ϕ	ϕ̥	v	v̥	f	w
w̥	2	1	1	0	2	0	4	13
w	27	1	30	0	61	0	134	
f̥	17	9	5	0	79	2		
v̥	0	0	1	0	0			
v	4	3	1	0				
ϕ̥	0	1	0					
ϕ	14	1						
β̥	1							

4. táblázat: A *v*-féle hangok együttes előfordulása az egyes nyelvekben

A [w], mint a 4. táblázatból látszik — és mint igen nagy, az [u]-éval vetekedő előfordulási gyakoriságából és magánhangzós hangminőségéből eleve sejthető — a *v*-féle hangok bármelyikével együtt előfordulhat egy-egy nyelv hangrendszerében. A további *v*-féle hangok együttes előfordulása azonban már jelentős

struktúra, és a rétegek hierarchiája megközelítőleg egyetemes és állandó, ezért ha „két fonológiai érték között megfordíthatatlan szolidaritási kapcsolat áll fenn, a másodlagos érték nem jelenhet meg az elsődleges nélkül” (i. m. 80–81). Napjainkban erről mint „univerzális jelöltségi hierarchiá”-ról beszélnek, melynek értelmében a nyelvbe a jelöltebb hangok csak a kevésbé jelöltek után kerülhetnek bele (KÁLMÁN–TRÓN 2007: 8). A jelöltség általánosító megfogalmazásban a nyelvi elemeknek olyan oppozíciós viszonyát jelenti, amelyben „az összetettebb s kevésbé általános elem vagy szerkezet minősül a jelöltebbnek” (BAKRÓ-NAGY 1999: 282; vö. KÁLMÁN–TRÓN 2007: 165).

¹³ Ez magyarázza, hogy az [f] frikatíva gyakoribb, mint a [v] frikatíva, sőt az [f]-ek száma (1054) még a [β]-k és [v]-k együttes számát (255 + 625 = 880) is meghaladja. — KT.

¹⁴ Ebből az következik, hogy alapvetően nem számíthatunk olyan hangrendszer létezésére, amelyben csak egy zöngétlen (pl. az /f/), de két zöngés labiális frikatíva (pl. a /β/ és a /v/) fordul elő. — KT.

¹⁵ Bár logikus lett volna a jóval nagyobb adatmennyiségű PHOIBLE-ban is megnézni a *v*-féle hangok kombinációit, azonban két hang együttes előfordulására csak az UPSID-ban tudtam rákeresni a NetLogo keretprogram (vö. <http://www.personal.rdg.ac.uk/~llsling1/upsid.netlogo/UPSID.updated.interface.html>) segítségével.

eltéréseket mutat. Legnagyobb számban, 79 esetben az [f] : [v] hangok szerepelnek együtt egy nyelv hangjai között. Egyéb párok előfordulása csak az [f] : [β] (17) és az [ϕ] : [β] (14) esetében éri el a megemlítendő mennyiséget. Mindebből úgy tűnik, hogy a *v*-féle hangokra alapvetően a zöngés : zöngétlen oppozíció a jellemző, ellenben a bilabiális : labiodentális szembenállás csak rendkívül ritkán mutatható ki, a frikatíva : approximáns párokra pedig szinte példa sincs, azaz meglehetősen jellemző egymás „kizárása” a hangrendszerből a labiális réshangok között.

Az együtt előforduló *v*-féle hangokat keresve tehát javarészt a homorgán zöngésségi párok, elsősorban a labiodentális [f] : [v] pár megléte fedezhető fel: 79 azoknak a nyelveknek a száma, amelyek [f]-et és [v]-t is tartalmaznak, szemben a 103 csak [f]-et és a 17 csak [v]-t tartalmazó nyelvvel. Ez azt mutatja, hogy azokban a nyelvekben, amelyeknek hangrendszere tartalmazza a *v*-t, nagy valószínűséggel *f*-et is találunk. Ez megfelel előzetes várakozásunknak¹⁶, mely szerint az obstruensek között (így a frikatívák között is) a zöngétlen változatok az elsődlegeseek, a zöngés hangok akkor tűnnek fel a hangrendszerben, ha megvan benne a zöngétlen párjuk is.

Ez a tény, illetve hogy az [f] frikatíva gyakoribb, mint a [v], sőt az [f]-ek száma (1054) még a [β]-k és [v]-k együttes számát (880) is meghaladja, megkérdőjelezni látszik azt a vélekedést, amit GAMKRELIDZÉre hivatkozva SIPTÁR és SZENTGYÖRGYI fogalmaz meg, hogy bár „a zöngés zörejhangok megléte egy nyelvben általában magával hozza a zöngétlenek meglétét is azonos képzési helyen, ám ezen implikciónak éppen az ellentéte igaz labiális frikatívák esetében”, ezért „elképzeltető, hogy a labiális frikatívák annyiban különlegesek, hogy a szonoránsokhoz hasonlóan alapértelmezésben zöngések vagy — legalábbis néhány esetben — maguk is szonoránsok” (SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 9–10).

Mindjárt igaz lesz viszont ez az implikáció, ha nem a labiodentális, hanem a bilabiális frikatívákat nézzük: arra az esetre, hogy egy nyelvben van [β], de nincs [ϕ], 41 adatot találunk, míg ennek fordítottja, hogy egy nyelvben megtalálható az [ϕ], de nincs benne [β], 27-szer fordul elő. Ezekhez képest az sokkal ritkább (14), hogy egy nyelv [β]-t és [ϕ]-et is tartalmazzon.

Ezt a feltűnő eltérést a labiodentális és a bilabiális réshangok között erre irányuló vizsgálatok nélkül leginkább azzal a SIPTÁRÉk által felvetett gondolattal tudnám magyarázni, hogy a [β] legtöbbször talán nem frikatívaként (és nem az [ϕ] vagy az [f] zöngés párjaként) szerepel ezekben a hangrendszerekben, hanem szonoráns approximáns [β]-ként.

¹⁶ Vö. az előző oldalon idézett (i) univerzáléban mondottakat és a hozzá kapcsolódó 13. lábjegyzetben írottakat.

Az előző bekezdésben megfogalmazott sejtést, miszerint a labiodentális réshangok inkább frikatívák, a bilabiálisok pedig inkább approximánsok, természetesen csak nagyon óvatosan merem kijelenteni. Azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy ha egy nyelvben van zöngés frikatíva, abban a nyelvben várhatóan megtaláljuk annak homorgán zöngétlen párját is, legalábbis az esetek túlnyomó többségében. Az pedig az UPSID adatai alapján kivétel nélküli szabálynak látszik, hogy a zöngétlen approximánsok csak akkor fordulnak elő egy nyelv hangrendszerében, ha megtalálhatók zöngés párjaik is (MADDIESON 1984: 14), azaz a zöngés és zöngétlen változatok közül a frikatívák esetében a zöngétlen, az approximánsok között pedig a zöngés az elsődleges (jelöletlenebb).

Nem lényegtelen talán még két további sajátosságra sem felhívni a figyelmet. Egyrészt jól látható az UPSID adatai alapján, hogy a bilabiális és a labiodentális réshangok együttes előfordulása meglehetősen kivételes (MADDIESON 1984: 14, 46): az [ϕ] és az [f] együtt csak 5 nyelvben található meg, a [β] és a [v] pedig 4-ben. Ezek alapján olybá tűnik, hogy a bilabiális és a labiodentális hangok többnyire egyetlen labiális osztályként jelentkeznek az egyes nyelvek hangrendszerében, amiből akár az is következhet, hogy ezeknek a labiális réshangoknak a realizációi akár a labiodentálistól a bilabiálisig is terjedhetnek.

Még inkább feltűnő a homorgán frikatívák és approximánsok külön hangtípusként való együttes előfordulásának hiánya ugyanabban a nyelvben: mindössze egyetlen olyan nyelv van, amelyben leírtak [β]-t és [ϕ]-t is, és egy sincs, amelyben a [ϕ] : [ϕ] vagy a [v] : [v] hangpár fordulna elő, azaz nem látszanak külön hangosztályként feltűnni a frikatívák és az approximánsok sem. Mindez arra mutat, hogy a labiális réshangok egy frikatíva–approximáns skála különböző szakaszain realizálódnak, és nem külön hangtípusokként — ezt a magyar *v*-k esetében hamarosan látni is fogjuk.

4. A *v*-féle hangok általánosabb áttekintése után nézzük meg a mai magyar nyelv labiális réshangjait! A magyar nyelv kapcsán hagyományosan két *v*-féle hangról, a *v* és az *f* frikatíváról szokás beszélni, bár a magyar nyelvjárásokban ennél sokkal változatosabb a kép, hiszen a leírások említést tesznek e hangok labializált *v*- és *f*-ként, valamint bilabiális *β*- és *ϕ*-ként való előfordulásáról is (IMRE 1971: 295–296). Az utóbbi évek hangtani kutatásaiból azt is tudjuk, hogy a dialektusokban többletként megfigyelt labiális réshangok mellett a magyar köznyelvben is (és — bár erre vonatkozó vizsgálatokat nem ismerek — bizonyára a nyelvjárásokban szintén) van még egy olyan *v*-féle hang, amit az obstruens [f] és [v] frikatíva mellett korábban nem tartottak számon (pl. GÓSY sem említi fonetika tankönyvében: 2004: 77): ez pedig a szonoráns approximáns [v] (SIPTÁR 2001: 385–386, 395–400).

4.1. A magyar köznyelvben megfigyelt [v] és [v] hangok hagyományos értelemben a /v/ fonéma kombinatorikus variánsainak tekinthetők (vö. SIPTÁR 2001:

399). Megoszlásuk szabályos: a *v* szó végén¹⁷ vagy zöngés obstruensek előtt zöngés obstruens [v] frikatívaként realizálódik (*sav* [ʃov], *szívd* [si:vd]), zöngétlen obstruensek előtt zöngétlen obstruens [f] frikatívaként (*hívsz* [hi:fs], *óvtam* [o:ftom]), magánhangzók előtt pedig (így szó elején is) szonoráns approximáns [v]-ként (*vegyes* [uejeʃ], *páva* [pa:və]; vö. SIPTÁR 2001: 385–386, 395–400).

A kétféle *v* létezése azonban további (hangrendszeret érintő) kérdéseket is felvet, elsősorban azt, hogy amennyiben az egyetlen zöngétlen labiális frikatívával, az *f*-fel szemben két zöngés *v* áll a magyarban, akkor ez ellentmond-e annak a korábban idézett univerzális szabálynak, amely szerint „Egy [jelölt — KT] hangtípust nem képviselhet több hang (= alapváltozat), mint egy bizonyos másik hangtípust, pl. nincs egy nyelvben több zöngés réshang, mint zöngétlen réshang” (CSER 2002: 70).

Mivel a [v] és a [ʋ] elég egyértelműen a /v/ fonéma (alapváltozat) variánsai-ként mutatkoznak, a magyarban a *v*-féle hangok csoportja természetesen nem mond ellent az idézett univerzálénak. Sőt, igazából nem is beszélhetünk két *v*-ről a magyarban, ugyanis a /v/ realizációi nem binárisan, két hangként (azaz vagy frikatíva [v]-ként, vagy approximáns [ʋ]-ként) fordulnak elő, hanem sokkal inkább egyetlen, de többarcú másalhangzóként, amely egy olyan hangkörnyezettől függő skálán írható le, amelyen ugyanannak a *v*-nek a tulajdonságai (elsősorban a zöngesség és a képzés módja) különböző mértékben vannak jelen. Ezért is írhatta SIPTÁR PÉTER, hogy „fonetikailag (artikulációs, akusztikai, valamint perceptuális jellemzői tekintetében egyaránt) a /v/ hol réshang, hol approximáns, hol pedig a kettő közötti valamiféle á t m e n e t i jelenség” (2001: 395, ugyanígy: SIPTÁR–SZENTGYÖRGYI 2013: 11; kiemelés tőlem — KT). A *v* esetében tehát valójában nem két vagy több hangról beszélhetünk, hanem ugyanannak az egy *v*-nek a különböző „arcait” látjuk a különböző fonotaktikai helyzetekben.

A magyar *v*-nek erről a sajátosságáról (fonetikailag is igen alapos vizsgálatokkal alátámasztva) elsősorban BÁRKÁNYI ZSUZSANNA és KISS ZOLTÁN munkáiból tájékozódhatunk (BÁRKÁNYI–KISS 2006, 2008, 2009, KISS–BÁRKÁNYI 2006, KISS 2007). Magyarázatuk a fonetikai célpontok (lásd BÁRKÁNYI–KISS 2006: 299) összeférhetetlenségén alapul. Eszerint „Magas mértékű turbulencia és folyamatos (aktív) zöngé egyszerre — aerodinamikai szempontból — nehezen tartható fenn. Zöngé fenntartása mellett csakis gyengébb zaj képezhető, illetve zaj fenntartása mellett csakis modális/passzív/spontán zöngé hozható létre, mint amilyen a zengőhangoké. A két artikulációs célpont fenntartásához a legoptimálisabb környezet az intervokális, hiszen ekkor csupán a légnyomáskülönbség okán (azaz

¹⁷ BÁRKÁNYI és KISS (2006: 302) ezen a ponton ellentmond SIPTÁR PÉTERnek, de ennek oka, hogy SIPTÁR a [v]-be beleértette a fizikailag (többé-kevésbé) zöngétlenedő, de fonológiailag nem neutralizálódó — nem [f] — példányokat is.

egyéb artikulációs változtatás nélkül, mint a gége süllyesztése) a zöngé spontán módon beindul és könnyebben fenntartható, mivel a zengőhangok képzése nyitottabb és így a hangcsatorna szabadabb. A *v* labiodentális képzésű, így ennek a hangnak az esetében még nehezebb a nagy zajú turbulencia célpontot optimálisan fenntartani, hiszen az akadályképzés kivitelezése nehezebb az ajkaknál, mint a fogaknál. Hipotézisünk szerint az itt felvázolt aerodinamikai okokból eredően a *v* megvalósulása zengőhang előtti környezetben gyenge turbulenciájú, passzív zöngésségű lesz, azaz egy *labiodentális szűk közelítőhang* (approximáns), amit a [v] IPA szimbólummal jelölhetünk. | Más pozíciókban (pl. szó végén vagy zörejhangok mellett) az egyensúly zaj és zöngé között már sokkal nehezebben tartható fenn. Ezekben a környezetekben a fent említett aerodinamikai okokból következően azt jósoljuk, hogy valamelyik célpont nem kivitelezhető, azaz (adott hely-célpont mellett) vagy (i) a zaj célpont marad meg és a zöngévész el, vagy (ii) a zöngé marad meg és a zajvész el. Az első esetben a hangrész már sokkal nagyobb lehet, így egy erősen zajos és zöngétlen hang képezhető; ha labiodentális a helyképzés, akkor egy [f]/[v]-közeli hang. A másik esetben pedig egy gyenge zörejtű vagy zörejmentes passzív zöngéjű (nyitott) közelítőhangot kapunk (labiodentális képzés esetén [v]/[w-t])” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 301–302; a lábjegyzeteket töröltem — KT).

A hangkörnyezet és a *v* realizációi BÁRKÁNYI és KISS szerint az 5. táblázatban látható módon foglalhatók össze.

környezet:	V_R	#_R, O_R	V_#	V_O	O_O, #_O, O_#
realizáció:	[v]	[v]	[v]	[v/f] vagy [v]	[v/f] vagy [v] [v]

5. táblázat: A *v* realizációi különböző hangkörnyezetben

(BÁRKÁNYI–KISS 2006: 303)

V = magánhangzó; R = zengőhang; O = zörejhang; # = szóhatár (szünet)

A táblázatban megjósolt, elméleti alapon megfogalmazott előfeltevéseket BÁRKÁNYI és KISS eszközfonetikai vizsgálatai igazolták is, adataik szerint a leírt fonotaktikai helyzetekben a *v* három különböző tulajdonságokat tartalmazó alorfónja figyelhető meg (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 308):

- a) erősen turbulens és zöngétlen [v/f] (pl. *felhívtam, könyv*),
- b) közepesen turbulens és zöngés [v] (pl. *bovden, bővli*),
- c) gyengén turbulens és zöngés [v] (pl. *udvaros, Vivien*).

A *v* tehát a hangkörnyezettől függően vagy inkább frikatívaként, vagy inkább zöngés approximánsként valósul meg. Ez magyarázza a *v* „kétarcúságaként” emlegetett, a zöngésségi hasonulásban és a *v* fonotaktikájában tetten érhető jelenséget, amit a *v*-t csak zörejhangként számon tartó hangtanok rendhagyó viselkedésnéként említene (PAPP 1966: 136–137, KASSAI 1998: 173; bővebben: SIPTÁR

2001: 395–400), leginkább arra híva fel a figyelmet, hogy a *v* az ún. zöngésségi hasonulásban szokatlan módon csak mint hasonuló hang vesz részt (*hívhat*: /hi:vhot/ → [hi:fhot]), de ő maga nem hasonít (*húsvét*: /hu:ʃvet/ → [hu:ʃvet]).

Mindez a „szabálytalanság” azonban teljesen „szabályossá” válik, ha figyelembe vesszük, hogy a *v* hol obstruensként, hol szonoránsként artikulálódik, és ennek megfelelően viselkedik: „a *v* zörejhangok előtt zöngétlenedik, azaz — más zörejhangokhoz hasonlóan — végbemegy rajta a zöngésségi hasonulás (pl. *savas* [v] – *savtól* [f]); ő maga azonban nem zöngésíti az előtte álló zörejhangokat, ebből a szempontból tehát zengőhangként viselkedik (pl. *hatvan* [tv] és nem *[dv]). A *v* eloszlása monomorfemikus alakokban is hasonlóan felemás. A szóeleji kéttagú zörejhang-kapcsolatok a magyarban zöngétlenek. Ha a *v*-t a zörejhangok csoportjába helyeznénk, akkor kizárólag ez a zörejhang sértené meg a fenti általánosítást, ugyanis szóeleji *tv*, *kv*, *cv*, *sv* szekvenciák előfordulnak (pl. *tviszt*, *kvarc*, *cvekedli*, *svéd* stb.). Ebben a pozícióban tehát a *v* inkább zengőhangként viselkedik, hiszen más zengőhangok itt szép számmal előfordulnak: *tréfa*, *klarinet*, *slampos* stb. Szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokban viszont inkább a zörejhangokhoz hasonló, mivel előfordul zengőhangok után (*ellenszenv*, *könyv*, *terv*, *elv*, *ölyv* stb.). A zöngésséget érintő eloszlási tényeken kívül a *v* általános fonotaktikája is problematikus volt a korábbi fonológiaelméletek számára. Itt arra gondolunk, hogy bizonyos pozíciókban (elsősorban magánhangzó, ill. zengőhangok előtt) a *v* típusgyakorisága igen magas (monomorfemikus alakokban), máshol egyáltalán nem fordul elő (pl. zörejhangok előtt szó végén), míg más környezetek átmenetet képeznek e két végletes eloszlási gyakoriság között (tehát pl. az olyan alakok száma alacsony, amelyekben a *v* szó végén, mássalhangzó után fordul elő, pl. *könyv*, *kedv* stb.)” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 297–298, a lábjegyzeteket töröltem — KT; hasonlóan: SIPTÁR 2001: 395–397).

Mint látható, a magyar köznyelv *v* hangjai egy fonotaktikai környezet által meghatározott skálán realizálódnak. Az, hogy egy fonémának több allofónja is van, teljesen megszokott jelenség a hangok világában. És ahogy azon egyetlen nyelvész sem csodálkozik, hogy az *n* variánsai a bilabiálistól a velárisig bármelyik képzési helyen megvalósulhatnak, ugyanígy természetes a *v* realizációinak sokfélesége is, amely sokféleség a *v* esetében képzésének sajátosságaiból adódóan (labiális, zöngés, réshang) még változatosabb. A *v* azért tűnhet mégis „rendhagyó, szabálytalan” hangnak, mert allofónjainak skálája metszi azt a „határt”, ami a fonológiailag erősen eltérő viselkedésű obstruenseket és szonoránsokat elválasztja. (A jelenség egyébként nem egyedülálló még a magyarban sem, hiszen a /j/ három allofónja között is két obstruens [j, ç], valamint egy szonoráns [j] található, és a /j/ körüli hangtani kérdések is alapvetően a szonoráns-obstruens határ átlépéséből származnak (vö. SIPTÁR 2001: 387–395).

4.2. A magyar nyelvjárásokban a v (és vele együtt az f) változatossága még a köznyelvben megfigyeltnél is nagyobbak tűnik, ugyanis a gyűjtők megfigyelései szerint e hangok labializált/labiális v -ként és f -ként, valamint bilabiális β -ként és \varnothing -ként is előfordulnak, ez azonban nemhogy segítene az ómagyar β kérdésének megválaszolásában, hanem inkább tovább bonyolítja a képet.

Először is a mai nyelvjárásokban megfigyelt β -k kapcsán felvetődik, hogy ezek vajon az ómagyar β közvetlen folytatásai-e. BENKŐ LORÁND szerint például nem hogy elképzelhető, de egyenesen „nagyon valószínű, hogy nyelvjárásaink β hangjai nem egymástól független újabb fejlemények, hanem ellenkezőleg: megőrzött régiségek” (1956: 24; a kiemelést töröltem — KT). Erre azonban semmiféle bizonyíték nincs, mint IMRE SAMU írja, az „ómagyar, középmagyar kori és mai bilabiális ejtésű v között természetesen nem szükségszerű az összefüggés, bár nem is lehetetlen. Ennek eldöntése azonban további kutatást igényel” (1971: 295). Erős azonban a gyanú, hogy nemigen létezhet olyan további kutatás, ami képes lenne hitelesen rekonstruálni bármely ómagyar hang valódi fonetikai minőségét (vö. KIS 2014: 90), ami nélkül teljesen értelmetlen a bilabiális β valamiféle megőrződéséről beszélni. Már csak azért sem, mert amíg a mai nyelvjárások különböző v -realizációinak vizsgálata nem történik meg (márpedig eddig ezt senki sem végezte el), még az is erősen kérdéses, hogy vajon milyen hangértéket kell tulajdonítanunk a v és β betűkkel és mellékjelekkel lejegyzett spiránsoknak.

4.2.1. Korántsem biztos ugyanis, hogy a labiálisnak/labializáltak vagy bilabiálisnak jelölt hangok valóban azok. Tisztázatlannak tűnik, hogy a v és az f esetében mit jelent, hogy egy labiodentális hang képzése labilizált vagy labiális.¹⁸ Ha a v és az f labializált (kerekített), akkor esetükben egy magyarból eddig nem ismert másodlagos artikuláció meglétét kellene feltételeznünk (amit az IPA átírásával [f^v]-nek és [v^w]-nek kellene jelölni), ami csak a labiodentális réshangokon tűnik fel (hiszen ha olyan jellegű koartikulációs jelenség lenne, mint például a k labializált ejtése labiális magánhangzók előtt a $k\ddot{o}$, $k\ddot{or}$ stb. esetében, akkor ezt nem is kellene jelölni a magyar egyezményes hangjelölés elvei szerint; vö. még a $volt$ és a $víz$ szókezdő mássalhangzójának eltéréseit, továbbá a LADÓTól a 27. lábjegyzetben idézett példákat, 1954). Amennyiben viszont a v és az f labiális, ennek külön magyarázat nélküli jelölését némiképpen értelmetlennek is tekintetjük, hiszen a labiodentális hangok per definitionem labiálisak.

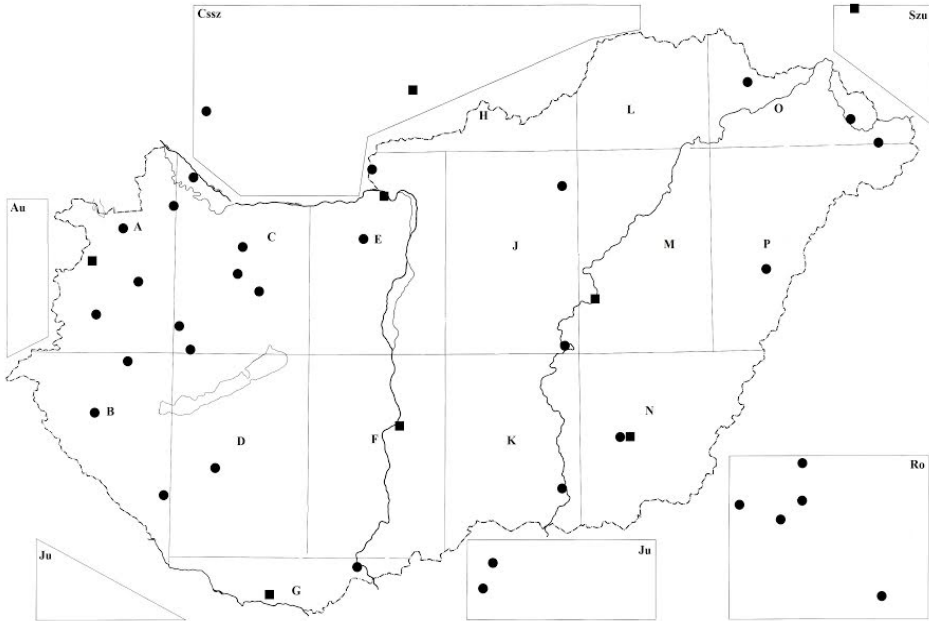
¹⁸ Korántsem mellékes, hogy az f -nek u g y a n o l y a n labializált és bilabiális ejtés-változatait jegyezték le a nyelvjárásokban, mint a v esetében. Ez egyrészt azt mutatja, hogy a labiális réshangok ejtése zöngességtől függetlenül azonos mintákat követ, másrészt ha a mai β -ket az ómagyar β -kkel akarjuk összekapcsolni, azt is ki kell jelentenünk, hogy az f esetében feltételezzük, hogy ezek előzményét az ómagyarban szintén bilabiálisan \varnothing -nek ejtették, és a mai \varnothing -ek ennek megőrzött folytatásai. Erről valószínűleg szó sincs, egyszerűen az egyéni ejtés, az adott nyelvjárás fonotaktikai-artikulációs mintái és más efféle sokkal „maibb” okok miatt hallhatók a megszokott labiodentáltól eltérő változatok.

Erre a problémára valószínűleg az a (korántsem megnyugtató) válasz, amit VARGHA FRUZSINA SÁRA, a magyar nyelvatlaszokban foglalt nyelvi anyag ki-váló ismerője és informatizálásuk szakértője írt egyik levelében: „A lejegyző nem azért használ β -t, mert bilabiális approximánsnak (vagy — fonetikai képzettsége függvényében — akár »bilabiális zöngés spiránsnak«) minősítene fonetikailag egy hangot. Hanem azért, mert fonetikai eltérést vél fölfedezni a viszonyítási minőséghez képest. A viszonyítási minőség esetünkben a köznyelvinek gondolt ν hang. Ha a lejegyző benyomása szerint csak árnyalatnyi az eltérés, akkor a ν alá egy kis karikát rajzol (γ), ami a kissé labiálisabb vagy labializáltabb ejtés mellékjele. Természetesen nem arról van szó, hogy labializált labiodentális réshangnak minősítene a kérdéses hangot, hanem arról, hogy a magyar egyezményes lejegyzésben csakis így jelölheti, ha a köznyelvinek érzékelt ν -hez közeli, de kicsit a bilabiálisra is emlékeztető hangot vél hallani.¹⁹ Ha a lejegyző benyomása szerint ennél nagyobb az eltérés, akkor alapjelet vált, és a ν szimbólum helyett a β -t vagy a w -t használja, de itt sem fonetikai minősítésről van szó, hanem arról, hogy ezen eltérés jelölésének ez a módja. (Érdekesség, hogy a magyar nyelvatlaszokban sok ezerből három adatban a betű alatti ponttal a w kevésbé labiális ejtését is feljegyezték.) A fentiekből az is következik, hogy ahol grafikusán több lejegyzett variánsa van a ν -szerű hangnak, ott egyáltalán nem biztos, hogy fonetikailag is ténylegesen több változatról beszélhetnénk, arról lehet inkább szó, hogy a lejegyző benyomásai hol ilyenek, hol olyanok. És természetesen ott is lehetnek bizonyos eltérések a megvalósításban, ahol a lejegyző benyomásai egységesen ν -t jeleznek.” (VARGHA FRUZSINA SÁRA szíves közlése).

4.2.2. Bár a sztenderdtől eltérő ejtésű (bi)labiális(abb) nyelvjárási ν és f változatok valódi hangszínéről, tényleges artikulációjának módjáról csak a nyelvjárásgyűjtők impresszionisztikus megfigyelései állnak rendelkezésünkre, érdemes azért megnézni e hangok ejtésének területi elterjedtségét; elsősorban azért, mert ha helyes a hangtörténet azon vélekedése, miszerint az ómagyar $\beta > \nu$ változás nyugatról keletre terjedt (DEME 1956: 10, BÁRCZI 1967: 114, 117, E. ABAFFY 2003: 303), akkor azt feltételezhetjük, hogy a keleti nyelvterületen (még) találkozhatunk a β -vel²⁰, ellenben ilyen hangok a nyugati nyelvjárásokban (már) nem fordulnak elő. A helyzet azonban nem egészen ez. Való igaz, hogy a β -ket nagyobb számban figyelték meg a kutatók a legkeletibb magyar nyelvjárásokban, elsősorban a moldvai csángók beszédében, azonban a magyar nyelvjárások atlaszának adatai korántsem mutatnak arra, hogy egyértelműen β/γ nélküli régiókról beszélhessünk.

¹⁹ Vö. „a dentilabiális és bilabiális spiráns közti átmenet kifejezésére szolgáló \circ jel, melyet szintén csak középső, fél fokos eltérést mutató viszonylatban használunk” (BENKŐ 1975: 152).

²⁰ E. ABAFFY — egyébként teljesen alaptalan — kijelentése szerint néhány nyelvjárásban nem is vált általánossá a labiodentális ν (2003: 303).

1. térkép: A sztenderd labiodentálistól eltérő *v*-féle hangok előfordulása a MNyA.-ban (IMRE 1971: 295–296 nyomán)

- *β* és *ɣ*
- *φ* és *f*

IMRE SAMU vizsgálata szerint „Mai nyelvjárásainkban a *β*, *ɣ* változat elsősorban magánhangzóközi helyzetben fordul elő; pl.: A-3: *kőyes*, 20: *neβet*, A-24: *nyáβoG*, B-6: *kutkáβo*, (de Au-2: *kutkába*, 4: *kutkábo*), B-36: *sziyik*, C-21: *sziβök*, C-1: *fűyes*, 7, 16: *küyēs*, 19: *küβēs*, E-1: *fűβet*, 6: *fűyes*, J-10: *kőyel*, K-12: *hamuβā*, N-5: *safó*, *nyáβoG*, O-5: *kűbel* ~ *kűyel*, *iyott*, O-16: *hamuβāl*, 17: *hamuβal*, *iβott*, P-15: *iβutt*, Csasz-6: *küβēs*, Ju-3, 7: *küyēs*, Ro-3: *kőβēs*, 5: *nyáβoG*, 7: *fabágo*, 10: *kőβök*, *nyóβi*, 21: *füyēt* stb. Megtalálható azonban msh. után is; pl.: A-6: *tetβēs*, B-19: *kümpēs* 'kőműves', C-18: *tetγēs*, D-23: *zárγa*, G-12: *kutkámγa*, J-23 *ekerszarβa* stb. (de Au-2: *ekiszarba*, *ekiszarB*, 3: *ekiszarob*, 4: *ekiszarba*).²¹ | Az *f* hasonló jellegű ejtése ritkábbnak látszik ugyan, de szintén több adatot találunk rá;

²¹ Rendkívül figyelemre méltó, hogy IMRE SAMU adatai szerint a labiális/labializált/bilabiális *β*, *ɣ*, *φ*, *f* hangok kivétel nélkül magánhangzó előtt fordulnak elő. Lényegében ugyanerről számol be DEME LÁSZLÓ és BENKŐ LORÁND is WICHMANN csángó szótárára és saját megfigyelésükre támaszkodva (DEME 1956: 13, BENKŐ 1956: 23). Ez alapján úgy tűnik, hogy a szokásos labiodentálistól eltérő képzésű *v*-k következetesen az approximáns [v] helyén jelentkeznek, ezért feltételezhető, hogy a nyelvjárási *β*, *ɣ* hangok is approximánsok. (Lásd még a 25. lábjegyzetben írottakat.)

pl.: A-9: *φü*, E-5, M-16: *ekefej*, N-5: *ekepej*, Csz-16: *ekeφő*, Szu-1: *φüvfet*, F-6, G-7: *hámfa*, N-5 : *hámφa*, *baromφi*.” (IMRE 1971: 295–296).²²

A jelenség azonban nem mutat jellemző területi megoszlást, vagy ahogy IMRE SAMU fogalmaz: „A *v* és az *f* bilabiális ejtése mai nyelvjárásainkban eléggé sporadikus jellegű, s nem köthető még csak megközelítő határozottsággal sem valamely területhez” (IMRE 1971: 296). IMRE SAMUNAK az 1. térképre vetített példái azt mutatják, hogy szerte a magyar nyelvterületen található a „szokásos” labiodentálistól eltérően képzett *v*-féle hangokat.

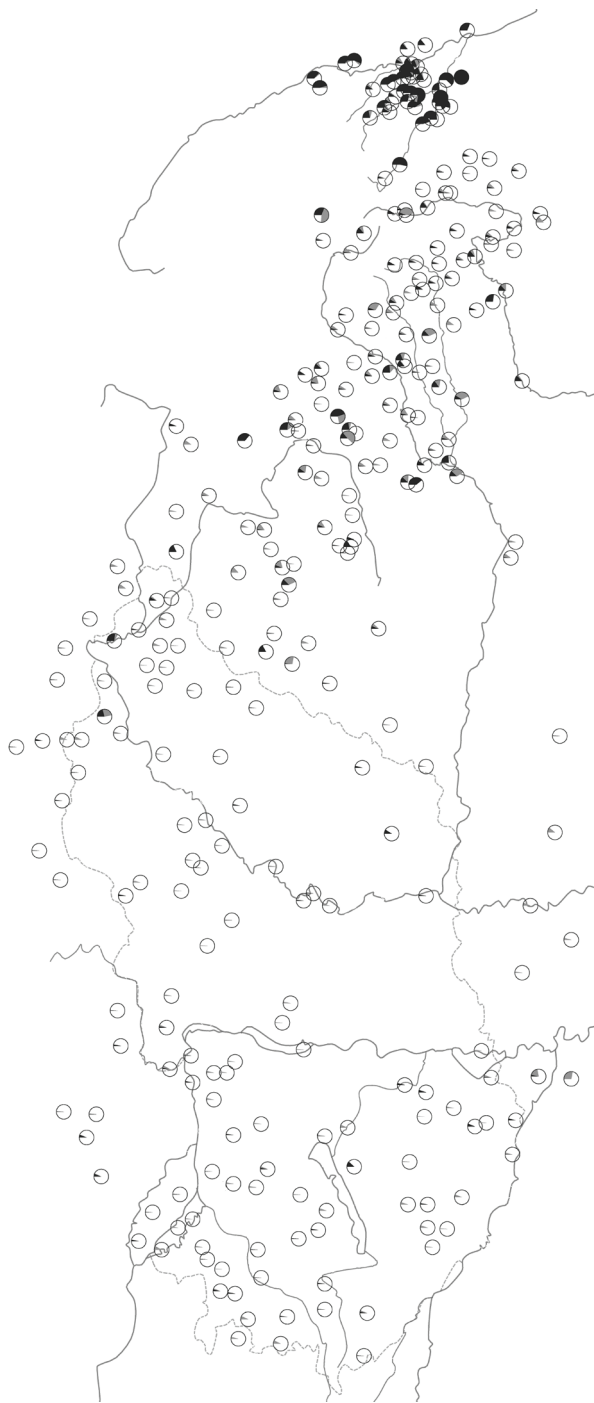
Az 1. térképen látható megoszlás azonban némiképpen csalóka, ennél sokkal pontosabban mutatja a *β*-k és *γ*-k helyzetét a VARGHA FRUZZINA SÁRA által a MNyA., a RMNyA. és a MCsNyA. adatai alapján készített 2. térkép²³, ez ugyanis azt is megmutatja, hogy a *v*-k különböző előfordulásai között *m i l y e n a r á n y b a n* jegyeztek le a gyűjtők a sztenderd labiodentális *v*-től eltérőnek érzékelt labiális spiránst. Nem szabad ugyanis szem elől téveszteni — mint VARGHA FRUZZINA SÁRA írja egyik levelében —, hogy ami „az atlaszokban le van jegyezve, az impresszionisztikus, mint minden lejegyzés, nem jelent tehát semmit, ha egy kutatóponton elvéve előfordul a *β*. Jó támpont lehet viszont a gyakoriság: ahol viszonylag gyakrabban fordulnak elő *β*-k a lejegyzésben, ott feltehetőleg valóban más a *v* ejtése, és ezt a más ejtést a lejegyző is már időnként érzékeli, illetve rögzíti. Egyfajta statisztikai szemlélet tehát segíthet minket abban, hogy megbecsüljük a kérdéses hangféleség fonetikai minőségét, biztosat viszont csak célzott fonetikai kísérletekkel mondhatnánk.”

A 2. térképen már valóban jól látszik, hogy helyes a kutatók benyomása, miszerint a keleti magyar nyelvjárásokban gyakoribb a *β*. Azt azonban az adatok korántsem igazolják, hogy *β* > *v* változás (ha volt ilyen egyáltalán) valóban nyugatról terjedt kelet felé, hiszen a *β*-k és a *γ*-k a nyugati nyelvterületen is jól érzékelhetően jelen vannak, sokkal inkább, mint például a Duna-Tisza közén vagy a Tiszántúlon.

Mindettől függetlenül az tény, hogy a legkeletibb nyelvjárásokban, elsősorban Moldvában, van egy olyan *v*-szerű hang, amely jól érzékelhetően eltér a köznyelvben és más dialektusokban ejtett *v*-ktől. Ezt a jelenséget régóta ismerjük, bőven találunk rá adatokat WICHMANN szótárában (1936) éppúgy, mint a legújabb A moldvai magyar tájnyelv szótárában (PÉNTEK 2016).

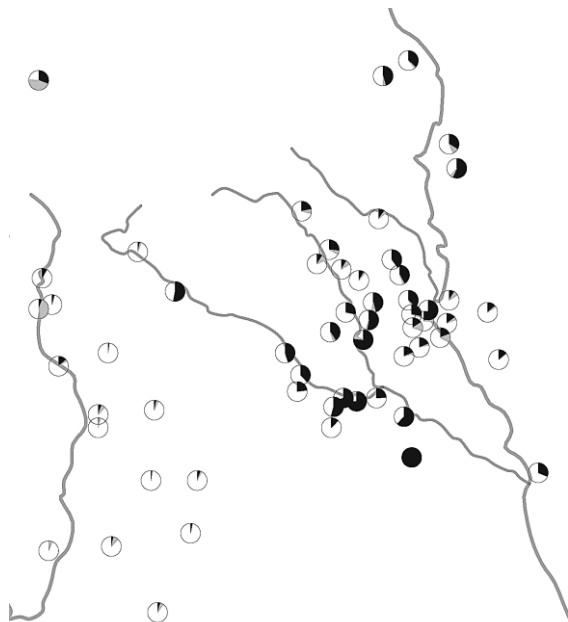
²² FODOR KATALIN a bodrogi Cigádon figyelt fel a *v* és az *f* bilabiális ejtésére (1975). KÁLMÁN BÉLA Nagyivánban (1956: 23), BENKŐ LORÁND Tiszakeresztyben (1956: 23) jegyzett le *β*-s alakokat.

²³ A 2. térképen a RMNyA.-ból az informatizált formában meglevő több mint négy kötetnyi anyag (1517 térképlap) szerepel, a MNyA.-ból és a MCsNyA.-ból pedig minden fel lett használva (beleértve a MCsNyA.-nak kéziratot, nyomtatásban még meg nem jelent 3. kötetét is).

2. térkép: A β -k és γ -k előfordulási gyakorisága a nyelvatlaszokban (MNyA., RMNyA., MCsNyA.)
A térképet VARGHA FRUzsINA SÁRA készítette. A térkép jelhasználatáról lásd a 24. lábjegyzetben írottakat.
(A térkép eredeti, jól nagyítható elektronikus változata megtekinthető a <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/54/w-terk.pdf> címen.)

Arra azonban fel kell hívni a figyelmet, hogy bármennyivel is gyakoribbak a legkeletibb nyelvjárásokban a ν helyén ejtett β -k, ezeknek a száma még a bilabiális β -t leggyakrabban használó településeken is messze alatta marad a ν -kének. Arányaiban a legtöbb β -t Práleában jegyezték le, itt 1411 adatban összesen 40 w -t adatoltak, de a ν előfordulása itt is jóval gyakoribb, ezeket 171 esetben találjuk meg (VARGHA FRUZZSINA SÁRA szíves közlése).

3. térkép: A β -k és γ -k előfordulási gyakorisága a legkeletibb magyar nyelvjárásokban
A térképet VARGHA FRUZZSINA SÁRA készítette.²⁴

Ezek a β -k és γ -k — mint ezt a VARGHA FRUZZSINA SÁRA által rendelkezésemre bocsátott adatokból megállapíthattam — majdnem mindig magánhangzó előtti pozícióban fordulnak elő, leggyakrabban magánhangzók között, de szó eleji helyzetben is van rájuk példa.²⁵ A feldolgozott három nyelvatlásban összesen

²⁴ A térképen azok a településeket láthatók, ahol legalább egy β -t vagy γ -t adatoltak. A gyakoriság az adatok számához viszonyítva van kiszámolva. A kutatópontokat jelölő körök azt mutatják meg, hogy ahhoz a kutatóponthoz képest, ahol a β és/vagy a γ előfordulása az adatok számához viszonyítva a legnagyobb, mennyire gyakori a β és/vagy a γ az adott kutatóponton. Ahol a β a leggyakoribb (Prálea), ott a kör teljesen fekete, a többi kutatópont pedig a β gyakoriságának függvényében van kevésbé besötétítve. A településeket jelölő körökben látható $f e k e t e$ körcikk a β -ket (vagy w -ket), a $s z ü r k e$ a γ -ket jelöli.

²⁵ Kivételesen találni néhány szóvégi ($ö\beta$, $szi\beta$, $eny\beta$), illetve diftongusnak tűnő esetet is ($b\bar{o}\beta re$, $cs\bar{o}\beta$). Vö. még „Ismeretes, hogy WICHMANN csángó szótára igen nagy számú olyan u és \bar{u} jelölést tartalmaz, amely β -nek olvasható. Ezek a jelölések azonban — feltűnő módon — csak szóbelseji

570 településről van adat, ezek közül 289-en van legalább egy találat β -re vagy γ -re. Előfordulási arányukat jól mutatja, hogy az összesen 849 729 nyelvi adatból 1927 esetében jelöltek a gyűjtők a szokásos labiodentálistól eltérő ejtésű v -t, amelyeket 1262-szer β -vel vagy w -vel jelöltek (a w a RMNyA. kéziratos változatában és a MCsNyA.-ban használatos), 665 adatban pedig γ -t rögzítettek.

Ezek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy a zöngés labiális réshang fővariánsa a magyar nyelvjárásokban mindenhol a labiodentális v , aminek $s z o n o r á n s m e l l é k v a r i á n s a k é n t$ előfordulhat valamilyen, a sztenderd ejtéstől eltérő változata is, amit a gyűjtők β -vel (w -vel) vagy γ -vel jelöltek.

4.2.3. Már megjegyeztük, hogy a β -k és a γ -k előfordulása, mint ez a 2. térképen is látható, nem erősíti meg azt az elképzelést, hogy a feltételezett $\beta > v$ változás nyugatról keletre terjedt volna. Mivel a területi elterjedés nem támasztja alá ezt az elméletet, felvethetjük még azt is, hogy a teória melletti legfőbb érv, a v -nek a nyugati nyelvjárásokban megfigyelhető, a többi dialektushoz képest szokatlan viselkedése a zöngésségi hasonulásban, csak a β -nek a v -vé válásával magyarázható-e. Ezen elképzelés szerint a bilabiális zöngés β egy zöngétlen pár nélküli hang volt a magyarban, ezért eredendően nem volt érintett a zöngésségi hasonulásban, míg a labiodentális v már az f zöngés párjaként rögzült a hangrendszerben, ezért a zöngésség szerinti hasonulásban is részt vehetett. Mivel a v viselkedése a zöngésség szerinti hasonulásban felemás, ez azt mutatja az idézett elmélet szerint, hogy az eredetileg nem hasonuló és nem hasonító β hang a labiodentális v -vé válással hasonulóvá vált, de valamiért (néhány évszázad óta) őrzi nem

hangzóközi helyzetben, illetőleg összetételben magánhangzó utáni helyzetben (pl. *fă-uăgă, feireuălo* stb.) fordulnak elő; abszolút szókezdeten vagy szó belsejében mássalhangzó után WICHMANN következtesen v -t ír. Ennek a feljegyzésmódnak azonban nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítanunk, s belőle fonetikai törvényszerűségeket levonnunk. Még a mai csángóban is főlős számmal hallhatni az utóbbi két hangtani helyzetben levő β -ket. 1952-ben Moldvában jártamban viszonylag rövid idő alatt több ilyen adatot jegyeztem le: *βáros* 'város', *βárju* 'varjú', *βereb* 'veréb', *βagyōn* 'van', *βállō* 'vályú'; *βeress* 'vörös'; *szilβa* 'szilva', *odβasz* 'odvas', *szárβa* 'ekének a szarva'; stb. A moldvai csángóban tehát a β sokféle hangtani helyzetben egészen általános. [...] — Tavalnyi tiszakerecsenyi (régii Berég megye) nyelvátlasz-gyűjtésem során egész sor β -t jegyeztem fel, mindig szóbelseji, hangzóközi helyzetben: *fuβār ~ fuβuār, üβeg ~ R. iēβēg, saβanyu, hüβös, haβas, füβes, füβet, löβök, loβa, szilβe* stb. Ugyanezek a szavak — nyilván a köznyelvi dentilabialis ejtés hatására — jórészt v -vel is szerepelnek a jegyzetfüzetben." (BÉNKŐ 1956: 23).

BÁRCZI GÉZA másféle hangtani helyzetben is észrevett β -ket és φ -eket. Megfigyelése szerint „ha egy nasalis hangra labiodentális réshang következik, a nasalis maga is labiodentálisá válik: *homvéd, hamvas, somfa, számféjtés* stb.”, ám e „rendesen hátraható” hasonulással szemben „szórványosan előfordul előreható hasonulással az *mβ* változat is: *homβéd, hamβas*, tehát mint különleges mellékvariánslehetőséget be kell vennünk hangjaink közé a β -t is. Sokkal gyakoribb azonban az előreható hasonulás a nasalis és az f találkozásakor, azaz az *mφ* ejtésváltozat. 28 különféle vidékről, főleg azonban a Tiszántúlról és a Palócságból való ember ejtésében figyeltem meg a következő szavakat : *kámfor, komfort, bumfordi, sámfa, somfa, kunfajta, honfoglalás*. A 28 közül csak egy ejtett következetesen *mφ*-et, 12 mindenegyes esetben, ismételve is *mφ*-et ejtett, a többinek az ejtése ingadozott, mégpedig legtöbbször úgy, hogy minden szabályosság nélkül hol *mφ*, hol pedig *mβ* volt az artikuláció, ugyanabban a szóban is váltakozva” (BÁRCZI 1952).

hasonító jellegét a nyelvterület túlnyomó részén. Ellenben ott, ahonnan a $\beta > \nu$ változás elindult, már „volt ideje” a ν -nek a többi frikatívával megegyező tulajdonságúvá alakulnia, azaz a hasonuló után hasonító hanggá is lennie, ezért a változás kiinduló helyén, a nyugati nyelvterületen már előfordulhatnak a sztenderd-
ben és a legtöbb nyelvjárásban szabálytalannak minősülő hasonulások a ν -s hangkapcsolatokat tartalmazó alakokban. Ilyen formán a „magyar nyelvterület nagy részére kizárólagosan jellemző *ötven, Vasvár* típusú hangsorok a Nyugat-Dunántúl északi részén *ödven, Vazsvár* formában is előfordulnak, az általánosan elterjedt *hatvan, látva* stb. alakokon túl Zala megyében, a Hetés déli részén és Baranyában a *hatfan, látfa* jellegű hangkapcsolatok is megjelennek, a tipikus *borotva, kötve* formák mellett pedig Szombathelytől délre Vasban és Zala északi részén, illetve ezeknél kisebb mértékben még a Közép-Dunántúlon is a *borodva — borotfa, ködve — kötfe* stb. hangsorok egyaránt megtalálhatók” (FODOR 2001: 339 alapján további bőséges szakirodalommal FEHÉR 2009: 86).

De valóban csak egy teljesen befejeződött $\beta > \nu$ változás magyarázhatja ezt a jelenséget? Véleményem szerint nem.

A kérdés egyik (egyébként a $\beta > \nu$ változással számoló), rendkívül tanulságos, új szempontokat felvető megoldását FEHÉR KRISZTINÁnál olvashatjuk, aki szerint „a magyar zörejangkapcsolatok fonációs kiegyenlítetttsége nem szükség-szerű (azaz fiziológiai) tulajdonságnak mutatkozik, hanem inkább olyan nyelv-(járás)tipikus *f o n o t a k t i k a i m i n t á n a k* látszik, ami korábban, a nyelv filogenetikus története során (de ekkor sem koartikulációs »kényszerek« eredményeképpen) alakul ki, és a beszélők nyelvének jellegzetes hangkombinációs jegeként egészen napjainkig hagyományozódik” (FEHÉR 2009: 88; kiemelés tőlem — KT). Ennek a fonotaktikai mintának a létezését jól bizonyítja, hogy abban a nyelvjárási régióban, ahol a ν zöngésítő hatása megfigyelhető, nemcsak a ν , hanem más szonoránsok is mutatnak hasonló „rendhagyó” zöngességi viselkedést. A nyugat-dunántúli nyelvterületen az „itteni, zöngés obstruens + ν mintához szokott beszélők a ν (fél)zöngösségből adódóan kezdhették el a *Vas megye, hát nem, mos már* ’most már’ alakok nazális tagú kapcsolatait *Vazs megye, hád nem, mazsmá* formában artikulálni [...]. Ezek nyilvánvalóan a *Vazsvár, mazs vót itt* ’most volt itt’ stb. alakok analógiájára jelenhettek meg e területeken, csakúgy, mint a Horgertől korábban leírt somogyi *szemeteszláda* típusú formák vagy éppen a szóvégi zöngés *zs-t* mutató *tedvezs, rozsdázs szavak*” (FEHÉR 2009: 92).

Mindenhhez azt is hozzá kell tenni, hogy a „ ν »tényleges« fonetikai karaktere nemcsak bizonytalan zörejjessége miatt, de instabil fonációs tulajdonságaiból adódóan is nehezen észlelhető, ez pedig jelentősen növeli annak az esélyét, hogy az egyes ν -k fonológiai-fonetikai hovatarozása a beszélők nyelvében valóban kétféle legyen. | Ezt szem előtt tartva korántsem meglepő, hogy azokon a nyugat-dunántúli területeken, ahol az obstruens + ν kapcsolatok integrálódtak a zörejangok

fonációs harmóniamintájába, a zöngés *ragva* típus mellett vagy helyett bizonyos részeken már igen régóta az ellentett *rakfa* formák is előfordulnak” (FEHÉR 2009: 92).

A *v*-nek efféle instabil fonációs tulajdonságait tudtommal eddig még senki sem vizsgálta az érintett nyelvjárási régióban, de nem lenne túlságosan meglepő, ha a *ragva*, *hadvan*, *huzsvét*-féle alakok *v* hangjai esetében akár jól kimutatható zöreinesség lenne mérhető, ugyanis épp ez a fonotaktikai helyzet az, ahol a köznyelvi adatok szerint kétféle, frikatíva és approximáns jelleg is megfigyelhető. BÁRKÁNYI és KISS bemutatnak egy példát arra, hogy az ún. „köztes” környezetekben — pl. az O_R, azaz az obstruens + *v* kapcsolatban zengőhang előtt — kétféle stratégiát figyelhetünk meg: az általuk példának hozott *hatvan* szóban például „a *v* vagy zöngés volt és alacsony CoG-jű (azaz [ʋ]), vagy zajos és zöngétlen ([ɣ])” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 311). A *v*-nek ez a kétféle realizációs lehetősége magában hordozza, hogy a zöngésségi hasonulásban hasonító hangként kétféleképpen, approximánsként vagy frikatívaként találkozunk vele. Azt, hogy a lehetőségek közül melyik valósul meg, valószínűleg a FEHÉR KRISZTINA által említett analógiás minták határozzák meg, és nem az, hogy volt-e bilabiális β előzménye a *v*-nek, vagy nem.

5. Végeredményben mit állapíthatunk meg a *v*-féle hangok általános hangtani és a mai magyar nyelv felőli megközelítésével a feltételezett ómagyar bilabiális β kapcsán?

Először is a világ nyelveiben megfigyelt *v*-féle hangok megoszlása alapján kijelenthetjük, hogy sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy egy nyelvben ne bilabiális, hanem labiodentális *v* forduljon elő. Amennyiben mégis a bilabiális β feltűnésével számolunk, akkor ezt sokkal nyomósabb érvekkel kell alátámasztani, mint a *v* meglétének feltételezését, különös tekintettel arra, hogy a mai magyar nyelv is (még ha csekély mennyiségben feltűnnek is benne ettől eltérőnek tűnő ejtészváltozatok) a labiodentális *v* hangot tartalmazza. A világ nyelveinek hangállományát feldolgozó adatbázisok alapján az látszik, hogy gyakorisági alapon egyedül a labioveláris *w* lehet olyan hang, amely a *v* előzményeként szóba jöhetne, de tekintettel arra, hogy a magyar nyelvet egy nem *w*-zű nyelvi régióban beszélik (vö. AUSTERLITZ 1976: 252–253), annak esélye is viszonylag kicsi, hogy a *w* mint önálló fonéma valaha is megvolt a magyar nyelvben.²⁶

Erősíti a *v* valószínűségét az is, hogy eddig nem vetődött fel, hogy az előzményeként említett β -n kívül más bilabiális réshang is létezett volna a magyarban.

²⁶ AUSTERLITZ szerint Európa 1400–2000 évvel ezelőtt „[w] terület” volt, majd az európai nyelvekben bekövetkezett egy erőteljes *w* > *v* változás, és „[v] területté” vált (AUSTERLITZ 1976). AUSTERLITZ felvetései kétségekívül érdekesek, bár elmélete ellenőrzésének lehetősége véleményem szerint erősen kérdéses, és a magyar nyelvre és előzményeire vonatkozó megjegyzései is számomra kétséges hipotéziseken (vö. KIS 2013: 273) alapulnak.

Az a biztosnak látszó tény viszont, hogy a magyar nyelvben az ősmagyar kor óta napjainkig a labiodentális képzési helyű *f* jelenlétével számolhatunk zöngétlen labiális réshangként, és hogy a zöngés labiális réshang az obstruensek zöngés-zöngétlen párba rendeződése során ennek az *f* hangnak a párja lett (és ez a két hang oly mértékben „együtt mozog”, hogy a nyelvjárásokban megfigyelt ejtés-változataik, amiket bilabiálisnak vagy labializáltak jelöltek a kutatók, teljes azonosságot mutatnak), azt sugallja, hogy a *v* volt ez a zöngés labiális réshang, és nem a *β*. Nem lehet attól sem eltekinteni, hogy a zöngességi párok között is a *f* : *v* pár a leggyakoribb a labiális területen a világ nyelveiben. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy egy egymással fonológiai oppozícióban nem álló (azaz a zöngés-zöngétlen korreláció megjelenése előtti) *f* és *β* egyidejű megléte is kevésbé valószínű, mert a bilabiális és a labiodentális réshangok együttes előfordulása meglehetősen kivételes, ez a két képzési hely többnyire egyetlen labiális osztályként jelentkezik a nyelvek hangrendszerében.²⁷

A magyar nyelv mindenesetre azt mutatja, hogy a *v* ejtése változatos, de fonotaktikailag nagyon is kötött. A köznyelvben megfigyelt (de egészen biztosan a nyelvjárásokban is kimutatható és a köznyelvvvel megegyező, a *v* allofónjainak ugyanazt a megoszlását mutató) ejtési skála azonban nem a labiodentális–bilabiális képzési terület, hanem az approximáns–frikatíva képzési mód (ezzel együtt a szonoráns–obstruens jelleg). Természetesen nem lehetetlen, hogy a nyelvjárásokban egy köznyelvben nem megfigyelhető képzési lehetőség tűnjön fel²⁸, azonban a magyarban (eltekintve a BÁRCZI által megfigyelt szórványos *homfbéd*-féle esektől és a LADÓtól a 27. lábjegyzetben idézett koartikuláció előidézte példaktól) valószínűleg nem erről van szó, hanem az approximáns–frikatíva skála különböző pontjain történő és az artikulációs célpontok fenntartására törekvő képzési megoldásokról. Erre mutat az, hogy a nem szokásos labiodentálisnak érzékelt nyelvjárási *v*-k kivétel nélkül magánhangzó előtti pozíciót elfoglaló approximánsok, amelyeknek viszont nemcsak a köznyelvi [v] változata, hanem ennél akár nyitottabb, labioveláris [w] allofónja is realizálódhat, és ezt érzékelik például bilabiális *β*-nek a nyelvjárásgyűjtők.

²⁷ De éppen az a helyzet, hogy egy labiodentális hanggal szemben nem áll egy ugyanolyan képzésmódú bilabiális, eredményezheti azt, hogy az adott labiális réshang realizációi sokkal szélesebb képzési-hely-skálán helyezkedjenek el, akár a labiodentálistól a bilabiálisig. Mindez LADÓ szerint a magyarban előfordul, bár ezt a kérdést alaposabban tudommal senki sem vizsgálta meg. (Saját megfigyeléseim semmiképpen nem támasztják alá LADÓ vélekedését.) LADÓ úgy véli, hogy „dentilabialis spiransaink (*v*, *f*) környezetüktől függően a bilabializálódás különböző fokozatait mutatják egészen a teljes bilabialis spiránsá válásig” (1954: 155), amit a dentilabiálisból a bilabiálisba való átmenet fokozódásának példasorával illusztrál: *ívik, hévér, evett, pávák, csavar, lovon, uvuláris, mufure* (LADÓ 1954: 156).

²⁸ A törökből is ismerjük például a labiodentális *f*-et és *v*-t érintő bilabializáció jelenségét (vö. GÖKSEL–KERSLAKE 2005: 4, vö. még 6). Ötlet szintjén (de csak így!) felmerülhet az is, hogy egyes esetekben a beszélők nem a szokásos módon endolabiálisan, az ajak belső részével, hanem exolabiálisan (lásd CATFORD 2001: 79), de ettől még labiodentálisként képezik a *v*-t.

A [w] variáns esetleges feltűnése azonban nem jelenti azt, hogy a magyarban a /v/ fonéma ne labiodentális lenne (vagy hogy ne labiodentális lett volna). Egyszerűen arról lehet szó, amit BÁRKÁNYITÓL és KISSTŐL korábban már idéztünk: amikor a zöngé célpontot kívánjuk fenntartani (tipikusan intervokalikus helyzetben és magánhangzók előtt szókezdetben), aerodinamikai okokból következően a zörej célpont nem lesz kivitelezhető, ezért „a zöngé marad meg és a zajvész el”, így „egy gyenge zörejű vagy zörejmentes passzív zöngéjű (nyitott) közelítőhangot kapunk (labiodentális képzés esetén [v]/[w]-t)” (BÁRKÁNYI–KISS 2006: 302).

Az eddig elmondottakat az ómagyar labiális zöngés réshangra (meggyőződés szerint az ómagyar *v*-re) vonatkoztatva azt elég nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy ez a hang eredetileg szonoráns approximáns fonéma volt, hiszen meglétét már arra a korai időszakra is feltételezik, amikor a magyarban még nem volt zöngésségi oppozíció, azaz amikor zöngétlenként csak obstruensek, zöngés-ként pedig csak szonoránsok fordultak elő a magyar nyelvben. Ebből kiindulva a mai *v* előzménye egy approximáns [v] lehetett (és nem a világ nyelveiben rendkívül ritka előfordulású [β]).

Véleményem szerint a szonoráns *v* [v] feltevése nyelvtörténeti szempontból is elfogadható, mert ugyanúgy magyarázatot ad azokra a hangtörténeti jelenségekre, amiket manapság a *β*-vel szokás összekapcsolni, mint a bilabiális spiráns. Az ómagyar *β* több feltételezett tulajdonsága (pl. a vokalizációra való képessége) ugyanis nem a *β* bilabiális képzéséből származik, hanem annak szonoráns approximáns voltából. (Erről lásd még részben más megközelítésben: KIS 2014: 111–117, különösen 116–117.) Viszont mivel a [v] szintén rendelkezik ugyanezekkel a tulajdonságokkal — lévén ez a hang is szonoráns approximáns (ráadásul ez is labiális hang) —, igazából nehezebb a labiodentális *v*-nél a világ nyelveiben jóval ritkább, az *f* zöngés párjaként sokkal körülményesebben értelmezhető, nem homorgán bilabiális *β* meglétét bizonyítani, mint visszatérni ahhoz a korábbi felfogáshoz, hogy magyar nyelv önálló életének hangrendszerében mindvégig egy labiodentális *v*-vel kell számolnunk, amely *v* approximáns fonémából a zörejhangok zöngésségi korrelációjának kiteljesedése miatt obstruens fonémává vált. A hangrendszernek a zöngésségi korreláció kialakulása miatti rendszerkényszere mellett a frikatíva *v* feltűnésében jelentős szerepet játszhatott több hangtörténeti változás, leginkább a kétnyíltszótagos tendencia és a tövéghangzók eltűnése (vö. FEHÉR 2009: 88–90), amelyek megteremtették azokat a fontotaktikai helyzeteket, amelyekben a *v*-t zörejesen kellett/lehetett képezni, így a szonoráns realizáció mellett feltűnt a magyarban az obstruens variáns is. De erre a témakörre majd csak a bilabiális *β* kérdéseit nyelvtörténeti vonatkozásban tárgyaló következő írásomban szeretnék kitérni.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- AUSTERLITZ, ROBERT 1976. Az európai [w] és [v] térben és időben. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 251–255.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1999. Fonémakölcsönzés és jelöltségelmélet. *Magyar Nyelv* 95: 282–289.
- BÁNHIDI, ZOLTÁN–JÓKAY, ZOLTÁN–SZABÓ, DÉNES 1965. *Lehrbuch der ungarischen Sprache*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1952. Bilabialis réshang a magyarban. *Magyar Nyelv* 48: 199–200.
- BÁRCZI GÉZA 1954. *Magyar hangtörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA–KISS ZOLTÁN 2006. A fonetikai célpontok összegeztethetlenségéről: A magyar v fonológiájának fonetikai alapú megközelítése. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., *KB 120: A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet–Tinta Könyvkiadó. 297–315.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA–KISS ZOLTÁN 2008. A note on sonorant voicing in Slovak. In: KÁLMÁN LÁSZLÓ szerk., *Papers from the Mókus Conference*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 34–45.
- BÁRKÁNYI ZSUZSANNA–KISS ZOLTÁN 2009. Hungarian v: Is it voiced? In: DEN DIKKEN, MARCEL–VAGO, ROBERT M. szerk., *Approaches to Hungarian 11. Papers from the 2007 New York Conference*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins. 1–28.
- BÉKÉS VERA 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen, Latin Betűk.
- BENKŐ LORÁND 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” című előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 23–26. (= BilabV. 19–22.)
- BENKŐ LORÁND 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának hangjelölési rendszere és gyakorlata. In: DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 123–165.
- BilabV. = *A magyar bilabialis v hang kérdése. (Petrovici Emil előadása és a vele kapcsolatos hozzászólások)*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 93. Budapest, 1956.
- CATFORD, JOHN CUNNISON 2001. *A Practical Introduction to Phonetics*. Második kiadás. Oxford–New York, Oxford University Press.

- CRYSTAL, DAVID 2008. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Hatodik kiadás. Blackwell Publishing.
- CSER ANDRÁS 2002. A zörejhang-gyengülések és -erősödések tipológiája. *Nyelvtudományi Közlemények* 99: 57–147.
- DEME LÁSZLÓ 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” című előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 13–14. (= BilabV. 9–11.)
- FEHÉR KRISZTINA 2009. Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 85–96.
- FODOR KATALIN 1975. Néhány adat a *v* és *f* biabilais [!] ejtésére. *Magyar Nyelv* 71: 201–202.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1903. Magyar Nyelvhasználat. *Egyetemes Philologiai Közöny* 27: 417–421.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. A nyelvtudomány alapelvei. *Magyar Nyelv* 11: 100–108.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1925/1950. *Hangtörténet*. Második kiadás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 77. Budapest.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1940. *Magyar történeti nyelvtan. Hangtan*. Sajtó alá rendezte LAZICZIUS GYULA és PAIS DEZSŐ. Budapest.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GÖKSEL, ASLI–KERSLAKE, CELIA 2005. *Turkish. A comprehensive grammar*. London–New York, Routledge.
- HALL, ROBERT ANDERSON 1938. An Analytical Grammar of the Hungarian Language. *Language* 14: 9–113.
- HALL, ROBERT ANDERSON 1944. *Hungarian Grammar*. Language Monographs 21. Baltimore, Linguistic Society of America.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. A magyar nyelv története. Az ősmagyar kor. In: KIEFER FERENC szerk., *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 45–61.
- IMRE SAMU 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- JAKOBSON, ROMAN 1972. *Hang — jel — vers*. Második, bővített kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KÁLMÁN BÉLA 1956. [Hozzászólás PETROVICI EMIL „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” című előadásához]. *Magyar Nyelv* 52: 21–23. (= BilabV. 17–19.)
- KÁLMÁN, BÉLA 1972. Hungarian historical phonology. In: BENKŐ, LORÁND–IMRE, SAMU szerk., *The Hungarian Language*. The Hague–Paris, Mouton. 49–83.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–TRÓN VIKTOR 2007. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Második, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KIS TAMÁS 2005. A veláris *j* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.

- KIS TAMÁS 2013. A „palatális” *dzs* a magyarban. In: BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–KÁDÁR EDIT szerk., „...*hogy legyen a víznek lefolyása...*” *Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 267–295.
- KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások* 52: 89–124.
- KISS ZOLTÁN 2007. *The phonetics–phonology interface. Allophony, assimilation and phonotactics*. Kézirat. Doktori disszertáció. Budapest.
- KISS ZOLTÁN–BÁRKÁNYI ZSUZSANNA 2006. A phonetically-based approach to the phonology of [v] in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 175–226.
- KNIEZSA ISTVÁN 1928. *A magyar helyesírás a tatárjárásig*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 25. Budapest.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KRÄUTER FERENC 1907. A mássalhangzók hasonulása a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 36: 113–128, 145–155, 206–217. (= KRÄUTER FERENC 1907. *Mássalhangzók hasonulása a magyarban*. Nyelvészeti Füzetek 44. Budapest, Atheneum.)
- LADEFOGED, PETER–MADDIESON, IAN 1996. *The sounds of the world’s languages*. Oxford, Blackwell Publishing.
- LADÓ JÁNOS 1954. A *v* és az *f* hang mozgása a dentilabialis és a bilabialis képzésmód között. *Magyar Nyelv* 50: 155–156.
- MADDIESON, IAN 1984. *Patterns of sounds*. Cambridge Studies in Speech Science and Communication. Cambridge, Cambridge University Press.
- MADDIESON, IAN–EMMOREY, KAREN 1985. Relationship between Semivowels and Vowels: Cross-Linguistic Investigations of Acoustic Difference and Coarticulation. *Phonetica* 42/4: 163–174.
- MADDIESON, IAN–PRECODA, KRISTIN 1990. Updating UPSID. *UCLA Working Papers in Phonetics* 74: 104–111.
- MARTÍNEZ-CELDRÁN, EUGENIO 2004. Problems in the classification of approximants. *Journal of the International Phonetic Association* 34/2: 201–210.
- MCsNyA. = GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA–SZABÓ T. ATTILA szerk. 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Budapest.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk. 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MORAN, STEVEN PAUL 2012. *Phonetics Information Base and Lexicon*. Doktori értekezés. University of Washington. URL: <https://digital.lib.washington.edu/researchworks/handle/1773/22452>.
- PAIS DEZSŐ 1950. *Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 78. Budapest.
- PAPP ISTVÁN 1966. *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- PAPP ISTVÁN 1972. A nyelvtörténeti oktatás módszertanához. *Magyar Nyelvjárások* 18: 41–52.

- PÉNTEK JÁNOS szerk. 2016. *A moldvai magyar tájnyelv szótára 1/1. Moldvai magyar–közmagyar rész. A–K.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- PETROVICI EMIL 1956. Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban. *Magyar Nyelv* 52: 6–11. (Hozzászólások: BÁRCZI 1956, DEME 1956, TAMÁS 1956, PAIS 1956, GÁLDI 1956, BAKOS 1956, KÁLMÁN 1956, BENKŐ 1956. PETROVICI előadása a hozzászólásokkal együtt önálló kötetben is megjelent: BilabV.)
- PHOIBLE = MORAN, STEVEN–MCCLOY, DANIEL–WRIGHT, RICHARD szerk. 2014. *PHOIBLE Online*. Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. URL: <http://phoible.org>.
- RMNyA. = MURÁDIN LÁSZLÓ gyűjt.–JUHÁSZ DEZSŐ szerk. 1995–2004. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–9*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SIPTÁR PÉTER 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- SIPTÁR PÉTER–SZENTGYÖRGYI SZILÁRD 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Veszprém, Pannon Egyetemi Kiadó.
- SZINNYEI JÓZSEF 1902. Fonetikus írás a finn-ugor nyelvek számára. *Nyelvtudományi Közlemények* 32: 82–98.
- SZINNYEI JÓZSEF 1926. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. *Magyar Nyelv* 22: 157–170, 230–260.
- WICHMANN, YRJÖ 1936. *Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó und Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt*. Helsinki, Suolamais-Ugrilainen Seura.

Bilabial β and ν -kind sounds in Hungarian

The presumption that Old Hungarian did have a bilabial β sound raises a number of issues. Using the apparatus of general and Hungarian phonology, the present study is an examination of what the sound reconstructed as β - by modern historical phonology could have been like in the first place, what its phonetic features were, what relationships it had with other consonants within the system. The review indicates the Old Hungarian labial voiced spirant to most probably have been a sonorant approximant ν [ν], a hypothesis which explains the historical phonological phenomena attributed to β - just as well as that of a bilabial spirant.

Keywords: historical phonology, phonemics, bilabial β , ν -type sounds, labiodental ν , labiovelar w

A hangátvetés a magyarban*

KATONA CSILLA

Írásom annak a nagyobb lélegzetű munkának a tematikájába illeszkedik bele, amelyben a magyar közszavak és a helynevek hangszerkezetét módosító hangtörténeti változásokkal foglalkozom. E változási folyamatok közé a hagyományosan kétnyíltszótagos tendenciának nevezett módosulást, az inetimologikus magán- és mássalhangzók problematikáját, a hangátvetést, valamint a tövégi magánhangzók eltűnésének folyamatát soroljuk. Az említett hangváltozások közül a következőkben a hangátvetés témakörét tárgyalom. Tanulmányom első részében összefoglalom a változási folyamatról a szakirodalomban olvasható vélekedéseket és az előzményirodalom eredményeit, majd a saját kutatási eredményeimet mutatom be, szembesítve azokat a korábbi álláspontokkal.

1. Hangátvetésen (másképpen metatézisen) két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét értjük (BÁRCZI 1953: 68). A 19. század végétől kezdődően a magyar nyelvtörténészek közül többen is foglalkoztak ezzel a változással, sőt egy időben kifejezetten kedvelt kutatási témának számított, az utóbbi időben azonban a nyelvészeti kutatások perifériájára szorult.

A magyar hangtörténeti szakirodalomban ismereteim szerint elsőként SIMONYI ZSIGMOND figyelmét keltette fel a hangátvetés problematikája (1878). Megvizsgálta, hogy a hangátvetés mely mássalhangzó-kapcsolatokat érinti, illetve kitért arra is, hogy bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok más nyelvekben is gyakran belesznek a hangátvetés hatósugarába. Meglátása szerint a hangátvetésnek két fő típusa különíthető el: vagy két mássalhangzó cserél helyet egymással, mint például az *erszény* > *eszrény* változás alkalmával, vagy pedig mássalhangzó és magánhangzó sorrendjében történik változás: pl. *paprika* > *papirka*. Harmadik lehetőségként felvethető lenne a két magánhangzó felcserélődése is, de ez a magyarban nem fordul elő (1878: 341). A második típussal, vagyis a *paprika* > *papirka* változással kapcsolatban felsorolt példái egy része azonban azt mutatja, hogy

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülését is hangátvetésként értelmezi: például ide sorolja a szl. *brakyně* > m. *berkenye* (de lásd 1259: *berekune*, OklSz.), szl. *čreda* > m. *csorda* (de lásd 1282/1325: *Charadajaras*, OklSz.) szavakat és a szl. *Bistrica* > m. *Beszterce* helynevet is. Arra, hogy a mássalhangzó-torlódások feloldását és az ezzel összefüggésben jelentkező kétnyíltszótagos tendenciát gyakran tévesen a hangátvetéssel azonosították, NYIRKOS ISTVÁN (1993: 78) és TÓTH VALÉRIA (2003: 631) is felhívja a figyelmet. Szembeötlő továbbá az is, hogy SIMONYI a *Klára* > *Krála* (1878: 348), *Garibaldi* > *Galibaldi* (1878: 354) személynéveken és a *Beszterce*, *Csanálos* helyneveken (1878: 348) kívül csak közszói példákat említett a változás leírásakor.

SIMONYI nyomdokain járva FEST SÁNDOR szintén közsavakkal illusztrálta a hangátvetést, és aszerint tipizálta a folyamatot, hogy milyen pozíciójú mássalhangzók cseréltek helyet egymással, továbbá vizsgálta a kérdéses mássalhangzók viselkedését is. SIMONYIhoz hasonlóan ő is hangátvetésként értelmezte a szl. *sluga* > m. *szologa* (vö. pl. 1222: *zuluga*) > *szolga*, szl. *sreda* > m. *szereda* (vö. pl. 1372 u./1448 k.: *zeredara*) > *szerda* stb. változást (1907).

A hangátvetést egy időben az asszociációs változások között volt szokás tárgyalni. HORGER ANTAL és LOSONCZI ZOLTÁN a WILHELM WUNDT által megalkotott elméleti keretbe kísérelte meg belehelyezni a hangátvetést, s okát a két hasonló képzésű hang kapcsolatában és egymásra irányuló hatásában látta (HORGER 1909: 416–417, LOSONCZI 1918: 154). HORGER ennek illusztrálására a székely **húzjak* > *hujza*-féle igealakokat említette, amelyekben a szóbelseji *z* és *j* helycseréje mutatható ki. A hangátvetést esetükben elősegítette a két hang képzésében fellelhető hasonlóság — tudniillik mindkét hang zöngés spiráns —, s úgy véli, az is szerepet játszhatott a változási folyamatban, hogy a két hang cseréje nem változtatta meg a szó általános szóképét. HORGER szerint ugyanis az általános szókép észrevehetőbb változása rendre megakadályozhatja a hangok helycseréjét (1909: 416–417).

A hangátvetést GOMBOCZ ZOLTÁN is asszociatív változásnak tekintette. Úgy vélte, hogy a szó hangalakjának egyes elemei hatnak egymásra: hangkép hat hangképre, a hangok artikulációs mozgásképe pedig hat a mozgásképre. Azt a hangot, amelyből a képzettársítási hatás kiindul, indukáló hangnak, azt a hangot, amelyre a hatás irányul, indukált hangnak nevezte. A hatás eredményét tekintve három típust különböztetett meg: hasonulást (asszimilációt), elhasonulást (diszsimilációt) és hangátvetést (metatézist) (1922/1997: 95). A hangátvetés folyamatát leginkább a hátraható hasonuláshoz tartotta hasonlóknak. Különbséget tett a változás egyes típusai között; ily módon meghatározta az egymás mellett álló hangok cseréjét: pl. szl. *gliva* 'gombafajta' > m. *gilva*, *privata* 'árnyékszék' > *perváta*, *szökcse* > *szöcske*; és a távolabb álló hangok cseréjét: *kanál* > *kalán*, *geleb* > *kebel*, *pipacs* > *papics*. Harmadik típusként a részleges hangátvetést is

számba vette: pl. *térdepél* > dunántúli *térbetül*, amely alakban alveoláris (*d*) és labiális (*p*) helyett labiális (*b*) és alveoláris (*t*) szerepel, de a hangszalagok működése nem változott, mindkét változatban a zöngés hang az első, a zöngétlen a második; *egyenes* > népnyelvi *igenyēs*, ahol pedig a palatalizáció mintegy helyet cserélt, de a zárhang-orrhang sorrend változatlan maradt (1922/1997: 96).

GOMBOCZ ZOLTÁNhoz hasonlóan PETZ GEDEON is a hátraható hasonulással rokonságban lévő folyamatként említi a hangátvetést. A változás okát az adott nyelv hangsor-építkezési mintázatában keresi mondván, hogy „a mássalhangzóknak a metathesis útján keletkezett alakban való egymásutánjára valószínűleg hattással van az, hogy az illető nyelvben a hangoknak milyen sorrendje szokott egyéb alakokban előfordulni” (1927: 149–150).

A hangátvetés első átfogó elemzését, valamint az addigi szakirodalmi előzmények összefoglalását DEME LÁSZLÓ végezte el 1943-ban. Írásában 417 olyan adatot tárgyal, amelyekben kimutatható a változás, és megemlíti további 51 olyan szóalakat, amelyeket a szakemberek korábban tévesen a hangátvetés esetei közé soroltak be. DEME a korábbi szerzőkhöz képest bővíti a hangátvetés fogalmát is, a változások között tárgyalja azokat az alakokat, amelyekben népetimológia vagy analógia hatására következett be hangváltozás. A hangátvetés okát a nyelvben gyakori és könnyen ejthető hangkapcsolatok elérésére és a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldására irányuló törekvésben látta. Adatai nagyrészt a nyelvjárássok közegéből kerültek ki, s a tájnyelvi szavak mellett jó néhány tulajdonnév is helyet kapott az általa elemzett forrásanyagban, mint például a *Bednek* > *Bendek* hn., *Moszkva* > *Mokszva* hn., *Rednek* > *Rendek* hn., *Taksony* > *Taskony* hn., *Mikcs* > *Micsk* szn., *Sebestyén* > *Sebestény* szn., *Terestyén* > *Terestény* szn. stb. (1943: 14, 15, 18, 20).

DEME LÁSZLÓ írását is felhasználva a Bevezetés a nyelvtudományba című munkájában BÁRCZI GÉZA röviden szintén szól a hangátvetésről, amelyen — mint az előzőekben is jeleztem — két hangnak vagy hangképző mozzanatnak egy szón belüli helycseréjét érti. A változást annak feltételezett működése alapján ő is az asszociációs változások közé sorolta. Megkülönböztette egymástól a teljes hangátvetést, vagyis azt a folyamatot, amely során teljes hang cserél helyet teljes hanggal: pl. *lekce* (lat. *lectio*) > *lecke*, *szökcse* > *szöcske*, *zsakcsó* > *zacskó*, *pipacs* > nyj. *papics*, *lohma* > *lomha*, ném. *mortel* > m. *malter*, *malozsa* (ol. *malvagia*) > *mazsola* stb.; illetőleg a részleges hangátvetést, amely során egy-egy képzési mozzanat cserél helyet egymással: pl. nyj. *térgyepül* 'térdepel' > *térbetyül*, *cízsió* > *csízsió* stb. (1953: 68).

Néhány évvel később megjelenő Magyar hangtörténet című egyetemi tankönyvében BÁRCZI — szintén az asszociációs változások között tárgyalva — a történetiségben fellelhető adatokkal illusztrálta a hangátvetést, s megállapította, hogy a folyamat a középmagyar korban mutatkozik gyakorinak, s szinte szabályossá

válík a még megmaradt *h* + mássalhangzó kapcsolat esetében: pl. *duhna* > *donyha*, *lohma* > *lomha* stb. Ugyancsak gyakran hangátvetés küszöböli ki a *kcs* kapcsolatot: pl. *szökcső* > *szöcske*, *zsakcsó* > *zacskó* stb. További példaként pedig a *fekete* > *feteke*, *comb* > *bonc*, *szárca* > *sárca*, *csizio* > *cízsió*, *Sabác* > *Szabács* változásokat idézi írásában (1958: 167).

Mivel a BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN által szerkesztett A magyar nyelv története című egyetemi tankönyv hangtörténeti fejezete szintén BÁRCZI GÉZÁTÓL való, aligha meglepő, hogy a már említett 1958-as könyvében írottakat találjuk meg itt is összefoglalva. A fent idézett példák mellett e helyütt BÁRCZI utal az *ihlet* szó sajátos helyzetére is, amely mai alakjában a 17. századi forrásokban tűnik fel. Ez pedig azt is igazolja, hogy a 17. században nyelvünk már valamelyest megtúrta az addig következetesen kiküszöbölt *h* + mássalhangzó kapcsolatot (BÁRCZI 1967: 128). Ezt a kijelentést úgy is értelmezhetjük, hogy a palatális zöngétlen spiráns + mássalhangzó kapcsolatban jelentkező hangátvetések oka a fonotaktikai mintázatokban keresendő, akárcsak más hangtörténeti tendenciák esetében. Erre a gondolatra később még visszatérek.

KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA 1984–1985-ben publikált dolgozatukban más szempontokat is figyelembe véve vizsgálták a hangátvetést. DEME LÁSZLÓ munkájához és általában a korábbi szakirodalomhoz képest eltérő adatokkal és a fonetikai-fonológiai, valamint pszicholingvisztikai kutatások eredményeit felhasználva foglalkoztak a folyamattal. Felhívják arra is a figyelmet, hogy a nemzetközi szakirodalom a hangátvetést a nyelvbtlások egyik válfajaként tartja számon, ez pedig azzal jár együtt, hogy a változást sokan alkalmi jelenségnek tekintik. KASSAI és B. LŐRINCZY részben ebben látja annak az okát, hogy a hangátvetés időközben a nyelvészeti kutatások perifériájára került. Az általános felfogással szemben ők ugyanakkor úgy vélik, hogy a „különböző beszélők azonos nyelvi elemekben azonosan »tévednek«, tehát a nyelvbtlással keletkezett közlések létrejöttében ugyanúgy szabályszerűségek működnek közre” (1984: 47). Elemzésükben pedig éppen ezeket a szabályszerűségeket kívánják feltárni. Adataik az Új magyar tájszótár címszavai közül kerültek ki, ezzel is igazodva ahhoz a korábban DEME LÁSZLÓ által is képviselt hagyományhoz, amelyben a forrásanyagot tájnyelvi szóalakok képezték, mégpedig olyanok, amelyekben a köznyelvi megfelelőjükhöz képest hangátvetés mutatható ki (1984: 48). Legtöbbször tájnyelvi szavak tömorfémáit vették figyelembe, s csak igen ritkán hoztak összetett szavakat is példaként a jelenség illusztrálására. Vizsgálatukban mellőzték a tulajdonneveket is. Terminológiai-módszertani szempontból fontos megemlítenünk továbbá azt is, hogy kerülendőnek gondolják a *hangátvetés* terminus használatát, s idegen volta ellenére is a *metatézis* kifejezést tartják megfelelőbbnek. Döntésüket azzal indokolják, hogy az adatokban gyakran nemcsak két beszédhang (pl. *bögre* > *göbre*), hanem két hangtulajdonság (pl. *sublót* > *suplód*),

illetve beszédhangcsoport és beszédhang között is (pl. *dorombol* > *domborol*) kimutatható a helycsere (1984: 50).

A korábban BÁRCZI GÉZA és GOMBOCZ ZOLTÁN által is részleges hangátvetésnek nevezett eseteket is jóval alaposabban tárgyalta KASSAI és B. LŐRINCZY. Felfigyeltek többek között arra, hogy időnként a helycsere a hangok minőségi változásával jár együtt: pl. *zsemle* > *zselyme*, *habzsol* > *haspol*, *retesz* > *recet* (1984: 50), ezért több szempont szerint is tipizálták a jelenséget. Külön típust alkotnak véleményük szerint azok az esetek, ahol a szavakban helycsere történik, és külön kategóriát azok, amelyekben csak elmozdulás érzékelhető; más oldalról pedig az is típusalkotó körülmény, hogy a metatézisben részt vevő hangok szomszédosak vagy távolabb helyezkednek-e el egymástól; illetőleg a felcserélődő hangok változnak-e minőségileg vagy sem. Az így kialakított kategóriákon belül aztán az egyes hangok fonetikai-fonológiai tulajdonságai alapján további csoportokat határoztak meg. Összefoglalóan pedig azt a megfigyelésüket rögzítették, hogy a nem szomszédos mássalhangzók közötti metatézisek egyértelműen többségben vannak a többi kategóriához képest, s a jelenség gyakran együtt járhat az érintett hangok minőségbeli változásával. Egyes fonémák gyakrabban kerülnek a változás hatósugarába: a réshangok, az affrikáták és a likvidák az első helyről a másodikra; a nazálisok és a zárhangok viszont a másodikról az elsőre törekszenek (1984: 57–58, 1985: 101). Leginkább olyan mássalhangzó-párok cserélnek helyet, amelyek csak egyetlen megkülönböztető jegyben térnek el egymástól. A fonológiai komponensek helycseréi és elmozdulásai a nyelvjárási hangsor fonotaktikai felépítését módosítják. A hangátvetés háttérében azonban — az előzetes feltevéseikkel ellentétben — végül KASSAI és B. LŐRINCZY mégsem kizárólag fonológiai okokat látnak, sokkal inkább az idegen eredetű szavak magyarosítására vonatkozó igényt, a szemantikailag áttetszőségekre való törekvést, azaz az ún. népetimológia hatását vallják meghatározó indukáló tényezőnek (1985: 101).

S bár KASSAI és B. LŐRINCZY megkísérelte bizonyítani, hogy a hangátvetés során is tendenciaszerű változások történnek (ami egyébként némelyest ellentmondásban van azzal, hogy milyen befolyásoló tényezőkre helyezték végül a hangsúlyt), a magyar hangtörténeti szakirodalomban többen továbbra is az asszociációs változások közé sorolták a jelenséget. Így tett többek között NYÍRKOS ISTVÁN is, aki az inetimologikus magánhangzókról 1993-ban megjelentetett monográfiájában a „változás környezetét alkotó szegmentumok minősége által motivált — vagyis »hangok egymásra hatásával« magyarázható — változások” egyik alcsoportjaként említi a hangátvetést (1993: 291).

A legújabb nyelvtörténeti tankönyvben a hangtörténeti fejezetet író E. ABAFFY ERZSÉBET ugyancsak az asszociációs hangváltozások között tárgyalja a jelenséget, s azon belül is a szórványos hasonulások egyik típusának tekinti. Az asszociációs

változások ritkább fajtájaként olyan alakokat sorol ide, amelyekben két egymás mellett lévő hang helyet cserél. Példaként mindössze a lat. *lectio* > m. *lekce* > *lecke*, valamint a R. *szökcse* (vö. *szökik*) > *szöcske* szavakat említi meg (2005: 110, 310).

Más szemléletet képvisel e tekintetben BAKRÓ-NAGY MARIANNE, aki bár az obi-ugor alapnyelvben feltehető hangátvetéseket vizsgálta, de általános érvényű s a magyar nyelv vonatkozásában is fontos észrevételeket tett fonológiai érveket is előhozó tanulmányában. Meglátása szerint a hangátvetés kutatásának mellőzöttségéhez hozzájárulhatott az is, hogy „a legutóbbi időkig maga a metatézis is sajátos megítélés tárgya volt szinkrón, diakrón, fonetikai és különösen fonológiai szempontból, amennyiben a problematikus, jellemzően a sporadikus, szabálytalan fonetikai, fonológiai folyamatok közé sorolódott, s főként a gyermeknyelvben vagy nyelvbotlásokban előforduló nyelvi jelenségként tartották számon, mely leginkább nyelvtörténeti összefüggésekben vizsgálható” (2006: 8). Írásában amellet igyekezett érvelni, hogy az obi-ugor alapnyelvben a hangátvetés szisztematikusan történt, ugyanis meghatározhatóak azok a feltételek, amelyeknek fennállása esetén bekövetkezett. BAKRÓ-NAGY úgy véli, hogy „a metatézis eredményeként előálló szekvencia a hangátvetéstől függetlenül is létező elrendeződést másolt, s ezzel megfelelt e változás-típus nyelveken átívelően szisztematikus voltát igazoló megfigyeléseknek” (2006: 18).

BAKRÓ-NAGY MARIANNÉHOZ hasonlóan CSER ANDRÁS is kiemeli, hogy a hangátvetést sokáig marginális jelenségként kezelte az újgrammatikus hagyomány. Ennek magyarázatát abban látja, hogy egyrészt nem lehetett „fokozatos artikulációs eltolódásokként leírni”, másrészt pedig abban, hogy „sok akkor ismert példa szórványos, elszigetelt jelenség volt” (2005: 125). Újabban azonban — leginkább az idegennyelvű szakmunkákban (HUME 2001, 2004, BLEVINS–GARRETT 1998, 2004) — a metatézis a fonetika és a fonológia érdeklődésének homlokterébe jutott, és — mutat rá CSER ANDRÁS — „egyre több olyan eset került napvilágra számos nyelvből, amelyben az ilyen típusú változások ugyanolyan rendszerességgel mennek végbe, mint a »klasszikus« értelemben vett hangváltozások” (2005: 125).

A hangátvetés eddigi szakirodalmának összefoglalásaként azt emelhetjük ki, hogy a nyelvészeti felfogás két egymástól különböző álláspontra helyezkedett a hangátvetés megítélésében: a hagyományos nyelvtörténeti megközelítés aszociációs változásként tartja számon a folyamatot, a fonotaktikai-fonológiai aspektust is mérlegelő munkákban viszont a változás rendszerszerűsége kap nagy hangsúlyt. A vizsgálataimban ebben a kérdésben is igyekszem állást foglalni.

A konkrét analízist megelőzően egy terminológiai megjegyzést azonban még feltétlenül tennem kell. Noha mint a fenti összefoglalóban ezt láthattuk, a

hangátvetés terminus alkalmazását nem minden kutató helyesli, és helyette a *metatézis*-t ajánlja. Én magam a továbbiakban a két terminust szinonimaként használom, úgy látom ugyanis, hogy a *hangátvetés* fogalmát a hangtörténeti hagyomány teljes mértékben elfogadja, és nem hangzottak el a kutatóktól olyan érvek, amelyek miatt ennek alkalmazásától el kellene tekintenünk. A tudományos terminushasználatban pedig a szinonimitást a kutatók jó része elfogadhatónak tartja.

2. A témakörben folytatott kutatásaimat arra a korpuszra alapozom, amelyet általában a szavak, nevek hangszerkezetét érintő változások leírásához állítottam össze; s amely jellegzetesen két típusú lexikális elemcsoportot tartalmaz. Az egyik forrásanyagot az ómagyar kor helynevei képezik, a másikat a modern kori tájnyelvi lexémák. Az ómagyar kor helynévi adatait egyrészt a Korai magyar helynévszótár 1. kötetéből (KMHsz. 1.) és a Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 4 kötetéből (HA. 1–4.) állítottam egybe. Ezek mellett az ómagyar kor helynévkincsére építő történeti-etimológiai szótárak anyagát is feldolgoztam (BÉNYEI–PETHŐ 1998, PÓCZOS 2001, TÓTH 2001, RÁCZ 2007). Ezek mellett teljes egészében igyekeztem kiaknázni GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának valamennyi kötetét (Gy. 1–4.), továbbá CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzának (Cs.) 1–3. és 5. kötetét, valamint a sorozat 4. részeként megjelenő FEKETE NAGY ANTAL által egybeállított Trencsén vármegyei kötetet is (FN.). Ezekon kívül olyan további forrásmunkák, mint a Szabolcs és Szatmár vármegyei történeti földrajz kötetei (NÉMETH 1997, 2008), valamint a Münchener Egyetem által kiadott GEORG HELLER és KARL NEHRING szerkesztésében készült magyar történeti helységnévgyűjtemény kötetei (ComAbTorn., ComArv., ComBach., ComBars., ComBer., ComBih., ComBod., ComCom., ComCris., ComGem., ComHont., ComJaur., ComMar., ComMos., ComPos., ComSirm., ComSzat., ComUg., ComUng., ComVar., ComVer., ComZag., ComZemp.) ugyancsak forrásként szolgáltak a helynévi adatbázis összeállításához. Korpuszom mintegy 1250 olyan helynevet tartalmaz, amelyekről a történeti adatok vagy az etimológiai vizsgálatok révén nagy valószínűséggel eldönthető, hogy hangszerkezeti változáson estek át. Ebből a helynévi adatbázisból válogattam le az itteni feldolgozáshoz szükséges, hangátvetést mutató adatokat, összesen mintegy 50 helynévi előfordulást.

Az analízis másik forrásanyagát a tájnyelvi lexémák jelentik. A hangszerkezetet érintő hangalaki változások szinkron kivételéseit feltárandó az Új magyar tájszótár (ÚMTsz.) és a Magyar Nyelvjárások Atlaszának (MNYA.) nyelvi anyagából ugyancsak adatbázist készítettem. Ez az adatbázis összesen közel 1300 rekordból áll, amelyből 350 tájnyelvi elem hozható kapcsolatba a metatézissel. Ez a két korpusz tehát az az adatmennyiség, amelyre a továbbiakban a vizsgálatok során támaszkodom, de az elemzéseimben természetesen figyelembe vettem az előzményirodalom példaanyagát is.

A részletes analízis előtt azonban magáról a két nyelvi elemcsoportról, ennek a hangtörténeti forrásértékéről is érdemes röviden szót ejtenünk. Úgy vélem, hogy a hangtörténeti vizsgálatokhoz többféle természetű nyelvi anyag szolgálhat forrásul. Én magam e tekintetben két dolgot tartottam szem előtt akkor, amikor az elemzéshez alapul veendő forrásokcsoportokat meghatároztam. Egyrészt azt, hogy nyelvtörténeti anyagon végezzem a vizsgálataimat, s a magyar nyelv legkorábbi dokumentált időszakától (a korai ómagyar kortól) kezdődően viszonylag jól adathozható nyelvi elemkészleten. Ebből az alapállásból választottam a szórványemlékekben (főleg oklevelekben, ritkábban elbeszélő történeti forrásokban, illetőleg lajstromokban) előforduló magyar nyelvű helynévanyagot az egyik forrásokcsoportnak. A helynévi adatok ugyanis koraiságuknál fogva elsőrendű forrásanyagként jelentkeznek a korai ómagyar korra vonatkozóan. Ezt a kitüntetett forrásértéket főként az magyarázza, hogy ebben az időszakban a magyar nyelvtörténeti kutatások forrásbázisát a mindössze néhány száz szót tartalmazó szövegemlékek mellett főképpen a magyar nyelvű tulajdonnevek tíz-, sőt akár százezreit dokumentáló szórványemlékek, elsősorban oklevelek biztosítják. A helynevek ráadásul gyakran őriznek meg olyan elemeket, melyekre más forrásokból nincsenek adataink. Mindezt figyelembe véve pedig arra a következtetésre juthatunk, hogy „a helynevek valóban célravezetőbb terepét jelentik a vizsgálatoknak, hiszen a korai adatolás hiányából fakadó úr a helynevek archaizmusából adódóan kikövetkeztethető és kitölthető lenne” (KENYHERCZ 2013: 18, vö. 2008).

Azt pedig, hogy a modern kor nyelve, azon belül is a tájnyelv, a dialektusok elemei is alapvető forrásai a nyelvtörténetnek, különösebben szintén nem kell magyaráznunk. A nyelvi változások, közte a hangtörténeti változások nyomai, eredményei, fázisai a nyelvjárásokban ma is jól tetten érhetően megmutatkoznak. Emellett a mai nyelvben megfigyelhető jelenségek és folyamatok figyelembevételével a nyelvtörténeti kutatásokban azért is lehet elméleti szempontból indokolt, mert joggal feltételezhetjük, hogy a múltban sem másképpen játszódtak le a változások, mint ahogyan azt ma tapasztaljuk. Ez pedig akár azt is jelentheti, hogy a nyelvjárási adatok felhasználásával hozzáférhetünk ahhoz a hiányzó láncszemhez, aminek bekapcsolása a nyelvtörténeti jelenségek kutatását s pontosabb megértését segítheti (KISS 2014: 96). A hangszerkezetet érintő nyelvi változások zöme nem zárult le az ómagyar korban, hanem napjainkban is produktív, s ezeknek a folyamatoknak a mozgatórugói, fonetikai-fonológiai háttere ezáltal sokkal pontosabban földeríthető. Mindezek a körülmények indokolják a tájszavaknak mint sajátos helyzetű szócsoporthoz a bevonását a hangtörténeti vizsgálatokba az itt tárgyalt problémakör kapcsán is.

3. A hangátvetés mint hangtörténeti folyamat bemutatásakor különböző kérdéseket kívánok érinteni. Mindenekelőtt azokat a típusokat vázolom fel, amelyekbe a változásnál figyelembe vehető adatok tartoznak. Ezzel összefüggésben

a változást befolyásoló, indukáló tényezőkre is megpróbállok rávilágítani. Igyekszem kitérni a hangátvetés kronológiai és nyelvföldrajzi jellemzőire is, már amennyire az adatok ezt lehetővé teszik. És szólok végül arról is, hogy a vizsgálataim a jelenség státuszát érintő állásfoglalások közül melyiket támogatják inkább: rendszerszerű módosulásnak tekinthető-e a hangátvetés, vagy inkább az ún. asszociációs változások körébe sorolható.

Azt már pusztán az adatok felületes elemzéséből is láthatjuk, hogy a hangátvetés nem egynemű folyamat, vagyis a változáson átesett adatok több típusba sorolhatók be. A részletekre is alapos figyelmet fordító tipizálást elsősorban az alapján végezhetjük el, hogy a hangátvetés a lexéma melyik szegmentumát érinti.

A változási folyamatot az alábbiakban — amint ez a választott forrásanyagból szükségszerűen következik — diakrón és szinkrón nyelvi anyagon egyaránt szemléltetem, ami azt jelenti, hogy a változást és a váltakozást lényegében azonos jelenség kétféle megjelenési formájának tekintem. A kettő közti különbséget ugyanakkor minden esetben jelzem azáltal, hogy a történeti folyamatokra, a változásra a > jellel utalok, a variációkra, az egyazon szinkroniában élő változatokra pedig a ~ jelet használom.

3.1. A hangátvetés első típusába azok a módosulások tartoznak, amelyeknél a lexéma belsejében egyetlen mássalhangzó helyváltogatását figyelhetjük meg. Ez realizálódhat előreható változásként: például a Hont megyei *Domold* helynév (1245: *Domold*, Gy. 3: 188) esetében, amely valószínűleg a szláv eredetű *Domald* személynévből származik (vö. FNEsz. *Domáld*, 1234/1550: *Domald* szn., ÁSz. 233), és amely a hangátvetésnek köszönhetően *Dolmod* alakban ugyancsak adatható (1245: *Dolmod*, Gy. 3: 188). Erre a jelenségre idézhetjük továbbá a *kompresz* ~ *krompesz*, *kosztros* ~ *krosztos* tájszavakat is. Megmutatkozhat azonban az ilyen típusú hangátvetés hátraható folyamatként is. Erre a Liptó vármegyéből való *Csermene* helynevet hozhatjuk példaként (1293: *Chermene*, Gy. 4: 58), amely valószínűleg a szláv *Čermán* személynévből alakult (vö. FNEsz. *Csermend*, a személynévi alapszóhoz lásd 1255: *Cherman* szn., ÁSz. 19), s a hangátvetés következtében *Csermerne* alakban találhatjuk meg ([1379]: *Chemerna*, Gy. 4: 58). A tájszavaink körében a *klumpa* ~ *kumpla*, *pántlika* ~ *pátlinka*, *skorpió* ~ *korspió*, *skatulya* ~ *kastulya*, *szvetter* ~ *szétvër* lexémák mutatják ezt a jelenséget, ha esetükben a köznyelvi változathoz mérve ragadjuk meg az eltérést (feltéve persze, hogy az adott lexémának egyáltalán van köznyelvi megfelelője). A dialektológiai szakirodalom nemritkán él ezzel a módszertani eljárással, s azt is kiemelik a kutatók, hogy ha az azonos típusba tartozó, a köznyelvtől eltérő hangmegfeleléseket egymás mellé állítjuk, a nyelvjárások jellemző, aktív hangtani tendenciái is kirajzolódhatnak (lásd ehhez pl. FODOR 2001: 336). Jobbára egyébként — s itt most számunkra ez a hangsúlyosabb körülmény az eljárásunk igazolására — az etimológiai előzmények is a köznyelvi formát mutatják az idézett

példákban elsődlegesnek. Ahol mást tapasztalhatunk, arra feltétlenül utalok majd a továbbiakban.

Bár mindkét tanulmányozott elemcsoportot érintette a változás, néhány szembevetendő különbségre is rámutathatunk. Az ómagyar kori példáink, a helynevek esetében a likvidákat, míg a jelen kori nyelvi elemcsoportban, a tájszavakban a réshangokat érintően regisztrálhatjuk a metatézist. A helyzetét változtató hang minden esetben valamilyen mássalhangzó-kapcsolat tagjaként volt jelen az elsődleges alakban, s a hangátvetés után az újonnan mellé kerülő hanggal ugyancsak kapcsolatot alkot, s ez az újonnan kialakuló kapcsolat szintén figyelmet érdemel.

Hangtörténeti vizsgálataim elméleti alapfeltevései között a fonotaktikai mintázatnak mint a hangtörténeti változások egyik fő mozgatórugójának nagy jelentőséget tulajdonítok. Ezért is tűnt fel számomra az a körülmény, hogy a hangátvetés következtében kialakult mássalhangzó-kapcsolatok többnyire jól megfeleltethetők a magyar nyelvre jellemző fonotaktikai mintázatoknak. A szavak belsejében megtalálható mássalhangzó-kapcsolatok első eleme ugyanis a legtöbb esetben likvida, azaz *j*, *l* vagy *r*, s gyakoriak a nazálisok, valamint a réshangok közül az *s* is többször előfordul ebben a pozícióban. A magyarban a mássalhangzó-kapcsolatok második eleme is leggyakrabban valamilyen likvida, de sok esetben találunk ebben a pozícióban nazálisokat is (lásd ehhez pl. KASSAI 1998: 148–149, B. LŐRINCZY 1979: 470). Az itteni példák pedig ezekhez az általános fonotaktikai mintákhoz jól láthatóan igazodnak is.

3.2. A hangátvetés magánhangzó és mássalhangzó cseréje által szintén megvalósulhat, ahogyan ezt a Torda megyei *Szolcsva* (1365: *Zolchwa*, Cs. 5: 739) helynév esetében láthatjuk. E helynév román eredetű, s tövében a román *sálcie* 'fűzfa' szó rejlik (vö. FNESz.). Az elnevezésnek ideiglenes alakváltozatként, a hangátvetés következtében szó eleji torlódást mutató *Szlocsva* (1473: *Sloczwa*, Cs. 5: 739) variánsa is létrejött. A példák közé sorolhatjuk még a Veszprém megyei *Barnag* helynevet (1446: *Barnag*, Cs. 3: 220), amely a FNESz. szerint a *barlang* szóból származik (s a szó belsejében bekövetkezett *rl* > **rr* > *rn* fejlődés eredményének tartható a *Barnag* forma), és alkalmilag *Barang* (1459: *Barang*, Cs. 3: 220) változata is feltűnik a forrásokban. A *bogár* szóból magyarázható *Bogárd* személynévből (1199: *Bugard* szn., ÁSz. 157) metonimikus névadással jöhetett létre a Somogy megyei *Bogárd* helynév (1471: *Bogard*, Cs. 2: 594), amelynek a hangátvetés során kialakult *Bográd* (1447: *Bograd*, Cs. 2: 594) alakváltozata is fennmaradt. A Nógrád megyében található mai *Lapásdpuszta* település egykori *Lapásd* (1227: *Lapasd*, Gy. 4: 265) formájának (amiben egyébként a *lapász* ~ *lapác* 'lapályos hely, sík vidék' lexéma és a *-d* helynévképző rejlik, FNESz. *Lapásdpuszta*) alkalmilag szintén feltűnik a hangátvetés *Lapsád* (1277 > 1375: *Lapsad*, Gy. 4: 265) változata.

Az ómagyar kori helynevek mellett a modern kori tájszóállomány is jó néhány példát szolgáltat a jelenség illusztrálására. A *kombájn* ~ *kobján*, *karimzsál* ~ *karmizsál*, *birsalma* ~ *brisialma*, *kreolin* ~ *kerolin* szópárokban jó eséllyel gyaníthatunk efféle folyamatot. A változás vagy váltakozás terén itt is a mássalhangzók érdemelnek kitüntetett figyelmet, az tudniillik, hogy a magánhangzók helyet cserélő mássalhangzó az esetek többségében likvida (*l, j, r*) vagy réshang (*s, h*). A változás következtében előálló szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokról azt mondhatjuk el, hogy azok jól illeszkednek ahhoz a mintázathoz, amit a magyar nyelv fonotaktikai jellemzői képviselnek (pl. a *ps, gr* stb. mássalhangzó-kapcsolatok, amiket a *Lapsád* és a *Bográd* névformákban láttunk, a magyarban szó belsejében jólformálnak tekinthetők), s ez a körülmény bizonyára nem mellékes a változás lezajlását illetően. Azt is fontos hangsúlyoznunk, hogy a hangátvetés gyakran szüntet meg mássalhangzó-torlódásokat, de egyúttal hoz létre újakat is. A magyarban ma (és feltehetően az ómagyar korban is) agrammatikus *lcsv* hármassalhangzó-kapcsolatot például megszüntette, s a fonotaktikailag valamelyest kedvezőbb szóeleji *szl* és szó belseji *csv* kombinációkat alakította ki a hangátvetés a *Szolcsva* > *Szlocsva* változás során.

3.3. Az előbbi típusoknál gyakoribb jelenségnek látszik az a folyamat, amely során két szomszédos mássalhangzó név belseji helyzetben való cseréjét figyelhetjük meg. Ezzel találkozhatunk a feltehetően *Lég* vagy *Lék* szn. (1219/1550: *Lec* szn., ÁSz. 487) *-csa/-cse* képzős személynévi származékából metonímiával alakult Bodrog megyei egykori *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) településnév esetében, amelynek későbbi hangalakja *kcs* > *csk* hangátvetés útján alakult ki (PÓCZOS 2001: 103). Hasonló változást mutat az *Elek* személynév (1232: *Elec* szn., ÁSz. 56) *-(c)sa* ~ *-(c)se* képzős személynévi származékából magyarázható Nyitra megyei *Elekcsi* település neve is (1275>512: *Elekchy*, Gy. 4: 378), amelynek mai *Elecske* formája (Gy. 4: 378) szintén hangátvetéssel jött létre. További hasonló példákhoz lásd még a következő helyneveket: *Kékcse* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668, Bács vm.) > *Kécske* (1488: *Kechke*, Cs. 1: 668), *Mekcse* (1332: *Mekche*, KMHsz. 183, Baranya vm., vö. 1236: *Mycche* szn., ÁSz. 544) > *Mecske* (KMHsz. 183).

Más típusú mássalhangzó-kapcsolatok cseréjével ugyancsak nem ritkán találkozhatunk az ómagyar kori helynévanyagban. A Nógrád megyei *Rohmány* településnév (1238/346: *Ruhman*, Gy. 4: 290, személynévi alapszavához lásd 1268: *Ruhman* szn., ÁSz. 684) későbbi-mai *Romhány* alakja hangátvetés útján alakult ki. De ugyanilyen folyamatot rekonstruálhatunk a Küküllő megyei *Bonyha* esetében is, amely személynévi alapszavából (vö. [1257]: *Buhna* szn., ÁSz. 158) adódóan eredetileg *Bohnyha* hangszerkezetű lehetett. Sajátos alakulást mutat az idetartozó nevek közül a Nyitra megyei *Menyhe* település neve, amely elsődlegesen *Mehinya* ~ *Mehenye* (1113: *Mechina*) alakban szerepelt a forrásokban

(FNESz. *Menyhe*), s a kétnyíltszótagos tendencia következtében előbb *Mehnye* (1358: *Myhnye*, Gy. 4: 423), majd hangátvetés révén *Menyhe* (Gy. 4: 423) változata is kialakult. A hangátvetésnek tehát ebben az esetben az a fonológiai helyzet volt az alapja, amelyet a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése eredményezett. Hasonló módosulást láthatunk még a Máramaros megyei *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, ComMar. 24) településnévben is.

A hangalaki variánsok sokféleségére mutat példát a Kolozs megyei *Berkenyés* esete, amelynek ómagyar kori adatai között a kétnyíltszótagos tendencia és a hangátvetés több ideiglenes alakváltozatot is életre hívott. A *berkenye* (régen *berekenye*) fanévből származó helynév eredetileg bizonyára *Berekenyés* (1348: *Berekenes*, Cs. 5: 334) formájú lehetett, amelyből a kétnyíltszótagos tendencia *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) változatot teremtett, s ez utóbbi forma szolgált aztán alapul a hangátvetéshez: *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334). Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy ez utóbbi hangalak valós használati értékét erősen kétségessé teszi az a körülmény, hogy az adat a romlott, hibás alakoktól hemzseggő pápai tizedjegyzékből adatolható. Mindenesetre a név hangszerkezete a metatézis lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

Példaként említhetjük végül a Szatmár megyei *Ráska* helynevet, amelynek elsődleges (és ma is élő) *Ráska* alakja (1418: *Raska*, ComSzat. 137) szláv személynévből alakult metonímiával (a személynévi alapszóhoz lásd cseh *Raška*, vö. FNESz. *Nagyráska*), de a *Ráska* adata (1519: *Raksa*, ComSzat. 137) azt jelzi, hogy alkalmilag hangátvetésen is áteshetett.

A helynévi példák mellett a következő tájszavak szemléltetik a szomszédos mássalhangzók között megvalósuló helycserét: *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcsü* ~ *szöcskő*, *fikciózik* ~ *fickiózik*, *tohonya* ~ *tunya*, *ülkő* ~ *üklő*, *árbo* ~ *ábroca*, *sibrikál* ~ *sirbikál*, *zsébrésös* ~ *zsérbélyes*, *bedróka* ~ *berdóka*, *kápráják* ~ *kárpál*, *cirtos* ~ *citros* és *varjátor* ~ *vajrátor*.

A típusba tartozó változási folyamatok és variánsok hátterében ismét csak fonológiai tényezők húzódnak meg. A zárhangok és affrikáták cseréjét (mint amit a *lapocka* ~ *lapokca*, *gyerekcse* ~ *gyerecske*, *pakcsa* ~ *pacska*, *szökcsü* ~ *szöcskő*, *fikciózik* ~ *fickiózik*, *Lekcse* > *Lecske*, *Elekcsi* > *Elecske*, *Kékcse* > *Kécske*, *Mekcse* > *Mecske* példákban látunk) a jólformáltsági kritériumokhoz való igazodás, konkrétan a szonoritási hierarchia határozhatja meg. A magyar nyelvre ugyanis jellemző az, hogy a szonoritás a szótagmag felé haladva nő, kifelé csökken (TÖRKENCZY 1994: 276). A szonoritási sorbarendezés elve alapján az affrikáták némileg magasabb értékkel bírnak, mint a zárhangok, s talán ez is előidézhette a hangátvetést ezekben az alakokban. A szintén jellegzetes *h* + nazális (főleg *ny*) hangkapcsolat sorrendjének megváltozása pedig (amire egyébként a *tohonya* ~ *tunya*, *Rohmány* > *Romhány*, *Kohnya* > *Konyha*, *Mehnye* > *Menyhe*,

Bohnya > *Bonyha* példákat idézhetjük) azzal állhat összefüggésben, hogy az egymással szomszédos hangok a hangátvetés által optimálisabb elrendeződést nyernek el. A magyarban ugyanis a *h* a szó belsejében lévő mássalhangzó-kapcsolatoknak csakis a második eleme lehet (KENESEI 1998: 148–149, 156). S az újonnan kialakult szóalakok — éppen a bennük végbemenő változásoknak köszönhetően — ennek a jólformáltsági kritériumnak már feltétlenül eleget tesznek.

3.4. A lexémák belsejében az egymással nem szomszédos mássalhangzók is helyet cserélhetnek hangátvetés révén. Ezt többek között a Kolozs megyei *Gledény* településnév alakulásmódjával szemléltethetjük. Az elnevezés szláv eredetű személynévből keletkezett metonimikus névadással (vö. cseh **Gladěňъсѣ* > *Hladěň(ec)* szn., FNESz. *Gledény*), s a korai ómagyar kori forrásokban a szó eleji mássalhangzó-torlódást feloldva *Geledény* (1319: *Geledun*, Cs. 5: 354) formában rögzítették. Ebből az alakváltozatból aztán a hangátvetés következtében ideiglenesen *Gedelény* (1461: *Gedelen*, Cs. 5: 354) alakult. A Szatmár megyei *Csalános* (1325: *Chalanus*, ComSzat. 180) helynév a *csalán* lexémából magyarázható. A másodlagos *Csanáros* változata (1431: *Chanalos*, ComSzat. 180) hangátvetéssel keletkezett ugyanúgy, mint ahogyan a megfelelő közszó hangalakja is átalakult (vö. pl. *csanál*, *csonál*, TESz. *csalán*). A Szabolcs megyei *Kenézlő* helynév ugyancsak az itt említett példák közé illeszkedik. Az elsődleges *Kelézno* (+1239/1481: *Keleznew*, NÉMETH 1997: 107) névformából (ehhez lásd FNESz. *Kalazno*, *Kenézlő*) a ma is használatos *Kenézlő* (NÉMETH 1997: 107) változat létrejött mögött ugyancsak a hangátvetés folyamata áll. A Veszprém megyében a 14. században *Vinyola* alakban feltűnő településnév (1481: *Wynyola*, Cs. 3: 260) etimológiája ugyan bizonytalan, de talán a latin *vinum* 'bor' kicsinyítő képzős *vinulum* származékának többes számú *vinula* alakjára vezethető vissza (az egykori bortermelés emlékét őrizve, vö. FNESz. *Vanyola*, *Vilonya*). Az etimológia bizonytalanságától függetlenül a névben minden bizonnyal hangátvetés történt, s ennek köszönhetően jött létre a ma is használatos *Vilonya* alak. További ide sorolható ómagyar kori helynévi példák: *Aranyos* (1299: *Aranyas*, Gy. 3: 67, Heves vm.; az *Aranyos* patakról vette a nevét a település) > alkalmi használatú *Anyaros* (1295: *Anaras*, Gy. 3: 67); *Podolin* (1244: *Podolin*, Cs. 1: 253, Szepes vm.; szláv eredetű személynévből alakult metonimiával, vö. szlk. *Podolinec* szn., FNESz. *Podolin*) > *Polodin* (1382: *Paladyn*, Cs. 1: 253); *Peléznek* (1431: *Peleznek*, Cs. 1: 483, Szatmár vm.; szláv eredetű, a szl. *pleso* 'tó' származéka, vö. FNESz. *Penészlek*, NÉMETH 2008: 224) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek*, Cs. 1: 483).

Az ómagyar kori helynévi adatokból a következő tanulságok vonhatók le. A szó belsejében (és igen gyakran nyílt szótagokban) lévő mássalhangzók cseréje

főképpen a nazálisokat és a likvidákat érinti, s itt határozott irányt, tendenciát nemigen tudunk meghatározni. A szavak egy részében ugyanis az első pozícióban álló likvida és a második pozícióban álló nazális cserélődik fel (mint például a *Csalános* > *Csanáros*, *Keléznő* > *Kenézlő*, *Peléznek* > *Penészlek*; *Aranyos* > *Anyaros* nevekben), másutt viszont e folyamat fordítottját tapasztalhatjuk (mint a *Vinyola* > *Vilonya* esetében). A két irány között legfeljebb a gyakoriságban mutatkoznak (akár jelentősebb) különbségek, s azt, hogy ennek van-e a folyamat szempontjából jelentősége, vagy sem, akkor ítéelhetjük meg pontosabban, ha a másik szócsoport tanulságait is megvizsgáljuk. A helynévi példák kapcsán ugyanakkor még egy megjegyzést feltétlenül tennünk kell, ez ugyanis a hangátvetés általános természetének megvilágításához is fontos adalékokkal járulhat hozzá. A *Keléznő* > *Kenézlő*, illetve a *Peléznek* > *Penészlek* változásokat minden bizonnyal a *kenéz* és *penész* lexémák is befolyásolhatták, azaz a háttérükben gyaníthatóan asszociációs mechanizmusok is meghúzódnak. Ezt az is támogatja, hogy a *Peléznek* > *Penészlek* változást az *l-n* > *n-l* hangátvetés mellett *z* > *sz* változás is kísérte (azaz zöngés mássalhangzót váltott a zöngétlen párja), ami pedig fonológiai-fonetikai szempontból (az *l* előtti pozícióban) a legkevésbé sem indokolt.

A helynevek hangtestében szó belsejében, nem érintkező mássalhangzók között más típusú hangátvetést csak szórványosan figyelhetünk meg: likvida és dentális zárhang cseréjére láthatunk például a *Geledény* > *Gedelény*, illetve fordított irányral a *Podolin* > *Polodin* névformák esetében.

A helynévi adatok kapcsán tapasztalt összefüggéseket a közszoói példák tovább erősítik. A *malinó* ~ *moniló*, *veléznek* ~ *venézlék*,¹ *emelet* ~ *elemet*, *familia* ~ *falamia*, *kánális* ~ *kalánis*, *kanyaró* ~ *karanyó*, *cerimónia* ~ *cenemória*, *klarinetos* ~ *klaniritos*, *korona* ~ *konora*, *pérányi* ~ *panyári* példák mindegyikében szintén likvida és nazális felcserélődését figyelhetjük meg, amelyek mindkét irányban jelentkezhetnek e szócsoport esetében is. Az is feltűnő ugyanakkor, hogy a közszoói példákban is az a jellegzetesebb, hogy — figyelembe véve az etimológiai ismereteket is — a likvida-nazális elsődleges sorrendet váltja fel a variánsokban a nazális-likvida sorrend.

Más típusba tartoznak a *gubó* ~ *bugó*, *kocsány* ~ *csohány*, *csutka* ~ *tucska*, *morzsol* ~ *zsurmol* tájnyelvi elemek, minthogy esetükben szókezdő pozícióbeli mássalhangzót is érintett a jelenség. Jól látható, hogy e folyamatban egészen más típusú hangok vettek részt.

¹ Noha ugyanolyan váltakozást találunk a *veléznek* ~ *venézlék* szópárban, mint amit a *Peléznek* > *Penészlek* helynév esetében tapasztalhattunk, itt az *l* előtti *z* változatlanul áll, s nem váltja fel a zöngétlen megfelelője. Ez is azt jelezheti, hogy a *Penészlek* hangalaki módosulásába minden bizonnyal más tényezők is bejátszottak.

A bekövetkező változások jellege nem annyira a benne részt vevő mássalhangzók minőségétől függ, hanem sokkal inkább a hangkörnyezetüktől: ezért realizálódhat ugyanazon mássalhangzókat érintően más-más irányú folyamat is. KASSAI ILONA és B. LŐRINCZY ÉVA is rámutattak arra, hogy a metatézist az azonos magánhangzók környezetében a magánhangzó képzési jegyei, a vegyes magánhangzójú környezetben a mássalhangzó képzési jegyei határozzák meg. Ez játszik közre abban, hogy a mássalhangzók a második helyről az elsőre, vagy az elsőről a másodikra kerüljenek (1985: 93).

3.5. A hangátvetés itt következő altípusában a név belsejében és a végén álló mássalhangzókat egyaránt érintette a változás, már ha hinni lehet az adatok tényleges létezésében, és nem pusztán elírásokkal van csak olykor esetükben dolgunk. Az *Otrocsok* személynévből (vö. ehhez 1220: *Otrochuc* szn., ÁSz. 608, FNESz. *Otrokocs*) keletkezett a Gömör megyei *Otrocsok* helynév (1291: *Otrochok*, Gy. 2: 531), majd ebből a formából hangátvetés révén lett a későbbi *Otrokocs* (Gy. 2: 531). Amennyiben a Komárom megyéből adatolt *Halász* település nevének (1297: *Halaz*, Gy. 3: 420) egy ízben feltűnő *Haszál* (1297: *Hazal*, Gy. 3: 420) változata valóban élő névforma volt, az ugyancsak hangátvetésként értékelhető. Ugyanez a probléma a Keve vármegyei *Füzege* név (1438: *Fyzygh*, Gy. 3: 316) egyszer feltűnő *Fügyez* változatával is (1338: *Fygyz*, Gy. 3: 316): nem tudhatjuk biztosan, hogy nem hibás alakkal van-e dolgunk. (Önmagában az a tény, hogy e helyneveknek van közszoói áttetszőségük, még nem akadályozza meg bennük különböző hangváltozások realizálódását, vö. *Németi* hn. > *Nemti*, *Besenyő* hn. > *Besnyő*, lásd ehhez TÓTH 2004: 195, 201.)

Erre a jelenségre a tájszavak esetében a *kebel* ~ *keleb*, *mecsek* ~ *mececs*, *pőcsik* ~ *pőkics*, *pöcsét* ~ *pētécs*, *ügyvéd* ~ *üdvég*, *tolvaj* ~ *tojval*, *csömör* ~ *cserem*, *tilor* ~ *tirol*, *özvegy* ~ *ögvev*, *tenyér* ~ *terény* szópárokat idézhetjük példaként.

Az adatok tükrében láthatjuk, hogy a hangátvetésnek ebbe a típusába általában két szótagú szavak tartoznak, amelyek zárt szótagra végződnek (a fenti példák között egyedül az *Otrocsok* > *Otrokocs* kivétel ez alóla szótagszám tekintetében). A módosulás során az utolsó szótag szótagkezdő és szótagzáró mássalhangzója cserél helyet egymással. Az affrikáták kiemelkednek ebben a típusban, közülük a *cs* viszonylag gyakran előfordul, s — ahogyan a hangátvetés más típusaiban is — jellemzően zárhangokkal cserél helyet (pl. *Otrocsok* > *Otrokocs*; *mecsek* ~ *mececs*, *pőcsik* ~ *pőkics*, *pöcsét* ~ *pētécs*). E példák közé az *Otrocsok* > *Otrokocs* változás tehát jól illeszkedik, a két névváltozat létét nemcsak az adatok, az etimológia és a későbbi továbbélése mutatja, hanem ily módon a mai nyelvbéli analógiák is. Ezeknek a támogató analógiáknak azonban a teljes hiányát tapasztalhatjuk a másik két helynév feltehető változását szemlélve, ami arra utalhat, hogy a *Haszál*, *Fügyez* névadatok sokkal inkább elírások, semmint valós használatú névformák lehettek.

A hangátvetés korábbi típusaihoz hasonlóan itt is gyakran vesznek részt a folyamatban a likvidák, olyannyira, hogy likvidák lividával is helyet cserélhetnek (pl. *tilor* ~ *tirol*, *tolvaj* ~ *tojval*). Ezen túl zárhangokat (pl. *ügyvéd* ~ *üdvég*), valamint zárhang és réshang cseréjét (pl. *özveg* ~ *ögyvez*) is megtalálhatjuk a helyet cserélő mássalhangzók között. Szembetűnő, hogy míg a korábban bemutatott típusokban a nazálisok gyakran szerepeltek, ebben a csoportban csupán a néhány példát találunk rájuk: *cserem* ~ *csömör*, *tenyér* ~ *terény*.

A nem azonos hangosztályba tartozó egymással helyet cserélő mássalhangzók viselkedése eleget tesz a szonoritási hierarchiának, az újonnan szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó ugyanis kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen lévő mássalhangzó volt (pl. *kebel* ~ *keleb*, *csömör* ~ *cserem*, *özveg* ~ *ögyvez*, *tenyér* ~ *terény*). Ezekben a példákban tehát a hangátvetést optimalitási feltételek indukálhatták.

3.6. A hangátvetés speciális eseteként tekinthetünk végül arra a jelenségre, amely során a hangsor végén álló két mássalhangzó cserél helyet egymással. A Heves megyei *Recsk* településnév (1332–7/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) puszta személynévből keletkezett (vö. 1266: *Rechk* szn., ÁSz. 671, FNESz. *Recsk*), s hangátvetés következtében alakulhatott ki az ideiglenes *Rekcs* (1478: *Rekch*, Cs. 1: 69) formája.

A tájszavak körében ugyanezt a *viaszk* ~ *viaksz*, *suviksz* ~ *suviszk* és a *maszk* ~ *maksz* szavakkal kapcsolatban tapasztalhatjuk.

A ritka típus egyetlen vélhetően ténylegesen létezett helynévi példája, a *Recsk* > *Rekcs* alkalmi változás azért is figyelemreméltó, mert *cs* + *k* és *k* + *cs* mássalhangzó-kapcsolat szóvégén (pl. *Szakcs*) kizárólag helynevekben fordul elő a mai magyar nyelvben (REBRUS–TRÓN 2002: 34–35, 38–40). A magyar nyelvre jellemző továbbá az is, hogy jó néhány mássalhangzó-kapcsolat fordított sorrendben, úgynevezett tükörkombinációként is megtalálható (KASSAI 1998: 156): efféle jelenségként értékelhető a *k* + *sz* és az *sz* + *k* mássalhangzó-kapcsolatok cseréje is a fenti tájnyelvi adatokban. Nyelvünkben ezek a szavak egyébiránt fonotaktikailag rendhagyóknak minősülnek (TÖRKENCZY 1994: 304), ugyanis több jóformáltsági feltételt is megsértenek. De mint az köztudott, minden nyelvben találhatóak kevésbé jóformált szavak is.

3.7. Az előzőektől némileg elkülönítve kell tárgyalnunk az itt következő eseteket. A hangátvetés ugyanis olykor a hangok további változását is maga után vonja. Legtöbb esetben a két elmozduló hang közül csak az egyik változik meg, a mindkét hangot érintő módosulás csupán szórványosan jelentkezik. Ez utóbbit tapasztalhatjuk például a *rekenő* ~ *renyigő* formában, ahol a hangátvetésen túl a *k* zöngésülés következtében *g*-vé, míg az *n* palatalizáció folytán *ny*-nyé változott. A *naspolya* ~ *lasponya* variánsok esetében az *ly* depalatalizálódik, míg az *n* a hangátvetés után palatalizált formában szerepel. A *dranka* ~ *tranga*, *göthös* ~

dökhös és a *tegnap* ~ *tebnak* szavakban pedig a helyet cserélő hangok zöngésülést ($t > d$) és zöngétlenedést ($d > t$, $g > k$) mutatnak.

A csupán az egyik mássalhangzó módosulását mutató hangátvetés példáiban leggyakrabban palatális-depalatális alakpárokkal találkozhatunk: pl. *dilinó* ~ *dinyiló*, *kanálol* ~ *kalányol*, *gallér* ~ *garréj*, *gavallér* ~ *galyavér*, *pedig* ~ *pegyíd*, *kultúr* ~ *kurtuj*, *leltár* ~ *lertáj*, *malter* ~ *martej*, *monostor* ~ *morostony*, *duhna* ~ *dunya*, *zsömle* ~ *zselyme*, *király* ~ *kilár*, *karabélyom* ~ *kalabérom*, *saroglya* ~ *salagra*, *muskotály* ~ *muskolat*, *karafte* ~ *karatfa*, *lajbi* ~ *lábli*. A helycserén átesett hangok zöngességi jegyükben is különbözhetnek: ezt mutatják a *palacsinta* ~ *paladincsa*, *kabóca* ~ *bagóca*, *gantár* ~ *gadnár*, illetve a *faragsál* ~ *faracska*, *hágcsó* ~ *hácskó*, *rágcsál* ~ *rácska*, *obsit* ~ *ospit* és *habzsol* ~ *haspol* variánsok. A hangátvetést affrikáció kíséri a *masni* ~ *máncsi*, *reszkíroz* ~ *rekciroz*, *eszrény* ~ *ercin*, *retesz* ~ *recet* lexémák hangalakjában.

3.8. A hangátvetés különféle típusai gyakorisági különbségeket a következő táblázatban szemléltetem.

1. hangátvetés	ómagyar kori helynevek	jelen kori tájszavak
1.1. egyetlen hang átvetése	12%	6%
1.2. msh. + mgh. helycseréje	8%	4%
1.3. szó belsejében szomszédos hangok	50%	12%
1.4. szó belsejében nem szomszédos hangok	18%	51%
1.5. szó belsejében és szó végén	6%	11%
1.6. szó végén	6%	1%
2. hangátvetés + valamilyen más változás	—	15%
összesen	100%	100%

1. táblázat: A hangátvetés típusainak gyakorisági eloszlása

A táblázatból kitűnik, hogy a két nyelvi elemcsoportban más-más gyakorisági arányokat mutatkozik meg. A hangátvetés az ómagyar kori helynevek körében a legnagyobb számban a szó belsejében egymással szomszédos hangokat érintette, míg a jelen kori tájszavaknál igen nagy dominanciával a szintén szó belsejében található, de egymással nem érintkező hangokra terjedt ki a metatézis. Szembetűnő továbbá, hogy a hangátvetéssel együtt bekövetkező egyéb hangváltozási folyamatra a helynevek köréből nem tudunk példát említeni, de ez véletlen hiánynak is tekinthető, s az adatok fennmaradásának esetlegességével is magyarázható.

3.9. A metatézis magyarázatához, okaihoz célszerű a gyermeknyelvi kutatók tanulságait is figyelembe venni. A gyermeknyelvből származó adatokban

is jól kimutatható a hangátvetés, s hasonlóan a nyelvjárási adatokhoz és az ómagyar kori helynevekhez ezek is típusokba rendezhetők. E típusok pedig pontosan egybeesnek az általunk a fentiekben részletezett esetekkel. Egy hangot érintett a hangátvetés például a *vakond* ~ *vankod* szóalakban, magánhangzó és mássalhangzó helycseréjét láthatjuk a *macska* ~ *macsak*, *lovacska* ~ *lovacsak* szavakban. A *doboz* ~ *bodoz*, *kacsa* ~ *csaka*, *Gabi* ~ *Bagi*, *játék* ~ *jákét*, *kikap* ~ *kipak*, *lekvár* ~ *veklár*, *szemöldök* ~ *szemölköd*, *ribiszke* ~ *biriszke*, *szem* ~ *mesz*, *karika* ~ *kakari*, *kocsi* ~ *csoki*, *párizsi* ~ *pázsiri*, *eszel* ~ *elesz*, *Széplak* ~ *Széklap*, *béka* ~ *kéba*, *galamb* ~ *gambal* szavakban egymástól távolabb lévő mássalhangzók átvetését láthatjuk (GÓSY 1998a: 21). GÓSY MÁRIA szerint a szavak alakulását meghatározó folyamatok — közte a hangátvetés — univerzális folyamatok, amelyek azonban a konkrét megjelenésükben, realizációjukban természetesen nyelvspecifikusak (1998a: 13). GÓSY a *játék* ~ *jákét* szóalakok példája kapcsán úgy magyarázza a jelenséget, hogy a *k* és *t* helycseréje mögött az húzódik meg, hogy a „gyermek előbb artikulálja a hátul képzett magánhangzóhoz képzési helyben közelebb álló veláris mássalhangzót, s később a palatális magánhangzó képzési helyét közelítő dentális zárhangot. Így ugyanazon idő alatt kisebb mozgást kell végeznie a szájüregben, ezáltal a kívánt hangminőséget biztonságosabban tudja produkálni (1996: 88, 1998a: 22). A változás hátterében itt tehát artikulációs tényezők, a könnyebb ejtémód érvényre jutása mutatkozhat meg (GÓSY 1998b: 280). GÓSY MÁRIA a tapasztalatait általánosítva arra is rámutat, hogy a hangtörténeti változások és az anyanyelv-elsajátítás során mutatkozó jelenségek között több párhuzamot is találhatunk. A gyermek az artikulációs korlátainál fogva például szükségszerűen törekszik a könnyebb ejthetőségre, s ezt olykor éppen a hangok felcserélésével éri el. E jelenségeket csakúgy, mint a mássalhangzó-torlódások feloldását (*gyógyszert* > *gyóccelot*), a hasonulásokat (*alma* > *amma*, *könyvek* > *könyvök*) és az összeolvadásokat (*megnézem* > *mejjézem*) univerzális szabályalkalmazások irányítják, amelyek éppúgy megfigyelhetőek az anyanyelv-elsajátításban, mint a nyelvtörténetben (1998b: 280). Mindez azt is jelenti egyúttal, hogy a gyermeknyelvi tendenciák vizsgálati hozzájárulhatnak a történeti változások pontosabb megértéséhez is (GÓSY 1998a: 26).

4. Egy-egy nyelvi jelenség kapcsán érdemes annak az időbeli és térbeli viszonyaira is figyelemmel lennünk. A továbbiakban ezért erre vonatkozóan teszek néhány megfigyelést. Ami a kronológiai sajátosságokat illeti, a hangtörténeti szakirodalomban a hangátvetés kapcsán erről a kérdésről BÁRCZI GÉZA nyilatkozott a korábbiakban (1967: 128). A metatézis kutatástörténetét — mint láhattuk — alapvetően a közszavakra és a nyelvjárási lexémákra épülő vizsgálat jellemezte, ahol természetesen az adott közszói elemeknek a történeti adatolását is mérlegelte a kutatás. Mivel azonban az igazán korai, zömmel helynévi adatokat jórészt figyelmen kívül hagyták nyelvtörténészeink, a nyelvtörténeti szakirodalom

a jelenséget főként a középmagyar kor jellemző változási folyamatként tekintette. Az a gondolat is megjelenik ugyanakkor, hogy a jelenség ennél időben bizonyosan tágabb hatókörű, minthogy a jelen kori tájszavak vizsgálata egyértelműen a változás ma is produktív voltát jelzi.

Abban az esetben pedig, ha a nyelvi adatok körét tágabbra vonva a helynevek korai adataira is figyelemmel vagyunk, a változási folyamatok időbeli határai nemcsak napjaink irányába, hanem az ómagyar kor felé is kitérítők. Az általam vizsgált helynévi adatok ugyanis azt mutatják, hogy a szóban forgó változástípus már a korai ómagyar korban is feltétlenül produktív lehetett. A helynévi szórványokon elvégzett analízissel a hangátvetést a 13. századtól kezdődően regisztrálhatjuk, s a kiszélesedését az ómagyar kor második felére, főként a 15. századra tehetjük. Ez a kiszélesedés persze azzal a körülménnyel is bizonyosan kapcsolatban van, hogy idővel maguk a ránk maradt források és egyúttal a bennük lévő magyar nyelvi (közte helynévi) anyag is jelentősen felszaporodott. Nagy valószínűséggel feltehető ezek alapján az is, hogy a jelenség már a forrásokbeli feltűnése előtt is létezett, csupán a korábbi, adathiányos időszakokból nem maradt ránk olyan adat, amely e változást mutatná.

A 13. században következett be a hangátvetés például az *Aranyos* (1299: *Aranys*, Gy. 3: 67) > *Anyaros* (1295: *Anaras*, Gy. 3: 67), *Domold* (1245: *Domold*, Gy. 3: 188) > *Dolmod* (1245: *Dolmod*, Gy. 3: 188), *Lapásd* (1227: *Lapasd*, Gy. 4: 265) > *Lapsád* (1277>1375: *Lapsad*, Gy. 4: 265) névformákban.

A hangátvetés valamikor a 13. és 14. század folyamán mehetett végbe a *Lekcse* (1280: *Lekche*, Cs. 2: 204) > *Lecske* (1364: *Lechke*, Cs. 2: 204), *Podolin* (1244: *Podolin*, Cs. 1: 253) > *Polodin* (1382: *Paladyn*, Cs. 1: 253), *Csermene* (1293: *Chermene*, Gy. 4: 58) > *Csemerne* ([1379]: *Chemerna*, Gy. 4: 58) helynevekben.

A módosulás a hangszerkezetben a 14. századra tehető a *Bereknyés* (1332–1337: *Bereknes*, Cs. 5: 334) > *Berenykés* (1332–1337: *Berenkes*, Cs. 5: 334) esetében.

A hangátvetés 14. és 15. századi produktivitását a *Csalános* (1325: *Chalanus*, ComSzat. 180) > *Csanálos* (1431: *Chanalos*, ComSzat. 180), *Geledény* (1319: *Geledun*, Cs. 5: 354) > *Gedelény* (1461: *Gedelen*, Cs. 5: 354), *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, ComMar. 24), *Recsk* (1332–1337/Pp.Reg: *Resk*, Cs. 1: 69) > *Rekcs* (1478: *Rekch*, Cs. 1: 69), *Szolcsva* (1365: *Zolchwa*, Cs. 5: 739) > *Szlocsva* (1473: *Sloczwa*, Cs. 5: 739) névformák alakulása mutatja.

A *Bogárd* (1471: *Bogard*, Cs. 2: 594) > *Bográd* (1447: *Bograd*, Cs. 2: 594), *Csalános* (1460: *Chalanos*, Cs. 1: 344) > *Csanálos* (1440: *Chanalos*, Cs. 1: 344), *Barnag* (1446: *Barnag*, Cs. 3: 220) > *Barang* (1459: *Barang*, Cs. 3: 220), *Kékcse* (1466: *Kekche*, Cs. 1: 668) > *Kécske* (1488: *Kechke*, Cs. 1: 668), *Pelésznek* (1431: *Peleznék*, Cs. 1: 483) > *Penészlek* (1477: *Pynyzlek*, Cs. 1: 483), *Ráska* (1418:

Raska, ComSzat. 137) > *Rák*sa (1519: *Rak*sa, ComSzat. 137) helynevekben a változás feltehetően a 15. században realizálódott.

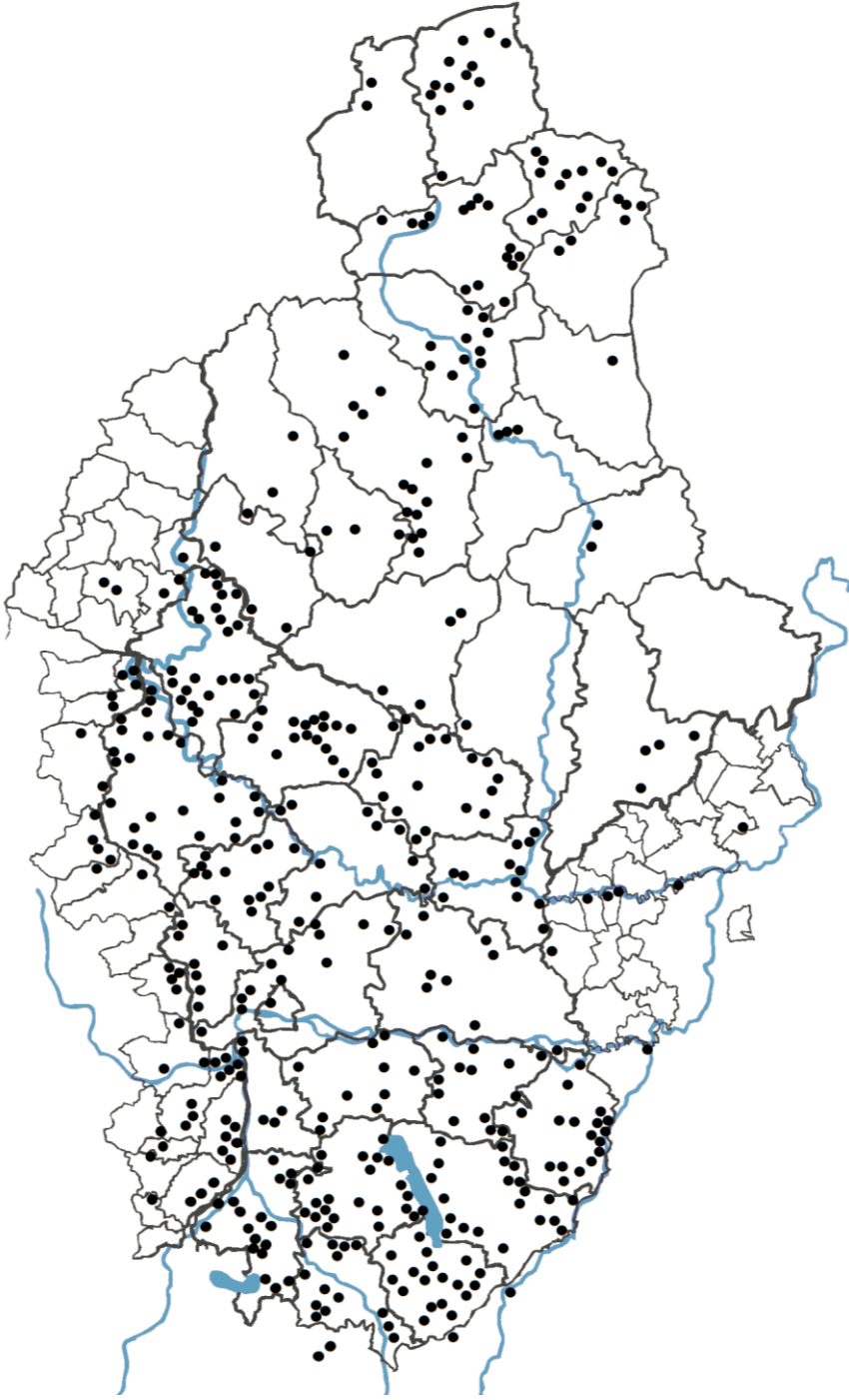
Ha a felsorolt példákat alaposan szemügyre vesszük, felfigyelhetünk arra is, hogy néhány esetben az elsődleges névalak az azt tartalmazó oklevél dátuma alapján voltaképpen későbbi, mint a másodlagos. Ez a jelenség részben a nyelvtörténeti adatok lejegyzésének esetlegességével és a források fennmaradásának véletlenszerűségével van összefüggésben. Azt is tudjuk ráadásul, hogy egy-egy helynév nem a keletkezése pillanatában bukkan fel az okleveles forrásokban, hanem többnyire akkor, amikor valamely jogeset kapcsán fontossá válik. Ez pedig azt is jelenti, hogy egy-egy oklevélbeli helynévi adat nem a név keletkezését igazolja kronológiailag, hanem a meglétét. Az elsődleges, a névszerkezetileg archaikusabb forma fennmaradása azzal állhat összefüggésben, hogy mint minden nyelvi változás alkalmával, a két alak szinkrón variációként, archaizmus és neologizmus viszonyként egy ideig párhuzamosan lehetett használatban, míg végül az egyik elenyészett. És ez jelenthette az archaikusabb alak fennmaradását is. Erre a jelenségre nemcsak a helynevek körében találunk példát, hanem a magyar nyelvemlékek közszavai között is: elég csupán a Halotti beszéd *angelcut* [olv.: *ányyélkut*] és *zumtuchel* [olv.: *szümtükxel*] szavaira gondolnunk, amelyek hangszerkezetileg újabbak (a kétnyíltszótagos tendencia hatósugarába kerültek bele átmenetileg), mint a ma élő, ebben az összefüggésben valójában archaikus *angyalokat* és *szemetekkel* formák.

A hangátvetés jelen kori produktivitásáról meggyőzően tanúskodnak az élőnyelvi adatok, amelyek — mint a fentiekben részletesen is láthattuk — a hangátvetés valamennyi típusára tekintélyes számban idézhetők. Ez azt jelenti tehát, hogy az itt tárgyalt változásnak valójában nincsenek kronológiai kötöttségei, korlátai, ami talán a folyamat természetével is összefüggést mutathat valamiképpen.

5. A kronológiai sajátosságok mellett a hangátvetés területi jellegzetességei ugyancsak figyelmet érdemelnek.

5.1. A hangátvetést illusztráló jelen kori tájszavak területi elhelyezkedését a következő térkép szemlélteti.

A szakirodalom úgy tartja, hogy a hangátvetés az egész nyelvterületen produktív folyamatnak mutatkozik, némiképp gyakoribb jelenségnek tűnik azonban a palócok körében és a székelyeknél, illetve Moldvában (FODOR 2001: 340). A viszonylag nagy számú jelen kori nyelvjárási lexémára épülő vizsgálataim azt jelzik, hogy a feltehetően hangátvetést tükröztető (őrző) lexémák nagyjából lefedik a magyar nyelvterületet, s látványos gócpontok nemigen mutathatók ki. Sokkal inkább hiányokat láthatunk, főként a délvidéki megyékben, illetve egyes keleti régiókban. Ez azonban — éppúgy, mint a vélt sűrűsödési körzetek is — inkább a források egyenetlenségével magyarázható.

1. ábra: A hangátvetést mutató jelen kori tájnyelvi formák területi elhelyezkedése

5.2. A jóval kisebb — ám a hangtörténeti vizsgálatok számára a koraiságuknál fogva igen jelentős értékkel bíró — helynévi szórványok is hasonló képet mutatnak, ezt a következő térképen láthatjuk.

2. ábra: A hangátvetést mutató ómagyar kori helynevek területi elhelyezkedése²

A jelen kori tájszavakat ábrázoló térképhez hasonlóan itt is fehér foltként tűnik fel Temes, Krassó, Arad, Hunyad, Zaránd, Csanád vármegyék. Az ómagyar korban még hiány mutatkozik Bihar, Csongrád, Békés, valamint Tolna vármegyékben is, azonban a jelen kori térképen láthatjuk, hogy ezekről a területekről ma nagy számban adathozható olyan nyelvjárási elemek, amelyek a hangátvetésnek köszönhetik az alakjukat. Az ómagyar kori helynévi adatok területi elhelyezkedését elemezve feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a körülményt is, hogy a térbeli eloszlás háttérében a források esetleges fennmaradása mellett az egyes vármegyék közötti névsűrűségbeli különbségek is vélhetően szerepet játszanak.

6. Végezetül arra a kérdésre kell még kitérnünk, hogy a hangátvetést szabályos hangtörténeti változásnak vagy inkább ún. asszociációs változásnak

² A térképen a szürkével jelölt területekről származnak olyan ómagyar kori helynévi adatok, amelyekben nagy valószínűséggel hangátvetéssel számolhatunk. A kis adatszám miatt itt nem tettem különbséget a gyakoriság tekintetében, mivel megyénként 1-3 adat áll csupán a rendelkezésemre.

tekinthetjük-e. Ahhoz, hogy erre viszonylag megnyugtató választ adhassunk, mindenekelőtt azt kell bemutatnunk, miképpen vélekedik a szakirodalom a nyelvi változások típusairól, mikor beszél szabályos hangváltozásról, illetve miként definiálja a — nem túl szerencsés terminussal — asszociációs változásként megjelölt folyamatokat. Erre azért van szükség, mert ezekhez a sajátosságokhoz mérten mérlegelhetjük aztán a hangátvetésnek mint változási folyamatnak a jellemzőit, és kísérhetjük meg ennek alapján az elhelyezését a hangváltozások körében.

6.1. A magyar hangtörténeti hagyomány a nyelvi változásokat két nagy csoportra osztja fel, a tendenciaszerű és a szórványos változásokra. Az olyan jellegű változásokat, melyek azonos helyzetben lévő azonos hangok jelentékeny részét érintik, hangváltozási tendenciáknak vagy szabályos hangváltozásoknak szokás nevezni (BÁRCZI 1953: 61). A hangtörténetírás főleg az ilyen típusú változási folyamatok leírásával foglalkozik, mert rendszerint ezekben lehet általános, a magyar nyelvre jellemző történeti szabályszerűségeket felfedezni. BÁRCZI GÉZA megállapítása szerint a hangfejlődési tendenciák olyan módon hatnak, hogy bizonyos időbeli és térbeli határokon belül az esetek jelentékeny részében (időnként kivétel nélkül) az azonos fonetikai helyzetben (pl. szó elején, két magánhangzó között, szó végén stb.) levő hang azonos módon változik meg. Példaként erre az uráli **p-* > magyar *f-* szó eleji változást említi, ami még az ősmagyar korban lezajlott, ezt a magyarba később bekerülő *p* kezdetű szavak (pl. *patak*, *polgár*) e tekintetben változatlanul maradt hangteste bizonyítja (1958: 8, 1967: 97). Felhívja a figyelmet továbbá arra is, hogy a szabályos hangváltozásoknak nemcsak időbeli, hanem térbeli határai is vannak, például a régi *ly* a Tiszántúlon és a Duna–Tisza közén *j*-vé változott, de a palócság jelentékeny részében megmaradt *l*-nek, a Dunántúl területén viszont *l* lett belőle. S végül figyelembe veendő, hogy e folyamatok a maguk hatóterületén sem hatnak egyvonalúan, azaz minden egyes esetre egyszerre s kivétel nélkül kiterjedően (1958: 9).

A hangváltozások másik típusát a szórványos (vagy másképpen asszociációs) változások alkotják, melyek nem általánosak, csak néhány, esetleg egyetlen esetre szorítkoznak. Így például a Halotti beszéd *milost* alakja *malaszt*-tá alakult át, mégpedig a második szótag *a*-ja miatt; de e jelenség nem következik be például a *virraszt* lexémában. Ugyanígy a régi *szolozsma zsolozsmá*-ra változott a szóban lévő *zs* hatására. E változások esetében egy szó hangképének egyes elemei hatnak módosítólag egymásra. Ide, azaz a szórványos hangváltozások közé tartoznak a szakirodalom vélekedése alapján a hasonulás (assimilatio), az elhasonulás (dissimilatio), a haplológia (egyszerezítés) és a hangátvetés (hangcsere, metathesis) esetei (BÁRCZI 1953: 66). BÁRCZI GÉZA voltaképpen az asszociációs változások körébe sorolja az analógiát is (1953: 68).

Az asszociációs változásokra a szórványos jellegük mellett az is jellemző továbbá, hogy a tendenciaszerű hangváltozásoktól független vagy velük ellentétes módosulásokat idéznek elő. Egyes asszociációs változások bizonyos fonetikai helyzetekben ugyanakkor olyan gyakran is felléphetnek, hogy ezáltal mintegy a szabályos hangváltozások jellegét öltik fel. Ilyen például a magánhangzó-illeszkedés, mely voltaképpen hasonulási folyamatnak tekinthető. BÁRCZI szerint a minket itt most közelebből érdeklő hangátvetés egyes típusai is lehetnek általános érvényűek: például a *h* + nazális mássalhangzó kapcsolatban, azaz a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunyha*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanyha*, *luhma* > *lomha* stb. szavakban éppen ezt tapasztalhatjuk (1958: 10). Az asszociációs változások (közte a hangátvetés) működését BÁRCZI úgy képzelte el, hogy az egyik hang és mozgáskép sorra kerültekor helyette egy olyan hang és mozgáskép asszociálódik, amelyre csak később kerülne sor, viszont az ilyen módon kiesett hang vagy hangelem az idő előtt sorra került hang vagy hangképző mozzanat helyébe kerül (1953: 68).

BÁRCZI GÉZA erre a folyamatra a képzettársulási zavaron alapuló hangváltozás megjelölést is használja, s ez a megnevezés aztán az ő nyomán terjedt el valamelyest a szakirodalomban (vö. BENKŐ 1957, BÁRCZI 1967). Minden bizonynyal a szegmentumok egymásra hatását érthette ezen, amit később E. ABAFFY ERZSÉBET úgy fogalmazott meg, hogy „a szó egyik hangja módosítja a szó másik hangjának ejtését” (2005: 109).

Az asszociációs változások azonban nemcsak a tendenciaszerű (szabályos) hangváltozásokkal szembeállítva jelennek meg az előzményirodalomban. BENKŐ LORÁND és BÁRCZI GÉZA a hangváltozások típusai között függő vagy más néven kombinatorikus és független vagy más néven spontán változásokat különítettek el, s e tipológiában az asszociációs változásokat a függő változások egyik alkategóriájaként szerepeltették (BENKŐ 1957: 12, BÁRCZI 1967). A független változások „minden más nyelvi elemtől, a kérdéses hang fonetikai helyzetétől is függetlenek” (BÁRCZI 1967: 98). A függő változások — s közte az asszociációs változások — pedig képzettársítási tények függvényei, s keletkezésüket „a képzettársításban beállott zavarnak köszönhetik (hasonulás, elhasonulás, hangátvetés stb.)” (BÁRCZI 1967: 99). KISS JENŐ a Magyar nyelvtörténet című tankönyv általános bevezető fejezetében a függő változásokat úgy ítéli meg, hogy azoknak „képzettársítási zavar, tehát így vagy úgy érintkező másik nyelvi elem(ek) az oka(i)” (2005: 55).

E kérdéskörhöz legutóbb FORRÓ ORSOLYA szolt hozzá, új megközelítést alkalmazva. Szerinte az asszociációs változások nem alkotnak oppozíciót a széles hatókörű tendenciákkal, és nem lehetnek azonosak a szórványos változásokkal sem, mert nem állíthatjuk róluk teljesen egyértelműen, hogy mindegyikük teljes mértékben szabályos, vagy teljes mértékben szórványos lenne (2008: 290).

Összefüggés viszont kétségtelenül akad az egyes csoportok között, az asszociációs változások például valóban helyzetfüggők, de nem minden helyzetfüggő változás asszociációs. Az asszociációs változásokat FORRÓ úgy tekinti, mint „a hangok egymásra hatásával magyarázható változást”, s ebben az értelemben sorolja ide a hasonulást, az elhasonulást, a hangátvetést és a haplológiát. Az analógiát viszont kizárja ebből a csoportból, ugyanis abban szótári egységek is közrejátszanak (2008: 291).

Röviden összegezve mindez tehát azt jelenti, hogy a szabályos hangváltozások fő kritériumaiként az azonos fonetikai helyzetben való azonos megvalósulást, valamint a térben és időben jól kirajzolódó határokat jelölhetjük meg. Az asszociációs változások ellenben nem jellemezhetők ilyen kritériumokkal (bár néha egy-egy változási folyamat ilyen jegyeket is felmutathat), s keletkezésüket mindig a kérdéses nyelvi elem hangjainak egymásra hatása idézi elő.

Az azonos fonetikai helyzet mint változást előmozdító tényező egyúttal azt is jelentheti, hogy a szabályos változásokra nagy mértékben jellemző a megjósolhatóság. Ezt tapasztalhatjuk például a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával kapcsolatban is: az olyan szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok ugyanis, amelyeknek az első eleme *s*, *sz* vagy *zs* és a második eleme valamilyen zárhang, az ómagyar korban rendre előtét hang beiktatásával oldódtak fel (pl. *skola* > *iskola*, *stálló* > *istálló*, *spán* > *ispán*, *Sztár* > *Esztár* stb.) (KENYHERCZ 2013: 117, 121, 186).

6.2. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy a hangátvetésre mint változásra a fentieknek megfelelően milyen jegyek, sajátosságok jellemzőek, s ezek alapján van-e lehetőségünk arra, hogy a változások típusai között a helyét megnyugtatóan tisztázzuk. Az kétségtelen, hogy bizonyos „tendenciák” kitapinthatók a hangátvetésen átesett lexémák fonotaktikai mintázataiban.

A hangátvetést gyakran befolyásolhatja a szavak fonológiai jellege. Több esetben is rámutathattunk az előzőekben arra, hogy a változás mögött a szonoritási hierarchia mint fontos jólformáltsági elv, illetve a magyar nyelv fonotaktikai mintázataihoz való igazodás húzódhat meg. A hangátvetés bizonyos típusai igen jellegzetes mintázatokot mutatnak: a *h* + nazális hangok cseréje például — ahogyan azt már korábban is megállapították — gyakorinak és szabályosnak, mondhatni rendszerszerűnek tűnik (a *kuhnya* > *konyha*, *duhnya* > *dunya*, *ehnyít* > *enyhít*, *luhnya* > *lanya*, *luhma* > *lomha* szavak és a *Mehnye* > *Menyhe*, *Bohnya* > *Bonyha* helynevek példázzák ezt a folyamatot). A módosulás mögött nagy valószínűséggel a magyar mássalhangzó-kapcsolatokra jellemző jólformáltsági kritériumok állnak, a szó belseji mássalhangzó-kapcsolatokban ugyanis a *h* csak a második helyen engedélyezett. A hangátvetés következtében kialakult szóalakok így mindenképpen optimálisabbnak tekinthetők, mint amilyenek a kiinduló alakok voltak.

A zárhangok és az affrikáták cseréjét a *lapocka* ~ *lapokca*, *pakcsa* ~ *pacska*, *fickiózik* ~ *fickiózik*, *Lekcse* > *Leckske*, *Kékcse* > *Kécske* stb. szavakban és nevekben minden bizonnyal a szonoritási hierarchia befolyásolhatta csakúgy, mint a szó végét érintő metatézisben részt vevő lexémák hangtestét. A *kebel* ~ *keleb*, *csömör* ~ *cserem*, *özvegy* ~ *ögyvez* stb. tájszavakban ugyanis a hangátvetés után szótagzáró pozícióba kerülő mássalhangzó kisebb szonoritású, mint a korábban ezen a helyen szereplő hang volt.

Az, hogy az optimalitási feltételek és a fonotaktikai mintázatok ilyen nagy szerephez jutnak a hangátvetés működésében, éppenséggel ellene szól annak, hogy a metatézist az ún. asszociációs változások közé soroljuk. Az optimalitási feltételek és fonotaktikai mintázatok befolyásoló, indukáló szerepét ugyanis sokkal inkább az olyan szabályos változásokra nézve tarthatjuk jellemzőnek, mint például a szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldása.

Mindazonáltal olyan jegyeket is felmutat a hangátvetés, amelyek pedig inkább az asszociációs változásokra emlékeztetnek bennünket. Néhány esetben például azt láthattuk, hogy a mássalhangzók helycseréje fordított irányban is megtörténik. A likvidák és nazálisok cseréjét mintegy tükörkombinációként figyelhetjük meg például a *Geledény* > *Gedelény*, *Csalános* > *Csanáros*; de *Podolin* > *Polodin*, *Vinyola* > *Vilonya* helynevekben. Az ilyen esetek mögött pedig a fonológiai tényezők helyett sokkal inkább a hangkörnyezet hatására gyanakodhatunk. Máskor pedig más lexémák hangalakjának analógiás hatását is észlelhetjük a hangátvetést kiváltó tényezők között, amint azt a *Kelézno* > *Kenézlő* és a *Peléznek* > *Penészlek* helynevek esetében láthattuk. Ezek a befolyásoló tényezők pedig több más hasonló jelenséggel együtt sokkal inkább az ún. asszociációs változásokra jellemzőek.

Mindezek a körülmények pedig összességében azt jelzik, hogy a metatézis meglehetősen kétarcú folyamatnak mutatkozik: kétségkívül magán viseli a szabályos, tendenciaszerű hangváltozások bizonyos jegyeit; ugyanakkor jó néhány sajátossága pedig inkább az ún. asszociációs változásokra emlékeztet bennünket.

Írásom végén ehhez a problémakörhöz is kapcsolódóan még egy általánosabb érvényű megjegyzést tennem kell. Úgy látom ugyanis (s a fenti óvatos megfogalmazásaim is ezt jelezték), hogy a hangváltozási folyamatok újraértékelését nem végezhetjük el anélkül, hogy azok terminológiai problémáit is újratárgyalnánk. A változási folyamatok tipológiai rendszerének újragondolása, a változások minél sokoldalúbb leírása és az egységes fogalmi keret kidolgozása a közeljövő hangtörténetírásának egyik kulcsfontosságú feladata lehet.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2005. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2006. Hangátvetés az obi-ugor alapnyelvben. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 4. 2005. április 21–22*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–20.
- BÁRCZI GÉZA 1953. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1967. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN: *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó. 95–180.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 2. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- BLEVINS, JULIETTE–GARRETT, ANDREW 1998. The origins of consonant-vowel metathesis. *Language* 74: 508–556.
- BLEVINS, JULIETTE–GARRETT, ANDREW 2004. The evolution of metathesis. In: HAYES, BRUCE szerk., *Phonetically-based phonology*. Cambridge, Cambridge University Press. 117–156.
- ComAbTorn. = NEHRING, KARL, *Comitatus Abaujvariensis et Tornensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 7. München, 1977.
- ComArv. = NEHRING, KARL, *Comitatus Arvensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 5. München, 1976.
- ComBach. = NEHRING, KARL, *Comitatus Bachiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 2. München, 1974.
- ComBars. = NEHRING, KARL, *Comitatus Barsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 4. München, 1975.
- ComBer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bereghiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. 15. München, 1983.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 20. München, 1986.

- ComBod. = NEHRING, KARL, *Comitatus Bodrogiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 2. München, 1974.
- ComCom. = NEHRING, KARL, *Comitatus Comaromiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 16. München, 1983.
- ComCris. = HELLER, GEORG, *Comitatus Crisiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 10. München, 1978.
- ComGem. = NEHRING, KARL, *Comitatus Gemberiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 12. München, 1981.
- ComHont. = NEHRING, KARL, *Comitatus Hontensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 9. München, 1978.
- ComJaur. = NEHRING, KARL, *Comitatus Jauriensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 19. München, 1985.
- ComMar. = HELLER, GEORG, *Comitatus Marmarosiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. München, 1985.
- ComMos. = NEHRING, KARL, *Comitatus Mosoniensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 19. München, 1985.
- ComPos. = HELLER, GEORG, *Comitatus Poseganensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 3. München, 1975.
- ComSirm. = HELLER, GEORG–NEHRING, KARL, *Comitatus Sirmiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 1. München, 1973.
- ComSzat. = HELLER, GEORG, *Comitatus Szathmariensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 1. München, 1981.
- ComUg. = HELLER, GEORG, *Comitatus Ugocsiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18. München, 1955.
- ComUng. = HELLER, GEORG, *Comitatus Unghensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 17. München, 1984.
- ComVar. = HELLER, GEORG, *Comitatus Varasdiensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 8. München, 1977.

- ComVer. = HELLER, GEORG, *Comitatus Veroecensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 6. München, 1976.
- ComZag. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zagrabiensis 1–2*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 11/1–2. München, 1980.
- ComZemp. = HELLER, GEORG, *Comitatus Zempliniensis*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 13. München, 1981.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, 1890–1913.
- CSER ANDRÁS 2009. A hangváltozások osztályozásához. *Nyelvtudományi Közlemények 106*: 115–131.
- DEME LÁSZLÓ 1943. *Hangátvetés a magyarban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 69. Budapest.
- FEST SÁNDOR 1907. *Hangátvetés a magyar nyelvben*. Nyelvészeti Füzetek 42. Budapest.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 4. Trencsén vármegye*. Budapest, 1941.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- FORRÓ ORSOLYA 2008. Vannak-e asszociációs hangváltozások? A hangváltozás-tipológia kérdése a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. *Nyelvtudományi Közlemények 105*: 279–293.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1922/1997. Nyelvtörténeti módszertan. In: GOMBOCZ ZOLTÁN: *Jelentés a nyelv- és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 73–128.
- GÓSY MÁRIA 1996. A szeriális észlelés fejlődése és zavarai. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Gyermekkori beszédészlelési és beszédmegértési zavarok*. Budapest, Nikol Gmk.
- GÓSY MÁRIA 1998a. A szavak hangalakjának változása a gyermeknyelvben. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd kutatás '97. Szófonetikai vizsgálatok 5*: 1–38.
- GÓSY MÁRIA 1998b. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv 94*: 276–283.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1–4*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997–2017.
- HORGER ANTAL 1909. Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai. *Nyelvtudományi Közlemények 39*: 381–417.
- HUME, ELIZABETH 2001. Metathesis: formal and functional considerations. In: HUME, ELIZABETH–SMITH, NORVAL–VAN DER WEIJER, JEROEN szerk., *Surface syllable*

- structure and segment sequencing*. Leiden, Holland Institute of Generative Linguistics. 1–25.
- HUME, ELIZABETH 2004. The indeterminacy/attestation model of metathesis. *Language* 80: 203–237.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KASSAI ILONA–B. LŐRINCZY ÉVA 1984–1985. A magyar hangátvetés értelmezéséhez és tipológiájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 47–61, 87: 89–109.
- KENYHERCZ RÓBERT 2008. Helynévkutatás és hangtörténet avagy a helynevek forrásértéke. In: BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. Budapest. 175–182.
- KENYHERCZ RÓBERT 2013. *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 28. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KISS JENŐ 2014. A tájszavak etimológiai vizsgálata In: JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Kérdések és válaszok a nyelvtudományban. Jelen, múlt, jövő. Válogatás Kiss Jenő tanulmányai-ból 1–2*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 2: 96–102.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1. Abauj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1918. Hangtörténeti alapkérdések. *Magyar Nyelvőr* 47: 13–20, 62–66, 116–123, 151–157.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza, Ethnica Kiadás.
- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- NYIRKOS ISTVÁN 1993. *Az inetimologikus magánhangzók a magyarban*. Debrecen.
- PETZ GEDEON 1927. Szórványos mássalhangzófejlődés jövevényszavainkban. *Magyar Nyelv* 23: 138–150.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvi elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- REBRUS PÉTER–TRÓN VIKTOR 2002. A fonotaktikai általánosításokról. Kísérlet a magyar mássalhangzó-kapcsolatok nem-reprezentációs leírására. In: MALECZKI MÁRTA szerk.,

A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–63.

SIMONYI ZSIGMOND 1878. A hangátvetésről. *Magyar Nyelvőr* 7: 339–357.

TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

TÓTH VALÉRIA 2004. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1:* 183–207.

TÖRKENCZY MIKLÓS 1994. A szótag. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 273–392.

ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.

Metathesis in Hungarian

The subject of my studies are historical phonological changes modifying the phonological structure of appellatives and toponyms. In the present study I discuss metathesis; in the first part I provide a summary of the views and results found on the alteration processes in the literature, then I present the fruits of my own research, contrasting them to earlier opinions. My research of the subject is based on a corpus which I compiled from two sources of different kinds, namely, Old Hungarian toponyms and modern dialect lexemes. In the course of the study, I address terminological issues relevant to this kind of changes, and I also rely on aspects of modern phonotactics and phonology.

Keywords: metathesis, phonology, appellatives, toponyms

Elméletek a régi európai víznevekről*

PÓCZOS RITA

1. Írásomban KISS LAJOS etimológiai vizsgálatainak egyik jellegzetes területéhez, a Kárpát-medence legrégebbi víznévrétegének kialakulásához igyekszem hozzászólni úgy, hogy az idevágó nemzetközi kutatások történetét ismer tetem.

Már a magyar nyelvtörténet legrégebbi írott forrásai, Szent István kori okleveleink is rögzítettek olyan névformákat, amelyek széles körben ismert, nagy folyót jelölnek, és amelyeknek a története a szlávtság Kárpát-medencei megtelepedését megelőző korokba vezethető vissza. A Pécsi püspökség alapítólevelében ilyen a *Száva* és a *Duna*, a Veszprémi püspökség adománylevelében szintén a *Duna* és a *Marcalfő* előtagjaként szereplő *Marcal*, a Veszprémvölgyi monostor alapítólevelében ismét csak a *Duna*, míg a Pannonhalmi monostor kiváltságlevelében szereplő *Vág* ugyan települést jelöl, de ez minden bizonnyal a közelében folyó *Vág*-ról kaphatta a nevét. A korai okleveleinkben említett vízfolyások leginkább a birtoktestek határainak kijelölésében játszottak fontos szerepet, többüknek viszont már az ókor óta adatolható a neve, mutatva, hogy ezek a vizek a kezdetektől nagy jelentőségűek voltak az európai népek életében.

Ennek a víznévrétegnek számos speciális kérdésével foglalkozott már a magyar névtudomány: újabban például azzal, hogy ezek a víznevek jellemzően latin (vagy latinositott) formában szerepelnek az oklevelekben (HOFFMANN 2004: 15–18), azzal továbbá, hogy milyen forrásértékük lehet a népességtörténeti kutatásokban (KNIEZSA 1948, KISS 1996b: 104, HOFFMANN 2007: 103–104), valamint azzal, hogy milyen jellegzetes jelentéstani és névszociológiai kérdéseket vet fel az a körülmény, hogy a nagyvizek több nevet is viselhetnek (GYÖRFFY 2011: 40–42). A legtöbb kutatás persze e nevek eredetének a vizsgálatához kapcsolódik.

* A 2016. június 2-án, a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, Debrecenben elhangzott előadás szerkesztett változata. A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

A következőkben a fent említettekhez hasonló ősi eredetű víznevek megfejtésének egy elméleti kérdését mutatom be: azt a több mint fél évszázada élénk viták középpontjában álló elképzelést, hogy ezek az egész Európában fellelhető víznevek egy ősrégi rendszer maradványai.

2. Azoknak a vízneveknek a magyarázata, amelyek sem mai nyelvekből, sem pedig korábbi, nyelvtörténetileg jól adatolt vagy még korábbi időkre vonatkozóan viszonylag jól kikövetkeztethető nyelvekből, nyelvcsaládokból nem fejthetők meg, az európai névkutatásban általában hasonló utat járt be: a kezdeti naív névfejtések után előbb a kelta, majd az illír (esetleg északillír) víznévi származtatások váltak dominánssá.

Ez jellemezte például a legrégebbi német (pregermán) víznévregteg vizsgálatát: a 20. század első évtizedeiben — JÜRGEN UDOLPH szavával élve — „keltamánia” uralkodott, vagyis olyan etimológiai irányzat, amely szinte minden addig ismeretlen eredetű víznevet a kelta nyelvből igyekezett megmagyarázni. Ennek az irányzatnak a legfőbb képviselői: Johann Kaspar Zeuß, Julius Pokorny, Karl Müllenhoff és Richard Pittioni voltak. A „keltamániát” a következő évtizedekben — ismét csak JÜRGEN UDOLPH szavával — az „illírmánia” váltja, ehhez az irányhoz csatlakozik a már említett POKORNY, illetve HANS KRAHE is, aki viszont később, 1964-ben visszavonja az illír magyarázatait.

Ugyanezt a tendenciát tapasztaljuk a lengyel víznévrendszer preszláv előzményeivel kapcsolatban: a 20. század elején az akkori lengyel területek legnagyobb folyóinak neveit a keltából származtatta például SAHMATOV (1912), pár évtizeddel később viszont itt is inkább az illír, illetve északillír magyarázat volt elfogadott (pl. VASMER 1929/1971). Hogy a korszak víznévkutatói mennyire sötétben tapogatóztak a legkorábbi (német terminussal: *voreinzelsprachlich*, azaz az önálló nyelvek kialakulását megelőző) névréteggel kapcsolatban, nagyon jól mutatja például POKORNY állásfoglalása, aki minden olyan hely- és víznevet illír névadói tevékenységhez köt, amelyek nyilvánvalóan indoeurópai eredetűek, de sem a germánból, sem a szlávból, sem pedig a keltából nem magyarázhatók: szerinte ilyenek például lengyel területen a *Nysa, Drawa, Ina, Drwęca* (1938: 2/176).

A magyar víznévkutatásban az említettekhez hasonló szintézisek ugyan nem születtek, de az egyes víznevek eredetének megfejtésére tett kísérletek feltűnő párhuzamot mutatnak a német, illetve lengyel víznévkutatás történetében tapasztaltakkal.

Európa legismertebb és legősibb vízneveinek etimológiai vizsgálatában tehát a 20. század első felében jól érzékelhető bizonytalanság uralkodott. Ennek oka meglátásom szerint az, hogy a kutatók már a tudományos vizsgálatok kezdetekor megállapították: ezek a nevek nem köthetők egyetlen ma ismert nyelvhez sem, felismerték a nevekben a rekonstruált indoeurópai alapszavakat, ugyanakkor azt a kronológiai (és nyelvi) hézagot nem tudták kitölteni, amelyet

az egykori indoeurópai alapnyelv és a későbbi önálló nyelvek között tapasztaltak. Így vezethettek a próbálkozások két olyan nyelvhez (nyelvcsaládhoz), amelyeknek a létezéséről ugyan minimális, de mégis használható információval rendelkeztek: ókori feljegyzésekből mind a kelta, mind az illír nyelv(csoport) korára, földrajzi elhelyezkedésére lehetett következtetni (bár az etimológiai kísérletekben látjuk, hogy ez utóbbit az elképzeléseiknek megfelelően jócskán kiterjesztették a kutatók). Az azonban, hogy ezeknek a nyelveknek a tényleges nyelvi alkatáról meglehetősen kevés tudásunk van, egyáltalán nem szabott gátat a névkutatók fantáziájának.

A keltákat először az i. e. 5. században említik: területük a „Herkules oszlopai” (azaz a Gibraltári-szoros) és a Duna felső folyása között feküdt. Bár minden bizonnyal jelentős népcsoport lehetett az ókorban, a kelták ún. szárazföldi csoportjaitól (p-kelták) semmilyen írásos emlék nem maradt fenn. Az bizonyos, hogy a kontinentális család legjelentősebb nyelve a gall volt, amely az i. sz. 5. századig élő nyelv lehetett. A gallról van némi ismeretünk néhány glosszából, helynevekből és egy pár rövid feliratról. A kelták másik ágának, a szigeti keltának (inzuláris vagy q-kelta) több kihalt nyelve mellett van ugyan ma is élő változata (a legismertebb gael nyelvek, azaz az ír és a skót mellett ilyen a brit breton és a walesi), ezek azonban részben az őslakosok nem indoeurópai nyelvének hatására, részben pedig a későbbi erős nyugati germán hatás miatt feltételezések szerint mind struktúrájukban, mind szókincsükben jelentősen eltávolodtak az egykori kelta alapnyelvtől. Az ír nyelv legkorábbi dokumentumai néhány 4. századból származó felirat, illetve 6. századi glosszák, míg a brit ág korai nyelvemlékei a 9. századból való glosszák, illetve néhány szövegrészlet, az irodalmi adatok pedig 1100-tól szaporodnak fel. A brit korni nyelv, mely az utóbbiak közeli rokona volt, 1800 körül halt ki, és nagyon kevés nyelvemlék maradt utána: egy 12. századi glosszárium és kevés késő középkori irodalom, a gael csoporthoz tartozó manx pedig hivatalosan 1974-től tekinthető kihaltnak (HUTTERER 1986: 31–32, LOCKWOOD 1982: 44, SCHMIDT-BRANDT 1998: 41).

Az illírt a Balkán-félsziget nyugati felén, Görögországtól északra beszélték. A területet i. e. 230-tól romanizálták, de a 7. századig sporadikusan megmaradt az illír nyelv, majd a szláv betörések nyomán teljesen kipusztult. Az illír nyelvet — az illír származásának tartott hely-, illetve vízneveken kívül — csupán néhány glosszából ismerjük. Földrajzi fekvése miatt az albánt szokás az ókori illír továbbélésének tekinteni, de az albán lexikális megfeleléseket mutat a trákkal is. Az albánnal való azonosítás azért is problémás, mert ezt már csak modernebb formájában ismerjük: első nyelvemléke a 15. századból származik. Az albán hangállománya és grammatikai szerkezete is egyedülálló, szókincse pedig nagymértékben romanizálódott (HUTTERER 1986: 30, LOCKWOOD 1982: 39).

Ezekből a rövid jellemzésekből jól látszik, hogy mind a kelta, mind az illír nyelvek tanulmányozásához nagyon kevés írott forrás áll, állt rendelkezésre: magukról az „ősnyelvekről” egyáltalán nincs adatunk, továbbélő leágazásaikhoz pedig részben szegényes, részben kései forrásokat találunk, ráadásul ezek a későbbi, mai nyelvek számos erőteljes idegen nyelvi hatás következtében sokat veszíthettek egykori karakterükből. Mindezek miatt a kelta és az illír nyelv vizsgálatában kiemelkedő szerepe van hely-, azon belül is a vízneveknek. Épp ez okozza viszont a 20. század első felének etimológiai kutatásában kialakult kelta, majd illír hullámokat: a körkörös érveléshez hasonló módszertani probléma jön létre azáltal, hogy ezeknek a nyelveknek mind a szókincséről, mind a morfológiai elemkészletéről és szabályrendszeréről meglehetősen kevés és csak kikövetkeztetett információ állt a kutatók rendelkezésére, ez alapján a bizonytalan tudás alapján kötöttek a nyelvekhez (értelemszerűen bizonytalan etimológiájú) neveket, egy idő után gyakorlatilag határtalanná bővítve előbb a kelta, majd az illír szókincset és képzőrendszert, ami pedig lehetővé tette az újabb, addig ismeretlen eredetűnek tartott nevek idevonását is.

3. Az illírprobléma feloldására egymástól függetlenül és szinte egy időben dolgozta ki egy lengyel és egy német kutató lényegében ugyanazt az elméletet: eszerint a legrégebbi vízneveket akkor fejthetjük meg helyesen, ha nem próbáljuk őket mindenáron egyes nyelvekhez (keltához, illírhez, venéhez) kötni, hanem megelégszünk azzal, hogy egy közelebről meg nem határozható nyelvcsaláddhoz, az ún. óeurópaihoz soroljuk őket (ROZWADOWSKI 1948, KRAHE 1949/1950–1957, 1964). ROZWADOWSKI elképzelése a nemzetközi szakirodalomban nem igazán váltott ki nagyobb visszhangot, KRAHE elmélete viszont megjelenése után évtizedekkel is heves vitákat gerjesztett, így a következőkben az ő elméletét ismertetem.

HANS KRAHE már a 2. világháború előtt is kutatta a kapcsolatokat Európa legrégebbi víznevei között, ennek eredményeit az 50-es évek első felében publikálta a *Beiträge zur Namenforschung* hasábjain az *Alteuropäische Flußnamen* (Óeurópai folyóvíznevek) című cikksorozatban (1949/1950–1957). Ezzel párhuzamosan hozta létre Németország vízneveinek archívumát, melynek anyagát az 1962-től induló *Hydronymia Germania* című sorozatban tette közzé.

Számos tanulmány után eredményeit *Unsere ältesten Flußnamen* (Legrégbbi folyóvízneveink) címmel összegezte (1964). A kötetet egy háromrészes kézikönyvszerű munka alapjának szánta, melybe az általa óeurópainak nevezett víznévkincsről gyűjtötte volna össze az elképzeléseit, tervét azonban már nem tudta megvalósítani. (A tervezett kötetek témája: 1. valamennyi ismert óeurópai víznév katalógusa, 2. e nevek etimológiája, 3. az óeurópai nevek morfológiája; i. m. 5.)

KRAHE elmélete szerint azt a „legalsó” víznévréteget, melynek elemei sem a németből, sem a germánból nem magyarázhatók, egy sor különleges jegy mellett

leginkább az jellemzi, hogy Európa más, meglepően kiterjedt területeinek legrégibbi vízneveivel szókincsében és morfológiai alakjában nagy hasonlóságot mutat, azaz az ide sorolt nevek az önálló nyelvekre jellemző fejlődési jegyek elvonása után közös kiinduló formára vezethetők vissza (1964: 15, 1949/1950: 247).

KRAHE ezt a névréteget óeurópai víznévrendszernek (alteuropäische Hydronymie) nevezte el, a legfontosabb tulajdonságait pedig öt pontban összegezte: 1. Ez a víznévréteg szókincsében és formai eszközeiben indoeurópai eredetű, de nem öleli fel a teljes indoeurópai nyelvterületet, csak annak egy jól körülhatárolható részét. A nyugati indoeurópai térség önálló nyelveinek kialakulását megelőző korszakban keletkezett. 2. Földrajzilag egyrészt Skandináviától Alsó-Itáliáig, másrészt Nyugat-Európától (a Brit-szigeteket is beleértve) a Baltikumig terjedt. A három földközi-tengeri félsziget közül Itália a leginkább érintett, a Balkán-félsziget pedig a legkevésbé. 3. Az Alpoktól északra ez a névkincs alkotja a legrégibbi elérhető nyelvi anyagot, Dél-Franciaországban és a földközi-tengeri országokban viszont másodlagos, egy korábban keletkezett rétegre épült rá. 4. Ennek a víznévrendszernek a térségéből olyan önálló indoeurópai nyelvek származnak, mint a germán, a kelta, illír, itáliai, balti nyelvek, a szláv viszont csak „kevésbé érintett” (KRAHE elméletének követői ezt később cáfolták, mert a későbbi szláv nyelvterületek is bőséges példaanyagot szolgáltatnak, vö. pl. UDOLPH 1990). 5. Ez névállomány nagyon régi: az i. e. 2. évezred első felében már bizonyára kialakult (KRAHE 1964: 32–33).

Az óeurópai víznévrendszerbe tartozó nevek közös nyelvi jellemzője, hogy alapjuk minden esetben indoeurópai gyök,¹ jelentését tekintve pedig 1. általában ún. „Wasserwort”, azaz vizet jelentő alapszó, például ’(folyó)víz, forrás, patak, folyó (ill. folyik) (fut)’: az **el-*, **ol-* ’folyik, áramlik’, víznévi származékai például a ném. *Ala*, *Olve*, ang. *Alvent* (*Beck*), blg. *Lom* (< *Alma*); fr. *Elna*, ol. *Olana* stb. (KRAHE 1964: 35–38); 2. ritkábban pedig a víz tulajdonságát kifejező névszó: például az **albh-* ’fehér’, víznévi származékai többek között a ném. *Albe*, fr. *Aube* (< *Alba*), osztr. *Albana* stb. (i. m. 51–52). Szintén valamennyi ide sorolható névre jellemző a jellegzetes indoeurópai képzésmód: általános az *-ā* morfémmal történő képzés (az előző példák többsége ilyen), ritkábban és csak a déli területeken pedig az *-os* morfémmal való képzés is jellemző volt (pl. *Dravos*, *Savos*, *Maros*, *Karos*, *Taros* stb., i. m. 62). A gyökök e jellegzetes, csak a víznévkincsre jellemző, rekonstruált indoeurópai képzőkkel, képzőbokokkal víznevek szabályos sorait hozták létre.

¹ A gyökök vagy gyökszók (a német terminológiában *Wurzel*, az angolban *root*) az indoeurópai szókincs két csoportja közül a nagyobbikat alkotják: olyan szavak tartoznak ide, amelyek minden indoeurópai nyelvben kimutathatók, és amelyek az egyes nyelvekben különböző alakú és jelentésű szavakat, ezáltal egész szóbokrokat képeztek (vö. HUTTERER 1986: 42–43).

Az a jelenség, hogy Európa jelentős részén alapszavak (gyökök) egy meghatározott köréből meghatározott morfológiai eszközökkel létrehozott ősi víznevek nagy száma mutatható ki, KRAHE szerint aligha magyarázható azzal, hogy ezeket a neveket mindegyik egyedi nyelv maga alkotta ősi, rokon közszókból. Ezt két érveléssel támasztja alá: egyrészt az ide vonható nevek nagy többsége olyan alapszóra vezethető vissza, amely az egyes nyelvekben (már) nincs meg, ebből következhet, hogy ezek az alakulatok a kezdetektől névként és csakis névként öröklődtek ezekbe a nyelvekbe. Másrészt ezek a víznevek olyan morfológiai rendszert mutatnak, amelynek a közszavak körében nincs párhuzama, ezért valószínűtlen, hogy az az önálló nyelvekben egymástól függetlenül ugyanúgy alakult volna ki (1964: 77).

KRAHE az elméletéhez a névkutatás mellett az indogermanisztikában is fontos szerepet tulajdonít: úgy véli, hogy a teljes víznévrendszer meggyőző egységességéből arra következtethetünk, hogy az érintett nyelvcsaládok (amelyek egykori területén ezek a víznevek kimutathatók, tehát a germán, kelta, illír, itáliai, venét, balti nyelvek) az összindoeurópai rendszerben a korai időkben valamikor egy szorosabban összetartozó komplexumot alkottak, és így a többi indoeurópai nyelvvel némiképp szemben álltak (1964: 78, az „óeurópai nyelvcsoporthoz” elméletéhez vö. még KRAHE 1957). KRAHE szerint az általa feltárt névrendszer egy olyan prehistorikus fejlődési fok bizonyítéka, amelyik egyrészt a kikövetkeztetett közös indoeurópai alapnyelv, másrészt a történetileg adatolt nyugati önálló nyelvek között létezhetett. Ez az i. e. 2. évezredre datált nyelv természetesen nem volt egységes, még nem volt „kész”, sok dialektusa lehetett, sok átmenettel (1964: 84–85).

4. KRAHE óeurópai víznévrendszer-elmélete megjelenésétől kezdve élénk viták középpontjába került. Kritikusaik egy része az óeurópai körhöz sorolt víznevek eredeztetését bírálta, azoknak továbbra is egyes nyelvekhez (vagy szűkebb nyelvcsaládokhoz, főként szlávhoz, germánhoz) köthető magyarázatokat próbált adni, vagy épp ellenkezőleg: feltételezték, hogy KRAHE „óeurópai” rétege alatt egy jóval régebbi, preindoeurópai állomány lehet, ami azt jelenti, hogy a KRAHE által idesorolt nevek egy része is preindoeurópai eredetre megy vissza. Mások az indogermanisztika oldaláról, hangtörténeti problémák (az ún. aquális *a* kérdésének megoldatlansága okán) támadták az elképzelést (SCHERER 1963). Az elméleti alapokat bírálva fogalmazott meg éles kritikát KRONASSER: ő úgy látta, hogy KRAHE a régebbi pánillír teóriát cserélte le óeurópaira, vagyis „egy alig ismerttet egy egyáltalán nem ismertre”; KRAHE elmélete tehát szerinte nem más, mint „menekülés a teljesen ellenőrizhetetlenbe, mégpedig úgy, hogy közben megtartja az illír magyarázatok módszerét, ami eddig sem vált be” (1962: 6).

1986-ban Uppsalában főleg kelet-német és észak-európai kutatók részvételével szimpóziumot tartottak, melynek előadásaiban a fő tematikai súlypont a

KRAHE-elmélet cáfolata volt. Az előadásokból tanulmánykötetet szerkesztettek (ANDERSSON 1986), erre az óeurópai teória képviselői több fórumon válaszoltak, bemutatva az elmélet helyességét igazolni kívánó vizsgálatok eredményeit.

A kritikák mellett tehát számos olyan munka is készült a krahei elmélet megjelenését követő bő fél évszázadban, amelyek inkább a teória helyességét igazolták. Kiemelendő ezek közül KRAHE egyik legfőbb kritikusának, GEORGIEVnek az egyik tanulmánya, amelyben épp azt bizonyította be, hogy Európa leghosszabb folyóinak nevei valamennyien vizet jelentő indoeurópai szóra vezethetők vissza (1966).

KISS LAJOS tudósításából tudjuk, hogy az óeurópai víznévrendszerről alkotott elmélet a megjelenését követő évek nemzetközi névtani kongresszusain is központi témát szolgáltatott: GEORGIEV az említett bírálata az 1963-as amszterdami kongresszuson mutatta be, majd az 1966-os londoni konferencián is „ismét szenvedélyes viták pergőtüzébe került HANS KRAHE [...] óeurópai elmélete” (KISS 1970: 25), de a következő évtizedekben is folyamatosan jelentek meg a teória igazát bizonyítani kívánó vagy azt épp cáfolni igyekvő írások. Ezek keretei egy idő után nemcsak a névkutatás, de a nyelvészet határain is túlnyúltak: a régészet oldaláról például fontos támogatást kapott az elmélet annak hangsúlyozásával, hogy az égetett kerámia kultúrájának területe földrajzilag épp azt a területet fedi le, amelyet KRAHE az óeurópai csoport nyelvterületeként jelölt meg (SCHMITT-BRANDT 1998: 306–307).

KRAHE elképzeléseit némiképp módosítva WOLFGANG P. SCHMID vitte tovább. KRAHE-val szemben SCHMID úgy vélte, hogy „az óeurópai víznévrendszerhez feltételezett alapnyelv [...] nem más, mint maga az indoeurópai” (1968: 111). Bírálata szerint az, amit KRAHE felfedezett, lényegében egy történetileg önmagában is tagolt, indogermán származású óeurópai víznévrendszer; az azonban, hogy létezhetett volna egy óeurópai köztes fok, amely főként a nyugati indoeurópai nyelveket foglalta volna magába, SCHMID szerint nem bizonyítható.²

SCHMID a későbbiekben egy hat kritériumból álló rendszert dolgozott ki annak eldöntésére, hogy egy víznév az óeurópai névrendszerhez tartozik-e, ezek a következők: 1. a vizsgált víznév önálló nyelvből nem magyarázható; 2. a névben felismerhető egy ún. K_1eHK_2 struktúrájú, ’víz, folyik stb.’ jelentésű lexéma; 3. régi (ókori) névképzés; 4. az egyes névformák beilleszkedtek az önálló nyelvekbe; 5. az egyes nevek közötti megfelelésekből egy névtáj (Namenlandschaft)

² Az *óeurópai* terminus használatában ez a kettősség a későbbiekben is megmarad: SCHMIDhez hasonlóan csak a víznévkincre értelmek általában a névkutatók, UDOLPH például a KRAHE-elmélet ismertetésében is ebben a jelentésben használja (1990: 48), az indogermanisztikában azonban továbbra is érvényben van a kikövetkeztetett köztes alapnyelvre vonatkozó jelentése, SCHMITT-BRANDT a Bevezetés az indogermanisztikába (Einführung in die Indogermanistik) című tankönyvében például így használja (1998: 306–307), és — hogy egy ritka magyar szakirodalmi példát is említsünk — így szerepel HUTTERER germánokat bemutató munkájában is (1986: 46).

rajzolódi ki; 6. a lexémák és a szuffixumok az indoeurópai gyökökből és szóképzési szabályokból magyarázhatók (1973: 189).

SCHMID (és ezáltal KRAHE) követői közül mindenképp megemlítendő még JÜRGEN UDOLPH, aki számos tanulmányban kutatta főként a német, illetve a szláv nyelvterület óeurópainak ítéhető folyóvízneveit. A mai Lengyelország területének óeurópai rétegét önálló monográfiában dolgozta fel. A kötet konklúziója az, hogy a szerző vizsgálatai rácafoltak a krahei és schmidi koncepció kritikáira (1990: 331), az eredmények szerint ugyanis nincs olyan terület Európában, amelyen ne lenne felfedezhető az önálló nyelvek előtti szubsztrátum (i. m. 332). Magyar szempontból is fontos megállapítás az, hogy az észak-adriai területek (melybe a Kárpát-medencét is beleérti) UDOLPH víznévvizsgálatai alapján névtani-nyelvtörténeti szempontból tipikus köztes helyzetet mutatnak, egyfajta hidat képeznek egyrészt a Balkán és Itália, másrészt Lengyelország és a Baltikum között (i. m. 337).

5. Ami a magyar névkutatást illeti, nálunk az óeurópai víznévrendszerről alkotott elmélet nemhogy követőre, még visszhangra sem igen talált. Egyedül KISS LAJOS ismertette több fórumon is (1969: 168, 1970: 25), illetve hivatkozik saját kutatásai kapcsán is KRAHE teóriájára, mikor egy-egy terület eredetbeli névrégeit mutatja be: így például Pannónia helyneveinek kontinuitásáról szólva az „ősi indoeurópai, (óeurópai) víznevek” között tárgyalja a *Duna*, *Dráva*, *Marcal*, *Rába*, *Savaria*, *Zala*, *Pelso* 'Balaton', *Ikva*, *Kerka*, *Lajta*, *Lapincs* és *Maros* neveket (1997a: 188–190). Legtöbb munkájában azonban KISS LAJOS is megelégszik azszal, hogy ennek a névcsoportnak az elemei „ősiek, még a római kor előtti időkből származnak”, így jár el például Erdély hely-, illetve vízneveit tárgyalva a *Tisza*, *Szamos*, *Körös*, *Maros*, *Temes*, *Duna* stb. nevének elemzésekor (1992: 91, 1997b: 199–201). A Felvidék vízneveinek tárgyalásakor az ókorból adatolható *Garam*, *Kiszuca*, *Morva* vízneveket ősi indoeurópai eredetűnek, a középkorból adatolt *Árva*, *Blava*, *Bódva*, *Dudvág*, *Hernád*, *Nyitra*, *Tarca*, *Vág* folyóneveket pedig preszlávnak mondja (1994: 2–6, ugyanígy: 1996a: 966, 1996b: 440–441). Szintén nem használja az „óeurópai” terminust a FNESz.-ben, bár annak irodalomjegyzékéből kiténik, hogy az ősi eredetű víznevek szócikkeinek kialakításakor épített KRAHE monográfiájára is.

Tudomásom szerint a magyar névtani irodalomban még MÁDY ZOLTÁN követte az óeurópai elméletet egyes víznevek (*Visó*, *Iza*, *Mára*) megfejtésében (1962), jómagam pedig a Sajó, valamint az Ipoly és a Garam vízgyűjtő területeinek vízneveit vizsgálva hivatkoztam KRAHE, illetve SCHMID koncepciójára (PÓCZOS 2003, 2004).

6. Írásomban a legrégebbi víznévréteg európai kutatástörténetének egy szelét igyekeztem összefoglalni, a középpontba állítva az ősi víznevek keletkezésének egy olyan lehetséges magyarázatát, amelyet egy a magyar tudományos

vizsgálatokban kevésbé ismert, de legalábbis kevésbé hivatkozott elmélet képvisel.

A krahei, illetve schmidi koncepció rövid bemutatása során nem kívántam állást foglalni az elképzelés helyességét, elfogadhatóságát illetően, csupán jeleztem, hogy az elmúlt évtizedekben — az elméletet magát övező parázs viták mellett — számos tudományos igényű munka született a régi víznevek vizsgálata terén mind az óeurópai elméletet felhasználva, mind pedig annak kritikájaként.

Az elmélet — úgy tűnik — több problémát vet fel, mint amennyit megold. Alapvető nyelvtörténeti módszertani kérdés az, hogy van-e mai tudományos mércével elfogadható eszközünk, módszerünk az írott források korát akár évezredekkel megelőző időszakok nyelvtörténeti folyamatainak vizsgálatára. Szintén az ősi nevek kutatásának alapjait érintő kérdés az is, hogy az európai víznevek alaki hasonlóságát (azaz néhány gyakori fonémakapcsolatot) látva elfogadjuk-e, elfogadhatjuk-e, hogy ezek mögött valóban régi rendszerszintű nyelvi kapcsolatok állnak.

A víznevek vizsgálatának egyik alaptétele a nagy vizek neveinek nyelvek közötti átöröklődése, KISS LAJOS maga is gyakran hivatkozott erre a tézisre. Kérdés viszont, hogy mennyire érinti az ősi formák fennmaradása a kisebb vizek neveit, KRAHE, SCHMID, UDOLPH és a körülöttük kialakult iskolák képviselői ugyanis nem ritkán egészen rövid, néhány kilométeres vízfolyásokat is bevonnak az óeurópai névanyagba. Ez a probléma szintén messzire, a kontinuitás ügyének területére vezet, amely nem csupán nyelvi-nyelvtörténeti, hanem népességtörténeti vizsgálatokat is igényel.

Talán ebből a néhány kérdésből is kitűnik, hogy nem véletlen a sok vita az óeurópai víznevek elmélete körül, és az is valószínű, hogy ezekre a kérdésekre nem a közeljövőben fogunk választ kapni, mint ahogyan valószínűleg nem a köz-eljövőben derül ki az sem, hogy igaza volt-e HANS KRAHÉnak az ősi víznevek rétegét illetően.

Irodalom

ANDERSSON, THORSTEN szerk. 1988. *Probleme der Namenbildung. Rekonstruktion von Eigennamen und der ihnen zugrundeliegenden Appellative. Akten eines internationalen Symposiums in Uppsala. 1.–4. September 1986.* Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning. 18. Uppsala.

FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

GEORGIEV, VLADIMIR 1966. Die europäische Makrohydronymie und die Frage nach der Urheimat der Indoeuropäer. In: Dirk Peter BLOK szerk., *Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences.* The Hague–Paris, Mouton & Co. 188–195.

- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- HUTTERER MIKLÓS 1986. *A germán nyelvek*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KISS LAJOS 1969. Az újabb szláv víznév kutatás. *Nyelvtudományi Közlemények 71*: 165–176.
- KISS LAJOS 1970. Az európai névtudomány fontosabb eredményei. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia, Budapest 1969*. Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 16–26.
- KISS LAJOS 1992. Erdély a helynevek tükrében. *Magyar Nyelvőr 116*: 90–94.
- KISS LAJOS 1994. A Felvidék víznevei. *Magyar Nyelv 90*: 1–19.
- KISS LAJOS 1996a. A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány 103*: 964–971.
- KISS LAJOS 1996b. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr 120*: 104–116.
- KISS LAJOS 1997a. Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk. *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3*. Budapest, Balassi Kiadó. 177–185.
- KISS LAJOS 1997b. Erdély vízneveinek rétegződése. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3*. Budapest, Balassi Kiadó. 199–210.
- KNIEZSA ISTVÁN 1948. Szláv eredetű helynevek a Székelyföldön. *Magyar Nyelv 44*: 1–11, 101–105.
- KRAHE, HANS 1949/1950–1957. Alteuropäische Flussnamen. *Beiträge zur Namenforschung 1*: 24–51, 247–266; *2*: 113–131, 217–237; *3*: 1–18, 153–170, 225–243; *4*: 37–53, 105–122, 234–243; *5*: 97–114, 201–220; *6*: 1–13, 105–112; *7*: 1–8, 105–127; *8*: 1–27.
- KRAHE, HANS 1957. Indogermanisch und Alteuropäisch. *Saeculum 8*: 1–16.
- KRAHE, HANS 1964. *Unsere ältesten Flußnamen*. Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- KRONASSER, HEINZ 1962. Zum Stand der Illyristik. *Linguistik Balkanique 4*: 5–23.
- LOCKWOOD, WILLIAM B. 1982. *Indogermanische Sprachwissenschaft. Eine historisch-vergleichende Untersuchung*. Tübinger Beiträge zur Linguistik 161. Tübingen, Narr.
- MÁDY ZOLTÁN 1962. Három óeurópai folyónévről. *Antik Tanulmányok 9*: 76–78.
- PÓCZOS RITA 2003. A Sajó víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Magyar Nyelvjárások 41*: 487–496.
- PÓCZOS RITA 2004. A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 105–127.

- POKORNY, JULIUS 1938. *Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier*. Sonderdruck aus Zeitschrift für celtische Philologie 20/21. Halle.
- ROZWADOWSKI, JAN 1948. *Studia nad nazwami wód słowiańskich*. Prace Onomastyczne 1. Kraków, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.
- SAHMATOV, ALEKSZEJ ALEKSZANDROVICS 1912. Zu den ältesten Slavisch-keltischen Beziehungen. *Archiv für slavische Philologie* 33: 51–99.
- SCHERER, ANTON 1963. Der Ursprung der „alteuropäischen“ Hydronymie. In: BATTISTI, CARLO–MASTRELLI, CARLO ALBERTO–MIGLIORINI, BRUNO szerk., *Atti e Memorie del VII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche Firenze 4–8 Aprile 1961. 1–2. Toponomastica*. Firenze. 405–417.
- SCHMID, WOLFGANG PETER 1968. *Alteuropäisch und Indogermanisch*. Mainz-Wiesbaden, Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
- SCHMID, WOLFGANG PETER 1973. Aura und Aurajoki. *Baltistica* 9: 189–194.
- SCHMITT-BRANDT, ROBERT 1998. *Einführung in die Indogermanistik*. Stuttgart, UTB.
- UDOLPH, JÜRGEN 1990. *Die Stellung der Gewässernamen Polens innerhalb der alteuropäischen Hydronymie*. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- VASMER, MAX 1929/1971. Beiträge zur alten Geographie der Gebiete zwischen Elbe und Weichsel. In: VASMER, MAX, *Schriften zur slavischen Altertumskunde und Namenkunde*. Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts an der FU Berlin 38/2. Wiesbaden, Harrassowitz. 540–547.

Theories on Old European hydronyms

The lecture presented at the award ceremony of the Lajos Kiss award is a historical summary of the European etymological study on the earliest stratum of hydronyms. Hydronyms not retraceable from existing languages were initially derived by researchers from Celtic, later on from Illyrian; still later, in the middle of the 20th century, Hans Krahe developed the theory of Old European hydronyms, according to which the names of more significant watercourses can be traced back to even earlier Indo-European antecedents, specifically, appellatives denoting watercourses and hydronymic derivative affixes, affix clusters. The theory has been intensely debated for decades, followers, however, apply it to other fields of historical linguistics and even beyond its scope. The Krahe theory has met very little interest amongst Hungarian onomasticians.

Keywords: old European hydronyms, Hans Krahe's theory

Dől a fa?

FEJES LÁSZLÓ

1. FEHÉR KRISZTINA néhány évvel ezelőtt két olyan cikket jelentetett meg a Magyar Nyelvjárások oldalain (2011, 2012), melynek felvetései alapvetően kérdőjelezik meg a magyar nyelvtörténettel, illetve még inkább az uralisztikával — általánosabban a különböző nyelvcsaládok történetével — foglalkozó kutatók munkájának alapjait. FEHÉR ezekben az írásaiban lényegében a családfamodell létjogosultságát kérdőjelezi meg — és itt nem egyszerűen a nyelvek viszonyának ágrajzon való ábrázolásáról van szó, hanem arról az elképzelésről is, hogy a nyelvek történetük során különböző nyelvekké válnak szét, és így születnek új nyelvek.

Bár FEHÉR hangsúlyozza, hogy nem kételkedik „a történeti-összehasonlító iskola teljesítményében” (2011: 105), nem kívánja a „klasszikus összehasonlító nyelvészet keretein belül elért (egyébként igen jelentős) eredmények tudományos súlyát bármilyen módon kétségbe vonni” (2012: 77), két cikkét elolvasva nehéz belátni, hogy ha kritikája megalapozott, milyen komoly teljesítményeket és eredményeket érthettek el a szerinte tévúton járó kutatók. FEHÉR írásai a történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveit igyekeznek megkérdőjelezni: ha a kritika jogos, nemhogy a hangsúlyozottan nagyra becsült eredményeket kell elvetnünk, de egész életművek, sőt tudományágak, illetve az azokkal foglalkozó tanszékek, kutatócsoportok munkáját minősíthetjük tudományos zsákutcának. Éppen ezért a cikkek megjelenésekor joggal számíthatunk arra, hogy heves reakciót fognak kiváltani, és az említett tudományágak képviselői kétségbeesetten próbálják majd igazolni felfogásukat, illetve az azokra alapozott munkájukat.

Ennek ellenére tudomásom szerint a cikkek semmilyen reakciót nem váltottak ki. Kivételként csak saját, a családfaelméletet ért kritikákról szóló cikkemet tudnám megemlíteni (FEJES 2014), mely jelentős részben éppen FEHÉR felvetéseire reagál. Ez azonban nem helyettesíthet egy valódi válaszcikket. Az alábbiakban nemcsak arra leszek kénytelen rámutatni, hogy FEHÉR KRISZTINA milyen tévutakon jár, hanem egyben azt is igyekszem kifejteni, hogy mi lehet annak a magyarázata, hogy cikkeire semmilyen válasz nem érkezett.

A cikk második pontjában rámutatok, hogy FEHÉR kifogásai, illetve valódi célpontjai nem világosak: bár elsősorban a magyar nyelvtörténeti kutatásokat,

azon belül is — a nyelvrokonságról lévén szó — a magyar finnugrisztikát bírálja, olyan kérdésekben teszi, melyben a magyar kutatások nem térnek el a nemzetközi trendektől és a más nyelvek, nyelvcsaládok kutatásában érvényesülő elvektől. Felhívom rá a figyelmet, hogy FEHÉR a finnugrisztikától eltérő nyelvezetet használ, de nem teremt kapcsolatot a két eltérő nyelvezet között, és esetenként meg sem érti, milyen értelemben tesz állításokat a finnugrisztikai szakirodalom. A harmadik pontban rámutatok, hogy bár FEHÉR kritikája elsősorban a finnugrisztikára irányul, az általa felhasznált szakirodalomban elenyésző a finnugrisztikai szakirodalom aránya. A negyedik pontban demonstrálom, hogy FEHÉR állításával szemben a finnugrisztika története folyamán folyamatos kísérletek történtek a családfa-modell és a családfa-ábrázolás újragondolására, megújítására, alternatíváinak keresésére. Az ötödik, illetve a hatodik pontban a szakirodalom alapján igazolom, hogy FEHÉR állításaival szemben sem az nem igaz, hogy a finnugrisztika a valóságosnál kisebbnek akarná mutatni a mai nyelvek kialakulásában a külső hatások szerepét, sem az, hogy az ilyen hatásokat kizárólag a szókincsre szűkítené. Ugyanakkor rámutatok, hogy a bevezető tankönyvek alapján ugyan kialakulhat ilyen benyomás, de ez annak köszönhető, hogy ezek a tankönyvek kizárólag a nyelv testes elemeinek történetére koncentrálnak, mert tárgyuk, a magyar nyelv finnugor eredete kapcsán ezek kerülnek a középpontba. A hetedik pontban példákat hozok arra, hogy FEHÉR a finnugrisztikán kívüli forrásait is pontatlanul használja: az általa megjelölt források nem támasztják alá állításait, a felfogásával szemben álló állításait figyelmen kívül hagyja, illetve az idézeteket egészen más kontextusba helyezi, mint ahogy azok elhangzanak. A nyolcadik pontban összefoglalom, miért nem lehet a finnugrisztika, illetve általában az összehasonlító-történeti nyelv-tudomány felfogásáról, módszertanáról szóló vitában FEHÉR cikkeit vitaalapnak tekinteni.

2. A mai uralisztika kritikája úgy lehetne igazán hiteles, ha FEHÉR a konkrét uralisztikai művekből vett idézetek és gondolatmenetek alapján gyakorolná, és egyben alternatív megoldásokat is adna a példaként vett elemzésekre. Ha FEHÉR úgy gondolja, hogy a mai magyar finnugrisztikában „alapvető, ám nem tudatosított tétel, miszerint a nyelvek voltaképpen abszolút létezők” (2011: 107), akkor ezt a szakirodalomból vett idézetekkel illene alátámasztania. Az sem érv állítása mellett, hogy ez a családfamodellből következik: még ha egyértelműen le is tudná ezt vezetni, akkor is elképzelhető, hogy a finnugrisztika önellentmondásban él, és úgy fogadja el a családfaelméletet, hogy közben a nyelveket mégsem tekinti „abszolút létezőknek” — bármit is jelentsen ez.¹ Hogy mit jelent, az —

¹ Platónnál az *abszolút létező* az abszolút idea, a létezés végső alapja, hasonló értelemben használják a teológiában is (tulajdonképpen Isten). Elképzelhető, hogy FEHÉR ilyesmire gondol, hiszen ezt is írja: „amennyiben a nyelvet [...] valamiféle abszolút létezőként kezeljük, ab ovo megfosztjuk magunkat az eredet igazán adekvát magyarázatának lehetőségétől” (FEHÉR 2011: 118). Koherens

legalábbis számomra — nem derül ki, hiszen FEHÉR nem ezzel folytatja, hanem azzal, hogy „az egyes közösségi nyelvek mindig egyetlen előzményre vezethetők vissza” (2011: 107). Ha az, hogy valami „abszolút létező”, azt jelenti, hogy „egyetlen előzményre vezethető vissza” (márpedig ezt valószínűsíti az is, hogy később FEHÉR ezt kapcsolja össze a családfa-moddellel: „az egyszülős származtatás az indoeurópai nyelvészet révén elterjedt családfa-koncepció szükségszerű (a priori) metodológiai következménye”, 2011: 108), akkor valószínűleg nem egyszerűen nézetkülönbségről van szó, hanem arról, hogy FEHÉR és az uralisztika (illetve történeti-összehasonlító nyelvtudomány) nem egy nyelvet beszél. Ez még nem lenne baj, de az érdemi kritika gyakorlásának elengedhetetlen feltétele, hogy a kritika megfogalmazója valamilyen kapcsolatot teremtsen a két nyelvezet között — vagy „fordítson”, vagy mutasson rá a kritizált kutatók által használt nyelvezet hibáira, hiányosságaira. Ha ugyanis nem teremt kapcsolatot, eleve lehetetlenné teszi az érdemi vitát.

A 2011-es cikk később számos kérdésre kitér, de ezek során a nyelv abszolút vagy nem abszolút létezőségének kérdésével nem kerül kapcsolatba, egészen a cikk végéig, ahol a következő megállapítást olvashatjuk: „Az eddigiekből jól látszik: bár a nyelvek relatív természete vitathatatlan, a származási viszonyaik bemutatására szokásosan használt családfaábra latensen mégis egy abszolútizált nyelv képét jeleníti meg” (FEHÉR 2011: 119). E kijelentés azért is meglepő, mert a cikkben korábban nemhogy a nyelv relatív természetéről nem olvashatunk, de a nyelv természetéről sem, és a relatív szó is csak egyszer fordul elő korábban: „Több, a genézisben eltérő mértékben szerepet játszó nyelvelőzmény vegyülése és egy ebből adódó relatív rokonsági rendszer e felfogásban tehát még elviekben is kizárt” (2011: 108). Kérdés, hogy a „relatív természet” és a „relatív rokonság” FEHÉRnél mást jelent-e. Jó esetben igen, ekkor viszont nem világos, mi az összefüggés közöttük. A rosszabbik eset, ha ugyanazt jelentik: ebben az esetben ugyanis a 119. oldalon olvasható kijelentés csupán annyit mond, hogy a családfaábra

gondolatnak tűnik, hogy ha valami öröktől fogva létező, akkor nincs szükség eredetének magyarázatára. Azt is írja azonban, hogy „a Schleicher–Hunfalvy-féle „naturalizmusból” adódó alapvető, ám nem tudatosított tétel, miszerint a nyelvek voltaképpen abszolút létezők [...] a családfa-metaphora révén a finnugrisztikát egészen máig uralja” (FEHÉR 2011: 107). Ha a családfa-metaphora valóban azt sugallja, hogy a családfán ábrázolt entitások abszolút létezők, akkor ebből az is következne, hogy mindent, amiknek a viszonyait családfaábrán szokás ábrázolni, abszolút létezőknek tekintünk (de legalábbis az ábrázolók azoknak tekintik őket). Tehát igaz lehet ez politikai mozgalmakra és pártokra, tudományos iskolákra, vallási mozgalmakra és egyházakra, vagy éppen a fajokra is. Csak-hogy aligha gondolhatjuk komolyan, hogy azok, akik ezeket a viszonyokat családfaszerű ábrán mutatják be, azok ezeket mind abszolút létezőknek tekintik. Maga FEHÉR állapítja meg, hogy „Az evolúcióelmélet a faj fogalmát ebből adódóan nem valamiféle diszkrét határokkal rendelkező, abszolút entitásnak tekinti” (2012: 92). Hogy lehet, hogy az evolúcióelméletet a családfa-metaphora lévén nem uralja az a tétel, miszerint a fajok abszolút létezők, a(z ilyen szempontból) hasonló helyzetben levő finnugrisztikát viszont igen?

abban téved, hogy a többberedetű nyelvet egyeredetűnek mutatja. Hiányoznak azonban azok az érvek, amelyek azt mutatnák, hogy a nyelv többberedetű.

Ideje tisztáznunk, hogy mit is jelent ez az „egyetlen eredet”. FEHÉR erre többször is kitér. „Az összehasonlító iskola képviselői [...] a különféle történeti sajtósságcsoportok közül a klasszikus családokba besorolt nyelvek esetében eredetinek kizárólag egyet ismernek el” (2011: 112); (Gombocz) „arra törekedett szófejtéseiben, hogy [...] markánsan elkülönítse nyelvünk örökölt (tehát finnugor) rétegét azoktól a (főként törökségi eredetű) szavaktól, amelyek igen hosszú ideje részei a szókincsünknek, ám a családfaelmélet logikáját követve ahhoz nem genetikus módon tartoznak” (2011: 112). Az ilyen kijelentéseket azért nehéz értelmezni, mert sem az uralisztika, sem a magyar nyelvtörténet nem különböztet meg a magyar (vagy más) nyelvhez „genetikusan” vagy „nem genetikusán” tartozó elemeket, a „genetikusság” fogalmával eleve nem él. Megkülönbözteti az alapnyelvből származó, a belső keletkezésű és a jövevényszavakat. Kérdés azonban, mi lenne ennek az alternatívája. FEHÉR szerint „[a]z etimológiákat továbbra is az alapszavak és a másodlagosnak vélt átvételek kategorikus elhatárolása jellemzi (ehhez vö. például jelentős történeti szótáraink gyakorlatát; MSzFgrE., illetve TESz.)” — e kijelentés különösen talányos, hiszen ha egyszer a jövevényszavak később kerültek a nyelvbe, akkor természetes, hogy időben másodlagosak (más tekintetben viszont nem szokták őket másodlagosnak tekinteni). Ami a szótárakat illeti, A magyar szókészlet finnugor elemei című munka (melynek egyébként MSzFE. a bevett rövidítése) eleve az alapnyelvi eredetű szókinces szótára, tehát különbséget sem tehet a különböző eredetű szókincsrétegek között — hacsak nem eleve témaválasztásával; hogy a TESz. FEHÉR szerint miként tesz különbséget, az nem derül ki.

FEHÉR talán arra gondol, hogy a családfaábra nem teszi lehetővé annak ábrázolását, hogy a jövevényszavak miként kerültek a nyelvbe, és ebben a tekintetben tűnik úgy, hogy a jövevényszavak „nem genetikusak” vagy „másodlagosak”. Erre utalhat, hogy máshol SZILÁGYI N. SÁNDOR alábbi sorait idézi: „nemcsak attól beszélünk mi magyarul, hogy a kezét finnugor eredetű szóval *kéznek* mondjuk, a követ meg *kőnek*, hanem attól is, hogy a búzát régi török eredetű szóval *búzának* hívjuk, a bojtortját *bojtortjának*, a galambot szláv eredetű szóval *galambnak*, a baktert meg német eredetű szóval *bakternek*” (SZILÁGYI N. 1999: 356, idézi FEHÉR 2011: 111–112). Ez a megállapítás nehezen vitatható, a kérdés inkább az, hogy kivel, mivel áll szemben. Aligha találunk ugyanis a szakirodalomban olyan kijelentést, mely szerint a *kéz* és a *kő* alapnyelvi eredetének köszönhetően fontosabb („genetikusabb”? „elsődlegesebb”?) szava a magyar nyelvnek, mint a *búza* vagy a *galamb*. Kivételt jelent persze az a helyzet, amikor a magyar nyelv nyelvcsaládba való sorolásáról van szó. FEHÉRnek sejthetően az a problémája, hogy ha a magyar nyelvbe egy adott ponton bekerül egy — mondjuk török —

jövevényt, akkor az adott nyelvéllapotnak „genetikusan” — bármit is jelentsen ez — éppúgy előzménye az a (török) változat is, amelyből az adott szó bekerült, mint az a (magyar) változat, amibe bekerült. Mi több, kritikáját figyelembe véve már a fenti megfogalmazást is egyoldalúnak, a családfaelmélet által megmérgezettnak kell tekintenünk, hiszen azt feltételezzük, hogy van egy „elsődleges” előzmény, amelybe valami egy „másodlagos” előzményből kerül. FEHÉR nyilván azt szeretné, ha a két előzményt egyenrangúnak (ha nem is feltétlenül egyenlő súlyúnak) tartanánk. A családfát felváltó modelljét ugyanis így jellemzi: „a magyar esetében például a nyelvstruktúra szerves komponenseiként számol még egy igen markáns ótörök szállal is, egy ennél kevésbé meghatározó, de azért jelentős szláv kapcsolattal, kisebb mértékben pedig a német, latin és minden más érintkező nyelv rendszertani hatásával” (2012: 95). Az nem világos, miért lenne gyengébb a szláv szál, mint a török: jóval több szláv jövevényt tartunk számon, mint törököt: LIGETI szerint a török jövevénytiszavak számát „— némi túlzással — 250–300-ra szokás becsülni” (1986: 191), KNEZSA szerint a „magyar köznyelv szláv szavainak száma kb. 550-et tesz ki, a nyelvjárások egyikében-másikában azonban — főleg északon és délen — természetesen lényegesen többre rúg a számuk” (1942: 178). (Persze lehet, hogy az a baj, hogy szavakban gondolkodunk: FEHÉR ezt is kifogásolja, lásd lejjebb.)

A nyelvrokónítás hagyományos szemlélete szerint azonban nem csupán mennyiségi különbségekről van szó. A magyar nyelvet nem azért tekintjük urálinak, mert az uráli, finnugor és ugor alapnyelvből örökölt elemek száma felülmúlja a többiek számát, hanem azért, mert a mai magyar nyelv (az ugor és a finnugor alapnyelven keresztül) az uráli alapnyelvvél kontínuens. Kontinuitás alatt pedig azt értjük, hogy a két nyelvéllapot, az uráli alapnyelv és a mai magyar nyelv (változatai) között olyan nyelvéllapotsort feltételezünk, melyek egymáshoz közel álltak, kölcsönösen érthetőek voltak, és éppen ezért — pontosan azzal az egyszerűsítő gesztussal, ahogyan közeli nyelvváltozatokat, nyelvjárásokat egy nyelv változatainak tekintünk — egy nyelvként azonosíthatók. Rokon nyelvekről pedig akkor beszélünk, ha az egyik nyelvtől elindulva, az időben visszafelé haladva e közeli változatok során el tudunk jutni egy olyan nyelvéllapotig, amelyből aztán az időben előre elindulva képesek vagyunk eljutni a másik nyelvig. Maga a családfa a nyelvcsaládon belül így bejárható utakat ábrázolja, nem pedig azt, hogy a mai nyelvéllapotsok hogyan keletkeztek. (Ilyen szempontból nem csupán az idegen hatás hiánya, hanem a belső változások vagy éppen az egyes elemek kikopása ábrázolásának hiánya is felróható lenne.) A többi nyelvvél való viszony azért egészen más, ha úgy tetszik, „másodlagos”, mert azokhoz nem juthatunk el ilyen módon. Az ugor-török háború csak a felszínen szólt arról, hogy a magyar a finnugor vagy a török nyelvek közé tartozik-e — valójában a tétje ennek a felfogásnak az elismertetése volt.

Mindezzel kapcsolatban több dologra is fel kell hívnunk a figyelmet. Először is arra, hogy miközben FEHÉR azt kérdőjelezi meg, hogy a magyar nevezhető-e „kizárólagosan” finnugornak (vö. GOMBOCZRól kritikusan: „nyelvünk kizárólagos finnugorságát tényként kezelte” — FEHÉR 2011: 108), addig fel sem merül benne, hogy a fentiekben például az „ótörök” vagy „szláv” származást kritizálja (de említhetnénk a németet is, hiszen a magyar német jövevényszavai számos, akár különböző nyelvnek is tekinthető változathól származnak), holott ezek a csoportosítások ugyanúgy a családfaelmélet felfogásán alapulnak. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy ezek az ótörök, szláv vagy német szavak és más hatások különböző időben és különböző irányokból (azaz különböző nyelvekből és nyelvjárásokból) érték a magyar nyelvet. Míg tehát az uráli-finnugor-ugor elemek valóban egyetlen szálak alkotnak, addig — a képet kibontva — az ótörök, szláv vagy német elemek külön-külön, aprócska szálakként fonódtak be „a magyar nyelv szövetébe”. Ezeket a szálakat aztán tovább gubancolja az a tény, hogy számos szó több nyelvcsaládon és ágon átment, mire a magyarba jutott: egy perzsa szó az arabon át a törökbe, onnan a délszlávba kerülhet, onnan meg a magyarba. A francia jövevényszavak általában a németen át kerültek a magyarba, és az Európán kívül beszélt nyelvek szavai is általában németből vagy újabban az angoltól kerültek be a magyarba. Ezeket a szálakat vajon milyennek kellene neveznünk?

Ebből a szempontból érthető meg MEILLET FEHÉR által értetlenkedve fogadott megállapítása, mely szerint „az a cigány, aki örmény nyelvtant és romani szavakat használ, egyértelműen örményül beszél” (FEHÉR 2011: 112). Tapasztalataink szerint ugyanis, ha a nyelvtani kölcsönzés nem is lehetetlen, a szókincs kölcsönzése mégis sokkal könnyebben megy végbe. Ha egy nyelv nyelvtana zömében A nyelvvel, szókincse B nyelvvel egyezik meg, az csak úgy képzelhető el, hogy A nyelv irányában kontinuens, azaz a folyamat úgy ment végbe, hogy A nyelv szókincsét folyamatosan cserélte le B nyelv szókincsére, miközben nyelvtana változatlan marad. Ezzel szemben elképzelhetetlen az, hogy B nyelv nyelvtanát cserélné le fokozatosan A nyelvére, miközben a szókincse lényegében változatlan marad. (MEILLET megállapításával kapcsolatban sokkal inkább értetlenkedést érdemelne az, hogy miért is számít egy adott nyelvnel, hogy ki beszéli.)

A kontinuitás fogalmából következik az is, hogy a különböző alapú pidzsineket és kreolokat miért nem szokás nyelvcsaládokba sorolni, annak ellenére, hogy angol, francia stb. alapúnak nevezik őket — elvben tekinthetnénk ezeket az indoeurópai nyelvcsalád germán, illetve újlatin ágába tartozó nyelveknek. Csakhogy a hagyományos elképzelés szerint a pidzsin nyelvek születésük pillanatában töredékesek, szókincsüket tekintve csak részben egyeznek az alapjukat képező nyelvekkel, szilárd nyelvtanuk pedig nincs is — azaz nem kontinuensek az alapjukat

képező nyelvekkel. Hasonló a helyzet az újonnan felfedezett keveréknyelvekkel, mint például a micsif, melynek főnevei döntően francia eredetűek, míg igéi — ragozásukkal együtt — a kríből származnak. A hasonló — egyébként igen ritka — esetekben a nyelv elvben mindkét nyelvcsaládhoz tartozhatna (illetve ha a két keveredő nyelv azonos nyelvcsaládba tartozna, az ágak „nőnének össze”). A valóságban az ilyen nyelveket sem szokás nyelvcsaládokhoz sorolni, hiszen egyik nyelv irányában sem kontinuensek.

Az egyetlen eredet tehát mindössze azt jelenti, hogy időben visszafelé haladva egyetlen irányban kontinuens. Két irányban kontinuens csak akkor lehet egy nyelvállapot, ha a két irány két igen közeli rokon nyelvet jelent — ez azonban csak akkor lehetséges, ha a két ős eleve kölcsönösen jól érthető volt, tehát inkább nyelvjárás-keveredésről kell beszélnünk (még akkor is, ha társadalmi okokból inkább különböző nyelvekről beszélnénk).

3. FEHÉR KRISZTINA tanulmányának tárgya nem világos. 2011-es cikkének első bekezdésben elméleti-módszertani fejtegetést ígér. A második bekezdésétől úgy tűnik, hogy ezt tudománytörténeti keretben kívánja megtenni, de elsősorban GOMBOCZ munkásságán keresztül. Ezt tükrözi az irodalomjegyzék is, melyben nyolcvan olyan tétel szerepel, melynek GOMBOCZ szerzője vagy társszerzője. A cikk azonban nem GOMBOCZ munkásságáról szól: az legfeljebb ürügye. FEHÉR ki is mondja: „dolgozatomban ezúttal a nyelvészet egyik régóta általánosan elfogadott tételét, a nyelvrokonság bemutatására használt családfa-teóriát vizsgálom felül”. Azt azonban nem indokolja, hogy ehhez miért éppen GOMBOCZ munkásságát érdemes megvizsgálni, sem az nem derül ki, hogy GOMBOCZ tudományos tevékenységének a családfaelmélet miért lenne kiemelt területe. Sőt, a cikkből inkább az derül ki, hogy GOMBOCZnak erről a kérdéstről nem volt különösebb véleménye, egyszerűen elfogadta mindazt, amit a 19. század összehasonlító-történeti nyelvtudománya eredményként elért. Jól tükrözi ezt a 2. pont zárómondata, mely a cikk egyik kulcsmondatának tekinthető: „A továbbiakban arra igyekszem rámutatni, hogy a SCHEICHLER–HUNFALVY-féle »naturalizmusból« adódó alapvető, ám nem tudatosított tétel, miszerint a nyelvek voltaképpen abszolút létezők — latens(ebb) formában ugyan, de — a családfa-metafora révén a finnugrisztikát egészen máig uralja” (FEHÉR 2011: 107).

Valójában tehát FEHÉR a mai finnugrisztikát kívánja kritizálni azért, mert — legalábbis bizonyos nézeteikkel — SCHLEICHERT és HUNFALVY-t követik: GOMBOCZnak ebben legfeljebb annyi szerepe van, hogy tudománytörténetileg (közvetítőként) a kettő között áll.

FEHÉR KRISZTINA cikke kétségtelenül lenyűgöző tudásmennyiséget mozgat meg: cikkei terjedelmének több mint harmadát teszi ki az irodalomjegyzék, mely cikkenként több mint 200 tételt tartalmaz. Ez még akkor is tiszteletre méltó, ha figyelembe vesszük, hogy a két irodalomjegyzék között jelentős átfedés is van.

Nehéz elmenni azonban a mellett a tény mellett, hogy ebben az irodalomjegyzékben elenyésző mértékben jelenik meg a modern finnugrisztikai szakirodalom. Még ha a modern fogalmát tágan is értelmezzük (akár egészen ZSIRAI 1937-es könyvéig azzal a felkiáltással, hogy tankönyvként még ma is használatos a magyar és finnugor szakos képzésben), akkor is csak a következő tételeket tudjuk ide vonni (a két cikkből összesen!): bevezető tankönyvek: BERECZKI (1998), HAJDÚ (1966, 1981), HAJDÚ–DOMOKOS (1978), ZSIRAI (1937); szakcikkek, ismertetések, könyvfejezetek, monográfiák: BAKRÓ-NAGY (2003, 2006), BERECZKI (1983), FEJES (2010), HAJDÚ (2001), HONTI (1997, 2000, 2001), SIPOS (2005); a „déliabos nyelvrokonítások” elleni írások: BERECZKI (2010), HONTI (2010), ITKONEN (2010), RÉDEI (1998).

Nem sorolhatjuk ezek közé azokat a cikkeket, melyekről FEHÉR is azt állapítja meg, hogy „naivításba hajló kidolgozatlanságuk miatt nem vehetők komolyan számításba” (FEHÉR 2012: 88): KÜNNAP (2008), MARCANTONIO (2002), POMOZI (2010), PUSZTAY (1995, 2000, 2010), WIJK (2008). Mint tudománytörténeti mű, nem vehető figyelembe PUSZTAY (1977) sem. Összesen tehát 18 olyan írásművel számolhatunk, mely tükrözheti a mai finnugrisztika álláspontját.

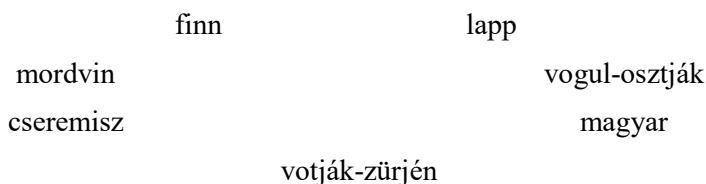
FEHÉR mindössze egyetlen kutatási eredményeket bemutató kortárs tanulmányt vesz fel irodalomjegyzékébe (SIPOS 2005), de erre is csupán azért hivatkozik (FEHÉR 2011: 89), mert néhány szó esik benne DIXON családfamodellt megkérdőjelező munkáiról. Már maga az a tény, hogy ilyen helyekre hivatkozhat, jól mutatja, hogy vádjával ellentétben a hazai finnugrisztika igenis nyitott a családfamodellről eltérő megközelítésekre is, FEHÉR azonban ezt nem veszi észre. Ugyanakkor SIPOS MÁRIA cikke éppen annak példaértékű bemutatása, hogyan lehet egymástól elválasztani a közeli rokon nyelvekben az alapnyelvből örökölt, illetve az egymástól kölcsönzött szavakat — azaz a „családfán” örökölt és az egyéb okból eredő hasonlóság megkülönböztetésének igen jó módszertana van. Ha ezekkel a módszerekkel, vagy a mögöttük rejlő felfogással FEHÉR nem ért egyet, akkor a cikk jó alkalmat nyújtott volna a részletes kritikára — ezzel a lehetőséggel azonban nem élt.

Ahhoz képest tehát, hogy a cikk elsődleges célja mégiscsak a mai finnugrisztika szemléletének kritikája, elenyészően kevés az olyan forrás, melyből a mai finnugrisztika valódi álláspontja egyáltalán megismerhető. A helyzetet tovább rontja, hogy a finnugrisztikából kizárólag a magyar finnugrisztikát veszi figyelembe. Még a BERECZKI (2010) és a HONTI (2010) írásokkal egy kötetben szereplő ESA ITKONENnek sem szakterülete a finnugrisztika, sőt nem is nyelvtörténész, mint édesapja, Erkki Itkonen, vagy az ő testvére, Toivo Itkonen, a számi nyelv kutatója, illetve az ő fia, Terho Itkonen, aki a számin kívül a balti-finn nyelvekkel is foglalkozott. Ráadásul FEHÉR teljesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy mi a helyzet más nyelvcsaládok kutatásában. Vajon az indoeuropaisztika, a

turkológia, az afroázsiai vagy a kaukázusi nyelvek kutatása túllépett SCHLEICHER és a maga Hunfalvyjainak örökségén? Ha igen, hogyan? (A kérdés érintőlegesen felbukkan: FEHÉR 2012: 89 — erre még a 7. pontban kénytelenek leszünk visszatérni.) Ha nem, akkor miért olyan megállapításokat olvashatunk, hogy „a finnugrisztikában nem is igazán fordul elő, hogy a nyelvek genetikus rendszerezését ne a családfaábrán, továbbá ennek ágrajzzá, esetleg kördiagrammá vagy kúppá alakított változatán jelenítenék meg” (FEHÉR 2012: 88)?

4. A fenti idézet kétféle kétséget is ébreszt. Ezek egyike az idézetben felbukkanó kifejezések viszonyát illeti. Mi a különbség például a *családfaábra* és az *ágrajz* között? Miben különbözik a kördiagram vagy a kúp ezektől — csupán formájában, vagy tartalmában is? Maga az idézet azt sugallja, hogy FEHÉR nem lát tartalmi különbséget ezek között. Ez viszont azt a gyanút veti fel, hogy nem is tanulmányozta alaposan az erre vonatkozó szakirodalmat — még azt sem, amelyet forrásaként feltüntet.

ZSIRAI részletesen tárgyalja, hogy koráig milyen ábrák születtek a nyelvrokonossági viszonyok ábrázolására (1937: 134–142). A 140. oldalon mutatja be DONNER ábráját, mely lényegében a mai napig a legelfogadottabb ábrázolás — azóta lényegében csak a mari és a mordvin közös köztes alapnyelvből való származását vetette el a kutatás, illetve a szamojéd ággal a fa uráli családfává nőtt. Ettől függetlenül ZSIRAI több alternatívát is bemutat, többek között SETÄLÄ „zárt láncalakzatát”, melyből részben hiányoznak a köztes alapnyelvek, másrészt egyes közeli rokon nyelveket egy-egy pont képvisel (1937: 142):

Ezek alapján készül el két kördiagram alakú ábrázolás (ZSIRAI 1937: 141), melyben új szempontok is megjelennek. Egyrészt a körcikkek mérete utal a nyelv beszélőinek számára (bár méretarányosságról nem beszélhetünk), másrészt ismét megjelennek rajta az alapnyelvek. Az egyik kördiagramon csak a finn-permi, illetve ugor félkör utal e két köztes alapnyelvre, a másikon viszont legfelül a finn-ugor alapnyelv köre, melyet aztán az ugor és a finn-permi sávja fogja közre, míg utóbbit részben (a permi cikkely lehasadása után) a finn-volgai sávja öleli át. A kör peremén itt is nyelvek, illetve közeli nyelvcsoportok találhatóak (de a fenti „zárt láncalakzat” ábrájával szemben a hanti és a manysi külön szerepel). A családfaábrával szemben a „zárt láncalakzat” nem a szétágazás, hanem elsősorban a nyelvek földrajzi elhelyezkedésének és érintkezésének ábrázolására törekszik. Ezen az ábrán a történeti folyamatok helyett a hasonlóság kap hangsúlyt tekintet

nélkül arra, hogy ez együttfejlődés, későbbi érintkezés, netalán a véletlen eredménye. A kördiagramok viszont már a két megközelítést igyekeznek kombinálni, de természetesen ez az ábrázolásmód sem képes érzékeltetni az érintkezések intenzitását vagy jellegét. (Megjegyzendő, hogy a kúp viszont nem ad hozzá semmit a kördiagramhoz, a különbség csupán annyi, hogy az időt nem csak a közép-ponttól való távolság, hanem — redundáns módon — a harmadik dimenzióban mérhető távolság is jelzi.)

Emellett ZSIRAI bemutatja SZINNYEI ábrázolását is, mely első pillantásra egy nyílt lánc, ahol a szomszédosként felsorolt nyelvek-nyelvcsoportok távolságát írásjelek mutatják: „lapp nyelvek, finn nyelvek; mordvin; cseremisiz; – votják-zürjén || vogul, osztják; – magyar”. Bár ez a felsorolás egydimenziósnak tűnik, valójában egy ágrajz olvasható le belőle: a || a finn-permi és az ugor ágat választja ketté; a gondolatjel egyfelől a permi és a finn-volgai, másfelől a magyar és az obi-ugor ágat; a pontosvessző a marit, a mordvint, illetve a számi és a finnség ágát; a vessző pedig a számít a finnségitől, illetve a két obi-ugor nyelvet.

ZAI CZ GÁBOR a ZSIRAI-tankönyv újrakiadásában (1994: 623) közli HAJDÚ PÉTER egy családfaábráját. Ez különösen fontos FEHÉR kritikája szempontjából, hiszen részben éppen az általa kritizált hagyománnyal szakít: egy-egy nyelv-állapot nem csupán egy korábbi nyelvállapotból származik, hanem (rokon) nyelvek és nyelvjárások keveredéséből is, és jelöli a nyelvek elszakadás utáni egymásra hatását is. Sajnos ZAI CZ csak azt jelzi, hogy HAJDÚ 1992-es művéből való az ábra, irodalomjegyzékében azonban ilyen forrást nem tüntet fel. Ez azonban így is elég ahhoz, hogy jelezze: a finnugrisztikában ZSIRAI után igenis törtétek olyan szemléletváltozások, melyek a hagyományos családfaképen módosítottak.

Mivel az uralisztikában a legtöbb családfaábrát SZÍJ ENIKŐ gyűjtötte össze egy helyre, a Finnugor hol-mi című kötetbe (1990), a családfákról szólva ezt a kiadványt feltétlenül figyelembe kellene venni. Ebben a kiadványban HAJDÚnak több családfa-ábrázolása is szerepel (SZÍJ 1990: 31–36). Már 1966-ban is azt jelöli, hogy a lapp valahogyan a finn-volgai egy önálló ága, mely később a közfinn ággal keveredett. Az 1975-ös ábrán ez úgy módosul, hogy a lapp egyfelől a volgai nyelvekkel, a mordvinnal és a marival egy ágon halad tovább, majd ezektől is elválik, másfelől a közfinnből ágazik ki. Az 1985-ös ábrán azonban az 1966-os megoldáshoz tér vissza. 1987-ből két ábra is szerepel, egy egészen hagyományos, illetve egy olyan, amelyben keveredés ugyan nincs, de az önállóvá vált nyelvek közötti egymásra hatás fel van tüntetve. Ezen kívül az ábra nyomatékosítja, hogy az egyes alapnyelvek nyelvjárásokból állnak. A ZAI CZ által közölt 1992-es ábra annyiban lép túl ezen, hogy azon az egyes leánynyelvek már nem egy-egy nyelvjárás-csoportból, hanem nyelvjárások keveredéséből származnak (azaz az ábrán egymást metsző leszármazási nyilak is szerepelnek).

FEHÉR KRISZTINA szerint „a klasszikus keretből talán csak RÉDEI KÁROLYNAK a nyelvészövegség-elméletre is építő fésűmodellje (1998: 25) lép ki valamelyest”. Csakhogy az említett családfamodell nem RÉDEITŐL származik — igaz, ezt RÉDEI elfelejti említeni, de sejthető abból, hogy megadja a modell finn elnevezését (*kampamalli*, RÉDEI 1998: 25). A Finnugor hol-miben ennek eredetije is megtalálható: KAISA HÄKKINEN 1983-as ábrája (SZÍJ 1990, 44) a RÉDEI által közölt rajz tökéletes megfelelője, csak az ágak nem felfelé, hanem lefelé állnak. Itt azonban nem fésű, hanem „családbokor” (*sukupensas*) a feltüntetett elnevezés. FEHÉR állításával szemben a modellnek semmi köze a nyelvészövegségekhez, a hagyományos családfától mindössze annyiban különbözik, hogy a köztes alapnyelvek közül egyedül az ugor, az obi-ugor, illetve a permi alapnyelvnek megfelelő csomópont szerepel benne (illetve a finn ségi és a szamojéd nyelveket végpontként ábrázolja — az utóbbival kapcsolatban ez azért is különös, mert a szamojéd nyelvek igen távol állnak egymástól). Összességében tehát csupán arról van szó, hogy nem számol finnugor, finn-permi, finn-volgai alapnyelvvél, sőt, az ábrán a finn és a lapp is ugyanúgy külön-külön ágazik ki az uráli alapnyelvből, mint mondjuk az ugor és a szamojéd ág. Ez az ábrázolás azonban aligha felel meg a tényeknek. Például BERECZKI (1974), miközben kimutatta, hogy volgai alapnyelvet nem lehet feltételezni, arra is rámutatott, hogy a mordvin nyelvek jóval közelebb állnak a finnségiekhez és a számihoz, mint a marihoz. Hasonlóképpen érthetetlen a többi alapnyelv kihagyása. Ráadásul az ábra forradalminak sem tekinthető, hiszen ANDERSON 1880-as „családfája” — mely sokkal inkább emlékeztet egy fésűre, mint HÄKKINENÉ — semmiféle köztes alapnyelvvél nem számol (vö. SZÍJ 1990: 24).

Korábban én is foglalkoztam a családfa-metaforákkal és -ábrázolásokkal (FEJES 2004). Írásomat FEHÉR nem ismeri, ez azonban bocsánatos bűn, hiszen egy kevésbé ismert kiadványban, ráadásul csupán néhány évvel a cikke előtt jelent meg (és tudtommal más sem hivatkozott rá soha). A Finnugor hol-mi ábráit megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a családfaábrákon kezdetektől fogva megfigyelhetjük a törekvést arra, hogy a nyelvek rokonsági viszonyán túl más információkat is belezsúfoljanak a rajzba: a népek földrajzi elhelyezkedését, a beszélők számát, vagy éppen HAJDÚ a nyelvek közötti későbbi kapcsolatot. Az utóbbi törekvést kritizáltam is, részben azért, mert fontos kapcsolatok maradnak jelöletlenül (például a komi hatása az obi-ugor nyelvekre), részben azért, mert számos nyelvben az idézett elő párhuzamos fejlődést, hogy azonos (vagy rokon) nem uráli nyelvek hatottak rájuk. Példaként említem a marira, az udmurtra, illetve a mordvinra gyakorolt tatár hatást (említenem illett volna a csuvas hatást is), illetve általában a különböző törökségi nyelvek hatását a magyarra és az obi-ugor nyelvekre, továbbá a német hatást a magyarra és az észtre, a szláv hatásokat pedig gyakorlatilag az összes uráli nyelvre. Nem kétséges, hogy ha a

családfaábrákat így kezdjük el bővíteni, olyan ábrázoláshoz juthatunk, mint a FEHÉR által is javasolt hálózatmodell (2012: 90). Csakhogy FEHÉRrel szemben én ezt az utat elvetem: „Ilyen összetett viszonyok ábrázolása nem lehet áttekinthető, és a családfa értelmét veszti. Helyesebb tehát, ha a rokon nyelvek szétválás utáni egymás közötti érintkezéseit sem kíséreljük meg a családfán ábrázolni.” (FEJES 2004: 62). Később a modellel kapcsolatban további problémákat is kénytelen voltam jelezni (FEJES 2014: 50–51).

HAJDÚ nemcsak a családfa informatívabbá tételével foglalkozott, hanem kísérelte az uráli nyelvek viszonyainak egészen eltérő ábrázolásával is. Megközelítése meglehetősen hasonló a wittgensteini családi hasonlóság felfogásához, melyet FEHÉR is számon kér (2012: 90).² HAJDÚ 15 tulajdonság meglétét (illetve hiányát) vizsgálja az uráli nyelvek körében, majd a szempontok számát nyolcra szorítva le halmazábrán mutatja be a nyelvek közötti viszonyokat (HAJDÚ–DOMOKOS 1980: 126–137). HAJDÚ azonban itt határozottan tipológiai felosztásról beszél, és külön felhívja a figyelmet egyrészt arra, hogy a feltüntetett tipológiai egyezések nyelvtörténeti szempontból különbözők: van, amikor ősi vonások öröztek meg, van példa közös fejlődésre, de távolabbi nyelvek közötti párhuzamos fejlődésre is. Ez a nyelvek története számára fontos információ, tipológiaiilag viszont nem (HAJDÚ–DOMOKOS 1980: 136). FEHÉR azt tűnik pedzegetni (2012: 90–94), hogy a családfa egyik nagy hátránya, hogy nem mutatja a nyelvek közötti hasonlóságokat és különbségeket. Az valóban tény, hogy a történeti-összehasonlító nyelvtudomány a hasonlóságokat önmagukban nem tartja perdöntőnek, az azonban nem igaz, hogy például az uralisztika ezek vizsgálatáról megfeledkezett: csupán a tipológiai kutatásokba utalta át őket. A családfa a konkrét tulajdonságokat azért nem jelöli, mert nem erre való, hanem a nyelvek közötti történeti viszonyok bemutatására.

Mint említettük, HAJDÚ még az általa vizsgált 15 tulajdonságból is csak nyolcat tesz halmazábrájára. Ennek ellenére ő is kénytelen megjegyezni, hogy „az ábra kissé bonyolultnak tűnhet a genetikai leszármazást illusztráló skémákhoz képest” (HAJDÚ–DOMOKOS 1980: 136). Tegyük hozzá, hogy nagyon is eufemisztikusan fogalmaz. Míg ugyanis egy családfaábráról pillanatok alatt leolvasható, hogy a magyar nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágának ugor ágába tartozik,

² „És azt állítom: a 'játékok' egy családot alkotnak” idézi FEHÉR (2012: 90) WITTGENSTEINT (1953/1992: 57–58). Az azonban egyértelmű, hogy WITTGENSTEIN itt nem arról beszél, hogy a különböző játékok között bármiféle genetikai, származásbeli kapcsolat lenne. Sőt, maga a „családi hasonlóság” fogalma is megtévesztő lehet, hiszen az „így fedik át és keresztezik egymást azok a tulajdonságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb., stb.” (uo.) éppúgy igaz lehet egy iskolai vagy munkahelyi közösségre is, ahol e hasonlóságok nem a leszármazási kapcsolatból következnek. Ugyanígy a különböző tipológiai vonások egyaránt vizsgálhatók rokon és nem rokon nyelvek között: a „rokon” vonások nem feltétlenül utalnak valódi rokonságra.

és legközelebbi rokona a hanti és a manysi, addig perceket vehet igénybe, míg HAJDÚ halmazábrájáról leolvassuk, milyen tulajdonságok jellemzik a magyart, vagy éppen tipológiaiilag melyik nyelv áll a magyarhoz a legközelebb (azaz melyik irányába indulva kell a legkevesebb izoglosszát metszeni). Furcsamód a magyar és az obi-ugor között hat, ellenben a magyar és a permi között csak egy izoglossza húzódik; a családfán egymástól távol álló obi-ugort és szamojédot pedig egyetlen izoglossza sem választja el. Ez azonban azon múlik, hogy milyen izoglosszákat húzunk meg az ábrán, illetve hogyan értelmezzük az egyes szempontokat (például hogy mely nyelveknél döntünk úgy, hogy jellemzi az SVO-tendencia; hogy segédigének tekintjük-e az ész tagadó elemet, mely ugyan ragozhatatlan, de mellette a főige sem ragozható, stb.) — azaz az ilyen csoportosítások egészen más nyelvek hasonlóságát mutathatják úgy, hogy közben mindegyik egyaránt érvényes felosztást mutat (ami a családfánál sosem fordulhat elő).³ Másfelől minél áttekinthetőbb ábrát szeretnénk, annál kevesebb szempontot vehetünk fel, így annál kevésbé lesz objektív az ábránk — ha viszont a szempontok számát növeljük, akkor az ábra hamarabb lesz teljesen áttekinthetetlen, mint a szempontok száma legalább kielégítőnek mondható. És akkor most képzeljünk el egy olyan megoldást, ahol a nyelvek történeti viszonyait és tulajdonságait egyszerre próbáljuk meg érzékeltetni!

A családfától a hálózatmodellhez eljut, és az enyémméhez igen hasonló következtetéseket von le SZILÁGYI N. SÁNDOR (1999) is. Az ő írását az enyémmel szemben FEHÉR ismeri, hivatkozik is rá (2012: 86). SZILÁGYI N. felveti a családfával szemben a gyökerek metaforáját: „A CSALÁDFA a széttartó irányú mozgásra irányítja az ember figyelmét: egy közös pontból indulnak ki az ágai, és úgy ágaznak szét különböző irányban, hogy közben egyre számosabban lesznek. Ezzel szemben a GYÖKEREK sok helyről indulnak, némelyek közülük egyesülnek, így egyre kevesebben lesznek, míg végül egyesülnek a fa tövében.” (SZILÁGYI N. 1999: 355). Ő azonban rögtön szembesít minket azzal is, hogy a családfa és a gyökerek modellje nem két egymással szemben álló modell, hanem mást ábrázolnak: „[...] a CSALÁDFA metafora a rokonság (pontosabban a rokonsági viszonyok) láttatására alkalmas elsősorban, a GYÖKEREK pedig a származására. Fordítva meg mindegyik meglehetősen alkalmatlan. [...] az összehasonlító nyelvészetben (legalábbis a magyarban) a rokonság és a származás különbsége kezdettől fogva nem volt elég tudatos. [...] A rokonságelmélet egyszerre több nyelvet vesz tekintetbe, és elsősorban nem az egyes nyelvek származása érdekli, hanem a nyelvek rokonsági kapcsolatait, illetve ennek (és csakis ennek!) a történeti háttere.

³ Természetesen léteznek különböző családfák aszerint, hogy ki mit tekint meghatározó nyelvi szempontoknak. Itt azonban mindig az a döntő, hogy mely változások korábbiak másoknál. Amint ez a vita eldőlt, csak az eredményt tükröző családfa válik érvényessé: márpedig a vita eldőlhét. Azon is vitatkozhatunk, hogy mely tipológiai vonások jelentősek, melyeket kell figyelembe venni (esetleg mekkora súllyal), de ez a vita aligha juthat nyugvópontra.

A származáselméletet ezzel szemben mindig egy-egy nyelv származása érdekli, összes gyökerével együtt.” (SZILÁGYI N. 1999: 356–357).

SZILÁGYI N. felveti annak a lehetőségét is, hogy a két ábrázolásmódot egyesítsük: „Ha tehát valami olyasmit szeretnénk, ami egyesítse mindazt, amit e két metafora csak külön-külön tud láthatóvá tenni, akkor az előző két ábrát egymásra kell rajzolnunk [...] Itt azonban bajban vagyunk. [...] A másik [ti. baj; F. L.] pedig az, hogy csak a legvastagabb gyökeret ábrázolja ágnak is egyben, holott valójában mindegyik gyökér egyszersmind ága is egy-egy másik fának. [...] Sok fát kellene tehát rajzolni, és azokat összekötni vastagabb, vékonyabb vagy csak alig látható ágakkal/gyökerekkel. [...] olyan áttekinthetetlen is lenne, hogy éppen a láttatásra nem lenne jó, amire pedig kellene.” (1999: 358–359). Nem nehéz felismerni, hogy SZILÁGYI N. itt szintén a hálózatmodellhez jut el, és azonnal el is veti, még-hozzá ugyanazzal az indokkal, mint én (FEJES 2004: 62).

Összefoglalva: az a megállapítás, hogy „a finnugrisztikában nem is igazán fordul elő, hogy a nyelvek genetikus rendszerezését ne a családfaábrán, továbbá ennek ágrajzzá, esetleg kördiagrammá vagy kúppá alakított változatán jelenítenék meg” (FEHÉR 2012: 88), azt sugallja, hogy a finnugrisztikában nem is kísérleteznek más megoldásokkal — holott a valóságban az a helyzet, hogy a családfa-ábrázolás határait folyamatosan feszegetik, még-hozzá sokkal elemibb és elvibb szinteken, mint ahogy HÄKKINEN FEHÉR által RÉDEINEK tulajdonított ábrája. A FEHÉR által javasolt hálózatmodell pedig nem újdonság, hanem olyan elképzelés, melyhez mind a finnugrisztikán belül, mind azon kívül, éppen a finnugrisztika — illetve általában a történeti-összehasonlító nyelvtudomány — megközelítésének kritikája során már felmerült, de mindkét részről elvetették. Utóbbiról FEHÉR nyilván tud is, érvelése során azonban elhallgatja, ahogy nem említi HAJDÚ halmaz-ábráját sem.

5. Érdeemes utánajárni FEHÉR egy másik megállapításának is. Eszerint „Az a nézet, miszerint az egyes közösségi nyelvek mindig egyetlen előzményre vezethetők vissza, a hazai történeti-összehasonlító nyelvtudományban a 19. század végétől axióma” (2011: 107). Később hasonló értelemben idézi HONTI LÁSZLÓT is: „összehasonlító nyelvészettel foglalkozó tudományos kutatók szokták tudni, hogy egy-egy nyelvnek egy előzménye van, pl. a franciáé a latin, s a francia latin-ságát a kelta és a germán hatás nem »hibridizálta«, vagyis nem lett belőle »újlatin–kelta–germán« nyelv” (HONTI 2010: 210, idézi FEHÉR 2011: 109). A fenti idézetből azonban kitűnik, hogy HONTI nem akármilyen értelemben állítja, hogy „egy-egy nyelvnek egy előzménye van”, hanem abban, hogy egy nyelvcsaládba sorolható. Még világosabb ez, ha idézzük a kijelentését megelőző mondatot is: „A szerző talán arra gondolva írta le ezt, hogy szerinte a magyar nyelv finnugor is, avar is, hun is, japán is, sumer is, török is” (HONTI 2010: 210). HONTI állítása aligha vitatható: nem szokták több nyelvcsaládhoz sorolni a pidgin, a kreol és a

keveréknyelveket sem. Ez nem csupán „a hazai történeti-összehasonlító nyelv-tudományban [...] axióma”, ahogy FEHÉR írja, hanem a nemzetközi történeti-összehasonlító nyelv-tudományban is (értelmetlen tehát azt sugallni, hogy a hazai uralisztika tapogatózik sötétben). Ráadásul a történeti-összehasonlító nyelv-tudomány eleve azzal foglalkozik, hogy a nyelvek közötti rokonsági viszonyokat derítse fel, a nyelveket nyelvcsaládokba sorolja, stb. Mint minden felfogás, ez is kritizálható, de ha elvetjük, hogy a nyelvek általában egy-egy nyelvcsaládhoz sorolhatók, akkor el kell vetnünk azt a felfogást, hogy vannak uráli, indoeurópai vagy törökségi nyelvek.

Világos tehát, hogy senki nem tagadja, hogy egy nyelvnek több előzménye is lehet, ha előzmény alatt az adott szinkroniában megfigyelhető jelenségek (szabad és kötött morféma, nyelvtani struktúrák) eredetét vizsgáljuk. Érdeemes megvizsgálni a FEHÉR által is tanulmányozott szakirodalmat, hogy sugall-e ilyesmit, le lehet-e belőle vonni olyan következtetést, mint amilyet ő.

Az tény, hogy viszonylag ritkán találkozunk arra való utalással, hogy a mai uráli nyelvek kialakulásában milyen szerepet játszottak más nyelvek. Azért ha nem is sűrűn, de találhatunk ilyeneket. ZSIRAI így írja le a nyelvek elkülönülésének folyamatát: „az egyik rokonnyelvet beszélő nép megmarad a régi környezetben, az ősi életmód kezdetleges formái közt, s ezért szókészlete is kevésbé [sic] változik, a másik rokonnyelvet beszélő nép pediglen egészen elűt természeti viszonyok közé kerül, új, magasabb rendű életre tér át, i d e g e n h a t á s o k k e r e s z t t ü z é b e k e r ü l , s ezért tömegesen pusztul ősi szóanyaga is” (ZSIRAI 1937, 32; kiemelés tőlem: F. L.). ZSIRAI (1937: 128–134, 150, 301–307 (!) a finnségről) már az alapnyelvekre gyakorolt idegen hatásokkal is foglalkozik. Az egyes népeket bemutató fejezetben viszonylag kevés teret szentel a nyelveknek, de az idegen kulturális hatást itt is említi (1937: 164), és van, ahol kitér a nyelvi hatásra is (1937: 238, 239 a mariról és a mordvinról; 246 a mariról, 442 a lívről). Az, hogy a külső nyelvi hatás igenis tényező, abból is látszik, hogy utal arra is, ha ez a hatás várhatónál kisebb (ZSIRAI 1937: 169 a manysiról).

HAJDÚ PÉTER Az uráli nyelvészet alapkérdéseiben és az Uráli nyelvrokonainkban szintén számos alkalommal hivatkozik nyelvi érintkezésekre (1981: 14–15, 29, 35, 37, 44, 46, 51, 57, 58–59, 61–62, 70, 76, 80, HAJDÚ–DOMOKOS 1980: 42, 61–, 211, 331, 332, 335, 348). Egyes esetekben a külső hatás mint a közeli rokon nyelveket elkülönítő mozzanat jelenik meg (HAJDÚ 1981: 70, HAJDÚ–DOMOKOS 1980: 211), sőt arról is szó esik, hogy az ilyen nyelvek kialakulását a közeli nyelvek, nyelvjárások egymásra hatása is kiválthatja (HAJDÚ–DOMOKOS 1980: 274–276).

Jóval kevesebb ilyen utalást találunk HAJDÚ Bevezetés az uráli nyelv-tudományba című művében: itt lényegében csak egyszer utal arra, hogy a mondat-szerkesztésben gyakran figyelhetjük meg idegen nyelvek hatását (1966: 25), illetve

foglalkozik az alapnyelvi eredetű és a jövevényszavak (továbbá a belső keletkezésű és az ismeretlen eredetű szavak) arányával a szótárban és szövegekben (1966: 149–150). Hasonlóan keveset foglalkozik a nyelvek érintkezésével BERECZKI GÁBOR A magyar nyelv finnugor alapjai című tankönyvében. Említi az uráli nyelvek közötti másodlagos érintkezéseket (1996: 27), a mondattani hatások lehetőségét és azt, hogy a jövevényszavakat a nyelvek a saját fonotaktikai jellemzőiknek megfelelően átformálják (1996: 29), illetve az uráli nyelvcsalád esetleges távolabbi rokonságával és érintkezéseivel kapcsolatos tudnivalók során kitér a finnugor alapnyelv árja jövevényszavaira vagy a jukagir nyenyec és hanti jövevényszavaira (1996: 61–64). E művek esetében azonban figyelembe kell venni, hogy azok elsősorban a magyar nyelvről, annak is finnugor eredetű elemeiről szólnak: HAJDÚ művének alcíme meg is egyezik BERECZKI tankönyvének címével. Ha BERECZKI másik tankönyvét (Bevezetés a balti finn nyelvészetbe) vizsgáljuk meg, egészen mást látunk. Ebben ír a balti finnek érintkezéseiről más nyelvű népcsoportokkal (2000: 11–15), a partitívus kialakulásában balti hatást sejt (2000: 27); az igeidők szerinte balti és germán mintákat követnek (2000: 31); a mari genitívusi névutóvonzatait csuvas és tatár hatásnak tulajdonítja, a balti finn prepozíciókról szólva viszont szükségesnek tartja kizárni, hogy ezek indoeurópai mintára keletkeztek volna (2000: 37); az SVO-szórendet a balti finben balti és germán hatásnak, a lappban esetlegesen finn hatásnak tulajdonítja, és felveti, hogy a jelzők eset- és számbeli egyeztetése ezekben a nyelvekben idegen hatás eredménye (2000: 38–39); a $v \rightarrow k > \check{c}$ változást orosz hatásnak tulajdonítja (2000: 41), akárcsak egyes karjalai, vepsze és szettu palatalizációs jelenségeket (2000: 59–60); az észti „birtokos névmások” kialakulást német hatás eredményének mondja (2000: 79); német átvételként nevezi meg a lívben és az észti használatos *las* felszólító partikulát (2000: 82), illetve német hatást lát az észti igekötőzésben; és lett igekötők átvételéről beszél a lívben (2000: 83). A cseremiszi nyelv történeti alaktana című munka előszavában pedig egyenesen azt írja, hogy „A jelen mű szerzője az eddigieknél jóval nagyobb mértékben veszi figyelembe a cseremiszi alaktan areális vonatkozásait. Galkin ezt csak alaktani elemek kölcsönzése esetén teszi, pedig az areális hatás sokkal gyakrabban egyes alaktani elemek funkciójának idegen hatásra történő módosulásában, bővülésében, új nyelvtani kategóriák megjelenésében nyilvánul meg. [...] Igyekeztem a cseremiszi alaktan minden török vonására konkrét példákkal rávilágítani [...] A szomszédos török nyelveknek a cseremiszi alaktanra gyakorolt hatása tárgyalásakor igyekszem nemcsak a csuvas és a tatár párhuzamokra rámutatni, hanem amennyiben a jelenség átment a votjákba, a mordvinba, esetleg a zürjénbe is, ezekre is utalok.” (BERECZKI 2002: 15).

6. Látható tehát, hogy ha egyes tankönyvek alapján úgy is ítélnénk meg, hogy az uralisztikában kevés jelentőséget tulajdonítanak a nyelvek egymásra hatásának, ez legfeljebb valamiféle műfaji hatásnak köszönhető, tudniillik annak,

hogy az alapművek főként a magyar nyelv finnugor alapjait bemutató egyetemi kurzusokat szolgálják. De ha már vizsgálódunk, érdemes megvizsgálni FEHÉR egy másik kijelentését is, miszerint „Az összehasonlító iskola képviselői arra hivatkozva, hogy a szókincs elegyíthető, a grammatika viszont genetikusan jórészt egynemű, a különféle történeti sajátságsoportok közül a klasszikus családokba besorolt nyelvek esetében eredetinek kizárólag egyet ismernek el [...] A nyelvtan és a szókészlet elkülönítése tulajdonképpen magából a családfamodellből adódik” (2011: 112). Korábban már kritizáltam ezt az elképzelést amiatt, hogy az összehasonlító nyelvtudomány eleve az alapszókincsben keresi azokat a szabályos megfeleléseket, amelyek alapján az egyes nyelveket rokonítja egymással. A nyelvtani elemek emellett legfeljebb kiegészítő szerepet játszhatnak, főként azért, mert készletük szűk, így a szabályos hangmegfelelések megállapítására alkalmatlanok (FEJES 2014: 41–42).

Ettől a megállapítástól függetlenül érdemes átnézni a már áttekintett műveket, mennyiben tükröződik ezekben a nyelvtan elsődlegességének vagy a szókincs keverhetőségének feltételezett gondolata. Kétségtelen, hogy olvashatunk olyan kijelentéseket, melyek ilyesféle benyomást kelthetnek: „Ha a nyelvrokonság kérdésében fontos bizonyítékként értékeljük a szókészleti egyezéseket, akkor kétszeres, mondhatnók perdöntő jelentőséget kell tulajdonítanunk az alaktani egyezéseknek.” (ZSIRAI 1937: 60). Felületes olvasással ezt a mondatot úgy is értékelhetjük, mint amely azt mondja ki, hogy nem a szókincsnek, hanem a nyelvtannak van (per)döntő szerepe. Valójában azonban maga az állítás is csak azután bukkan fel, hogy ZSIRAI részletesen áttekintette a szókincs elemeit, illetve a nyelvrokonság bennük fellelhető bizonyítékait. Ennek figyelembe vételével a mondat úgy értelmezendő, miután a szókincsben rokonságra utaló elemeket azonosítottunk, meg kell vizsgálnunk a nyelvtant is: ha abban nem találunk egyezéseket, akkor nem lehetünk biztosak a szókincs mutatta eredményben — ha viszont igen, akkor végleg megerősíti gyanúnkát, hogy rokonságról van szó. Az, hogy a két lépés nem cserélhető fel, abból is következik, hogy a nyelvhasználat módszere a szabályos hangmegfeleléseken alapul, az pedig csak nagy mintákon mutatható ki: a szókincs mérete ehhez elegendő, de a nyelvtani elemek száma túl kicsi. A nyelvtani elemek egyezése csak úgy mutatható ki, ha a szókincsben már felfedezett szabályos hangmegfeleléseket alkalmazzuk. Másfelől a toldalékkészlet szűkösége, a toldalékok rövidege (gyakran egy-két fonémából állnak), illetve a fonémakészletek szűkösége miatt a véletlen egybeeséseknek is nagyobb a lehetőségük, mint a szókincs esetében. A szótövek és a nyelvtani elemek éles elválasztása azonban már csak azért sem lehetséges, mert a nyelvtani elemek gyakran önálló szavakból jönnek létre.

Ha abból a szempontból tekintjük át a fent már áttekintett szakirodalmat, hogy amikor az érintkezést említik, akkor a szókincsre vagy a nyelvtanra utalnak-e, akkor valóban azt találjuk, hogy az idegen hatásra való példa szinte mindig az

idegen szavak átvételére hivatkozik. (Ebből a szempontból kivételesek BEREZKI 2000 és 2002, de mint arra utaltunk, ezek kissé más műfajba tartoznak.) Csupán elvéve találunk hivatkozást nyelvtani jelenségek átvételére is (pl. ZSIRAI 1937: 246, 442).

Ha FEHÉR vette volna a fáradságot legalább az általa hivatkozott finnugrisztikai szakirodalom alapos vizsgálatára, akkor kimutathatta volna, hogy a finnugrisztikai tankönyvek számára idegen hatásként szinte kizárólag a jövevényszavak átvétele jelenik meg. Ezzel valóban olyan kritikát gyakorolhatott volna, mely komolyan elgondolkoztathatja a finnugrisztika képviselőit, hogy mi az oka ennek: miért tükröznek a tankönyvek ilyen képet, ha egyszer a finnugrisztikai kutatás jelentős része a nyelvtani hatással is foglalkozik. Valójában azonban, úgy tűnik, e FEHÉR álláspontját látszólagosan legalább részben igazoló jelenség mögött nem a nyelvtan és a szókincs közötti különbségtétel áll, hanem valami egészen más: nevezetesen az, hogy a történeti-összehasonlító nyelvtudomány szinte kizárólag csak a nyelv testes elemeire összpontosít, a nyelvtörténetet gyakorlatilag a morfémák történetével azonosítja, míg a nem testes szerkezeteknek szinte semmilyen jelentőséget nem tulajdonít.

Ennek a felfogásnak a háttérében megint csak az áll, hogy a nyelvrokonság a szabályos hangmegfelelésekkel igazolható, márpedig ezek csak testes morfémákban mutathatók ki. Azt már fent említettük, hogy a hangmegfelelések csak széles mintából elemezhetőek ki, ezért fordul nagyobb figyelem a szókincsrre. A finnugrisztikai bevezető tankönyvek időnként emlegetnek rokon nyelvek közötti szerkezeti hasonlóságokat (pl. hasonlítás, habeo-szerkezet, birtokos személyragozás meglete stb.), de ezek nem szolgálhatnak a rokonítás bizonyítékául — jó esetben a tankönyvek ezt is hozzátesszik.

Ami az idegen elemek átvételét illeti, nyelvtani elemek átvétele egyáltalán nem jellemző: ezek általában szavak átvételével kerülnek be más nyelvekben, és onnan analogikusan vonják el őket. Ennek köszönhető, hogy az átvett elemek között szinte kizárólag képzőket találunk, inflexiók morfémákat nem. Kivételként egy mari többesjel (*-šamáč*) említhető, ám ez morfortaktikai viselkedése alapján inkább klitikumnak, mint toldaléknak, tehát inkább szabad, mint kötött morfémának tekinthető. Idegen hatásról a nyelvtan kapcsán tehát azért nem számolnak be e tankönyvek, mert nincs miről: átvett kötött morfémák nincsenek, vagy csak nagyon periférikus képzőket lehetne említeni (nem véletlen, hogy általában a mari jelenti a kivételt). Természetesen a nyelvtani szerkezetekre való hatást említeni lehetne, de észre kell vennünk, hogy az ennek megfelelő hatásokat (pl. szavak jelentésének bővülése, tükrőfordítások stb.) a szabad morfémákról szólva sem veszik figyelembe. Természetesen vitatható, hogy jó-e ez így, de alapjában véve egészen másról van szó, mint amiről FEHÉR beszél.

Ezen a ponton fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy vajon el kellett volna-e jutnia FEHÉRnek eddig a felismerésig, ha alaposan tanulmányozza a szakirodalmat,

vagy sem. Hajlanánk arra, hogy nem feltétlenül: legalábbis a finnugrisztikai tankönyveket tanulmányozva nem biztos, hogy ez szembeötlő.

7. A felismerést azonban mindenképpen akadályozza, hogy FEHÉR nem csupán a finnugrisztika alapvető kézikönyveit nem vizsgálta az elvárható tüzetességgel, de az általa alaposabban tanulmányozott szakirodalmat is meglehetősen egyoldalúan idézi. Már a fentiekben is láttunk példát erre: HONTI (2010: 210) idézésekor nem vette figyelembe, milyen értelemben állítja HONTI, hogy „egy-egy nyelvnek egy előzménye van”. HONTI nézetei eltérnek FEHÉRétől, de úgy tűnik, mintha még távolabbinak próbálná azokat mutatni, méghozzá azzal a céllal, hogy azok teljesen tarthatatlannak tűnjenek. Ezzel szemben SZILÁGYI N. SÁNDOR gondolatait szívesen idézi egyetértéssel — arról azonban hallgat, hogy SZILÁGYI N. 1999-ben eljut egy olyan modellhez, amelyet FEHÉR javasol, ám végül elveti azt. Sajnos a példák sora folytatható.

FEHÉR a családfamodell kritikusi között említi BOAST: „BOAS vitatta, hogy a szokásos eljárással meg lehetne rajzolni az indián nyelvek genealógiáját, ezért egytörzsű családfák helyett inkább többszálú gyökerekről beszélt. Mivel a morfológiai jegyek eloszlása a szomszédos nyelvekben egymásnak ellentmondó taxonómiákat eredményez, szerinte mindig számolnunk kell a grammatikai jelenségeknek az érintkező területeken való terjedésével, vagyis azzal, hogy sok nyelv esetében teljesen önkényes a rendszer összetevőiből egyetlen előzménytípust kiválasztani és azt kizárólagos ősnak tekinteni (1929)” (FEHÉR 2012: 86). Ezen állítás alátámasztására elsősorban RÓNA-TAS-ra (1978: 156–163) hivatkozik. Elhallgatja azonban azt, amit RÓNA-TAS nem: „Boas szélsőséges etnológiai nyelvszemléletével még az amerikai etnolingvisztikai irányzat képviselői sem értettek mindenben egyet” (RÓNA-TAS 1978: 162). RÓNA-TAS tehát nem csupán azt jelzi, hogy BOAS tanai saját iskoláján belül sem váltak elfogadottakká, hanem maga is szélsőségesnek minősíti BOAS nézeteit, sőt azt is írja, hogy „Míg Boas számára a grammatika a kultúra egyik kifejezése, Michelson világosabban látja a nyelv speciális helyzetét a kultúra jelenségei között” (uo.). FEHÉR idézetei alapján azt gondolhatnánk, hogy RÓNA-TAS egyetértően hivatkozik BOASra, miközben a valóságban zsákutcának látja BOAS nézeteit. RÓNA-TAS szól a BOAS elleni érvekről is: „Hoijer pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy [...] azt kell mondanunk, az alaktani elemek csak szókészleti kölcsönzések révén juthatnak egyik nyelvből a másikba” (uo.). Ez pedig magyarázat arra is, hogy a finnugrisztikai tankönyvek miért nem foglalkoznak mélyebben a kötött morfémák kölcsönzésével — innentől pedig már csak egy lépés annak felismerése, hogy miért nem foglalkoznak a szerkezeti hatásokkal sem.⁴

⁴ Megjegyzendő, többek között PUSZTAY írásairól (1995, 2000, 2010) FEHÉR is azt írja, hogy „naivitásba hajló kidolgozatlanságuk miatt nem vehetők komolyan számításba” (2012: 88). PUSZTAY elképzelése nagy vonalakban az, hogy a ma az uráli nyelvcsaládba sorolt nyelvek nem egy

A 3. pont végén már esett arról szó, hogy FEHÉR kritikája egyfelől főként a hazai finnugrisztikára irányul, másfelől nem is érvel amellett, hogy a történeti-összehasonlító nyelvtudomány más nyelvekkel foglalkozó ágaiban a helyzet alapvetően más lenne, mint abban. Egy helyen azonban ő is érinti más nyelvek genetikai kapcsolatainak kérdését: „Noha ettől az amerikai, ausztrál és afrikai komparatív kutatások hagyománya némileg különbözik, az eltérés elsősorban nem szemléleti eredetű. Miután e kontinensek sajátos történelméből adódóan az itteni nyelvek esetében a pozitivisták módszerekkel dolgozó nyelvészek a rekonstrukciók során a szokásosnál is nagyobb nehézségekbe ütköznek, a családfák alapjául szolgáló elődnyelvek hiányában inkább törzsek kisebb-nagyobb csoportjairól (mikro-, mezo- és makro-*phylumokról*) beszélnek, amelyek nem feltétlenül vezethetők vissza egyetlen közös ősrre, lazább-szorosabb összetartozásuk többirányú kontaktushatások eredménye is lehet” (2012: 89). FEHÉR itt két forrásra hivatkozik. Az egyik SZILÁGYI N. (1999: 350), ő azonban csak annyit mond, hogy „angolszász nyelvterületen a nyelvek rokonság szerinti osztályozásában nemcsak a *család (family)* járja, hanem a biológiai taxonómiából átvett *phylum* is, ez a magyar biológiai terminus szerint a *törzs*, a nyelvészeti szakirodalomban érthető okokból nem ennek, hanem *nagycsalád*-nak fordították, és a nyelveknek a nyelvcsaládnál nagyobb, több — laza rokonsági szálakkal egymáshoz kapcsolódó — nyelvcsaládot magába foglaló csoportját nevezik meg vele. (Ilyen alapon lehetne alkalmasint az urál-altaji nagycsaládról beszélni, ha volna hozzá bátorságunk.)”. SZILÁGYI N. tehát nem „családfák hiányáról”, hanem családfák összekapcsolásáról, azaz még nagyobb családfák kialakításáról beszél. (Megjegyzendő, hogy „urál-altaji nagycsaládról” nem bátorság, hanem bizonyítékok híján nem szokás beszélni: még az altaji rokonságot sem sikerült meggyőzően bizonyítani.) FEHÉR emellett CSERESNYÉSI-re (2004: 201) hivatkozik, aki mindössze azt állítja, hogy „az amerikai nyelvészek korán belátták azt, hogy a [z indián; F. L.] nyelvek közötti érintkezés jelentősége a hangtan, a nyelvtan és a szókészlet szintjén is alapvető”. Ezek után még azt említi, hogy SAPIR és BOAS szerint a

alapnyelvből fejlődtek, hanem különböző nyelvek konvergens fejlődéssel egyre közelebb kerültek egymáshoz, nyelvszövetséget alkottak, hasonló vonásaik fejlődtek ki, majd ismét szétartóan fejlődtek — amit pedig ma a közös alapnyelv vonásainak gondolnánk, az valójában a nyelvszövetséget jellemző vonások halmaza. Ez akár még tetszhetne is FEHÉR-nek, hiszen ez is egyfajta „fadöntögetés”. PUSZTAY elképzelésével éppen az a legnagyobb probléma, hogy nyelvszövetségben is elsősorban strukturális hasonlóságok jönnek létre, de ezek nem járnak azonos vagy hasonló hangtestű morféimakkal: például a balkáni nyelvszövetségben a románban, a bolgár-macedónban és az albánban is van hátravetett névelő, de ezek különböző eredetűek és alakúak. Az uráli alapnyelvre azonban számos közös eredetű toldalék morféimát tudunk rekonstruálni. Természetesen emellett a nyelvszövetségeket nem jellemzi olyan közös alapszókinccs sem, amelyet az uráli alapnyelvre rekonstruálunk. Ha viszont FEHÉR úgy gondolja, hogy a szókinccs elemei mellett a nyelvtani elemeket is szabadon adják át egymásnak a nyelvek, akkor az nem világos, hogy miért veti el egyértelműen PUSZTAY elképzeléseit — vagy minek a kidolgozását várja el.

morfológiai kölcsönzés nem lehet jelentős, „radikális szerkezeti kölcsönzések nincsenek” — ezért SAPIR „érdeme az, hogy az amerikai indián nyelvek szerkezeti tényeit leszármazási rendszerré sikerült alakítani”, vele szemben viszont „Boas kételkedik abban, hogy morfológiai alapon meg lehetne rajzolni az indián nyelvek családfáját”. A két forrás egyetlen olyan kutatót sem idéz, akik olyan „törzsek kisebb-nagyobb csoportjairól [...] beszélnek, melyek nem feltétlenül vezethetők vissza egyetlen közös ősré” (bár ez értelemszerűen igaz, ha több nyelvcsaládot is felállítottak: pont abban az értelemben, ahogyan az európai nyelvekre is). Ausztrál és afrikai kutatásokat egyik megnevezett forrás sem említi. FEHÉR állításait tehát az általa megjelölt források egyáltalán nem támasztják alá.

SZILÁGYI N. SÁNDOR mellett FEHÉR igen gyakran hivatkozik egyetértőleg CSERESNYÉSI LÁSZLÓ írásaira. Ezt teszi akkor is, amikor MEILLET már idézett, az örmény nyelvtant és romani szavakat használó nyelv besorolásáról tett kijelentését hozza fel. Bekezdését így kezdi: „A nyelvtan és a szókészlet efféle elkülönítése tulajdonképpen magából a családfamodellből adódik [...] e tételt teljesebb formájában MEILLET fejtette ki” (FEHÉR 2011: 112). MEILLETnek egy művét sem idézi közvetlenül (a források jegyzékében sem szerepel a neve): az idézet forrásként többek között CSERESNYÉSIT (2004: 200) jelöli meg. Csakhogy CSERESNYÉSI a következő bekezdést már azzal kezdi, hogy „Meillet megfogalmazásait ma az összehasonlító nyelvészet legtöbb művelője kissé merevnek és szélsőségesnek ítéli” (2004: 201). Mivel ezen a ponton FEHÉR érvelését arra építi, hogy az összehasonlító nyelvészek a nyelvet kizárólag a nyelvtannal azonosítják, és ezt támasztja alá az idézettel, az érvelését borítaná egy olyan vélemény, mely szerint a szakma többsége ma nem osztja a szóban forgó nézetet. Ez a helyzet megkívánná, hogy CSERESNYÉSIVEL szemben érvelve rámutasson, hogy ez a felfogás ma is jellemző — ezt azonban elmulasztja.

Jóhiszeműen persze azt kell feltételeznünk, hogy FEHÉR egyszerűen nem vette észre ezt a megjegyzést. Csakhogy néhány oldallal később, amikor MEILLET-től azt idézi, hogy „a rokontalan nyelveknek (pl. a baszknak) igazában nincs történelmük” (FEHÉR 2011: 117), akkor maga is úgy indítja a mondatot, hogy „Noha manapság szélsőségesnek ítélik”, és éppen CSERESNYÉSIRE (2004: 201) hivatkozik. FEHÉR figyelmét tehát nem kerülte el CSERESNYÉSI megjegyzése: s mivel abban a többes számú „megfogalmazásait” szerepel, világos, hogy nem csupán a baszk történelmére vonatkozó idézetre vonatkozik. Az előző bekezdésben pedig három MEILLET-idézet szerepel, melyek közül az örmény nyelvtanú, romani szókincsű nyelvre vonatkozó az első, és semmi nem utal arra, hogy erre ne vonatkozna CSERESNYÉSI állítása — különös tekintettel arra, hogy a másodikat az első megismétlésének nevezi. Az egyetlen különbség az, hogy míg a romani szókincsű örményre vonatkozó állítás szerves részét képezi FEHÉR érvelésének, addig a baszkra vonatkozó megjegyzés csupán kuriózumként jelenik meg (nem játszik

szerepet a szókincs és a nyelvtan eltérő kezelésének kérdésében), éppen ezért FEHÉR nyugodtan elismerheti szélsőséges nézetnek.

Sajnos van olyan eset is, amikor a legnagyobb jóhiszeműség mellett sem kerülhetjük el annak feltételezését, hogy FEHÉR tudatosan ragad ki kontextusukból idézeteket, és ferdíti őket úgy, hogy illeszkedjen érvelésébe: „Ennek a fogalmi leszűkítésnek a következményeire egyébiránt újabban a hazai összehasonlító nyelvészek is felfigyeltek, a legkritikusabban talán DOMOKOS PÉTER fogalmaz: »a hivatalos finnugrisztika gyakran [...] semmit sem ismer el tényleges tudománynak, értéknek, amely nem folytatása a Budenz szellemi-gyakorlati hagyatékának« (1998: 200; vö. még SÁNDOR 2011: 19).” (FEHÉR 2012: 83).

A fogalmi leszűkítés, amiről szó van, hogy a rokonság fogalmában a hasonlóság helyett a származás válik meghatározóvá. A bekezdésben már az is furcsa, hogy FEHÉR DOMOKOS PÉTERT „összehasonlító nyelvésznek” nevezi, holott DOMOKOS elsősorban irodalomtörténész volt, mindössze pályája elején írt néhány nyelvészeti tárgyú közleményt (DOMOKOS 1999: 6, 9–35), 1998-ban tehát aligha figyelhetett fel bármilyen nyelvészeti szemléleti problémára. De még ha tett volna is ilyen megjegyzést, aligha lenne kompetens a témában, tekintve, hogy szorosabb értelemben vett nyelvhasználatával soha nem is foglalkozott.

Igazán azonban nem is ez a probléma az idézettel, hanem az, ami hiányzik belőle. A kipontozott rész ugyanis így hangzik: „öncélú, kiúttalan nyelvészekedésbe, teóriagyártásba hajlik át, és” — mivel pedig a hasonlóság és eredet kérdését aligha tudjuk elhelyezni az öncélúság, kiúttalanság és teóriagyártás szempontjából, ráadásul egyik felfogás sem állítható szembe a nyelvészettel, világossá válik, hogy FEHÉR azért kénytelen törölni ezt a szakaszt az idézetből, mert ebből nyilvánvalóvá válik, hogy egészen másról szól, mint aminek kapcsán ő idézi.

Nem csupán arról van szó, hogy FEHÉR nem ment vissza a kiinduló forrásig, hanem csak SÁNDORTól veszi át az idézetet (vö. 2011: 19), hiszen a FEHÉRNél kimaradó rész SÁNDORNál még szerepel (igaz, apró sajtóhibával). Ráadásul FEHÉR számára is fel kellene tűnnie, hogy SÁNDOR valami egészen másra hozta példának az idézetet: „van hagyománya annak, hogy néha a magyar nyelv finnugor eredete elleni támadásnak fogják föl a török vagy iráni kapcsolatoknak akár csak a vizsgálatát is. Ez pedig nem tett jót a korai magyar történelem kutatásának.” SÁNDOR a DOMOKOSTól vett idézetet úgy hozza, mint ennek elismerésének bizonyítékát. SÁNDORNál tehát nem az a kérdés, hogy mit tekintünk (nyelv)rokonságnak, sőt nem is a nyelvészeti, hanem az (ös)történeti kutatásokról beszél (még akkor is, ha a „török vagy iráni kapcsolatok” kutatásából nyilván nem maradhatnak ki a nyelvészeti kutatások sem).

Ha azonban FEHÉR lelkiismeretesen utánajárna az eredeti idézetnek, akkor azt is fel kellene fedeznie, hogy már SÁNDOR is teljesen más összefüggésben idézi DOMOKOST, mint ahogyan az állítás elhangzik. Először is, az idézett mondat úgy kezdődik, hogy „Ugyanakkor Képes [Géza] azt is jól látja, hogy...” — márpedig

Képes Géza végképp nem nyelvész volt, hanem költő és műfordító. Az „ugyanakkor” arra vonatkozik, hogy írt verset nyelvészek, nevezetesen ZSIRAI MIKLÓS és GOMBOCZ ZOLTÁN emlékére. DOMOKOS megfogalmazását pedig egy KÉPES-től vett idézet fejteti meg: „Mindig hirdettem [...], hogy a finnugor nyelvészet és a finnugor népek irodalma: a madár két szárnya. Ha az egyiket levágjuk — és hát nálunk, persze, az irodalmat vágták le majdnem száz éven át — akkor a madár nem tud repülni, csak botorkál a földön... Szegény Reguly, amikor élete feláldozásával lejegyezte az ősi vogul és osztják dalokat és énekeket, abban a hitben élt, hogy költészetet jegyez le és ment meg a végső pusztulástól. Később azonban kiderült, hogy ezeket a »szöveg«-eket kizárólag nyelvészeti célokra használta mindenki, nálunk csakúgy, mint Finn- és Észtországbán”. Világos tehát, hogy DOMOKOS arról beszél, hogy a finnugristák egy része csak a nyelvészetet ismeri el finnugrisztikának, a finnugor nyelvű irodalmak kutatását nem. DOMOKOS tehát ezzel a kijelentésével ahhoz a jól ismert vitához szól hozzá, mely arról szól, hogy a finnugrisztika kizárólag az összehasonlító-történeti nyelvtudomány egy ága-e, vagy „komplex tudomány”, azaz a finnugor nyelvű népek történetének, kultúrájának kutatását is magában foglalja-e. Erre a kérdésre, illetve tudománytörténeti hátterére most nem térünk ki, mindössze azt kell leszögeznünk, hogy DOMOKOS állításának sem a nyelv eredetéről vallott nyelvészeti felfogáshoz, sem a magyar nyelv és nép kapcsolatainak kutatásához nincs köze. Ehhez még annyit kell hozzátennünk, hogy bár mind FEHÉR, mind SÁNDOR eredeti értelméből kiforgatva idézi DOMOKOST, az idézet SÁNDOR esetében legalább áttételesen illeszkedik művének mondandójába. Miközben DOMOKOS az irodalmat és a kultúrát a finnugrisztikába szeretné visszahelyezni, addig SÁNDOR műve amellel érvel, hogy az irodalmi és kulturális hagyománynak (konkrétan a „hunhagyománynak”) éppolyan meghatározó szerep jár a nemzettudatban, mint a nyelvészeti kutatások eredményeinek (és művében SÁNDORhoz hasonlóan DOMOKOS is bőven foglalozik a „hunhagyomány” szerepével a magyar irodalomban). Ilyen értelemben tehát van rokonság SÁNDOR és DOMOKOS gondolatai között — paradox módon azonban éppen SÁNDOR szögezi le, hogy „a »finnugor« vagy »uráli« csak a nyelvre értelmezhető kifejezés, népre semmiképpen” (2011: 21) — azaz gyakorlatilag teljes mértékben ellentmond DOMOKOSnak. Az azonban, hogy SÁNDOR félreértelmezi DOMOKOST, FEHÉR számára intő jelnek kellene lennie, és nem szabadna arra biztatnia, hogy kreatív módon új értelemben idézze a szöveget.

8. Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy FEHÉR az általa kritizált iskolától eltérő nyelvet használ, és nem fordít figyelmet a finnugrisztika, illetve az összehasonlító-történeti nyelvtudomány bevett nyelvezetének értelmezésére: ennek következtében bizonyos gondolatokat tévesen értelmez. Bár kritikájának célpontja a családfa és a nyelvrokonság fogalmának hagyományos értelmezése, nem jár utána annak, hogy valójában milyen felfogásra épülnek ezek a fogalmak. A családfa-ábrázolásokra vonatkozó magyar finnugrisztikai szakirodalmat nem

ismeri, ahogyan általában sem fordít figyelmet arra, hogy állításait a szakirodalomból vett idézetekkel támassza alá. Bár azt állítja, hogy a finnugrisztika nem ismeri el a mai nyelvek nyelvtanának kialakulásában játszott idegen szerepet, az alaposabb vizsgálat legfeljebb azt képes megállapítani, hogy a legáltalánosabb finnugrisztikai tankönyvek valóban inkább csak a szókinccsel kapcsolatban szólnak idegen hatásról — de ez csak abból következik, hogy elsősorban a testes elemek átvételére koncentrálnak, legyen szó akár nyelvtani elemek, akár önálló lexémák történetéről.

Sajnos FEHÉR tendenciózusan idézi forrásait. Amikor az általa egyetértően idézett szerzők véleménye nem illeszkedik koncepciójába, véleményüket elhallgatja; az általa megadott források nem mindig támasztják alá állításait; arra is van példa, amikor egy idézetet eredeti értelméből teljesen kifordít, az erre utaló részleteket pedig elhagyja, annak ellenére, hogy egy óvatosságra intő rossz példa már van előtte.

Mindez arra utal, hogy FEHÉR úgynevezett szalmabábérvélést alkalmaz: vitapartnere álláspontját eltorzítja, kiforgatja, szélsőségesnek tünteti fel, vagy egyszerűen figyelmen kívül hagyja annak érdekében, hogy lehengerlőbben tudjon érvelni ellene. Minden bizonnyal nem minden esetben tudatosan jár el így, de így is épp elég példa van rá, amikor a szándékosság gyanúját nehéz elhessegetni. Ha mindezt összevetjük azzal, hogy a kritika tárgyaként szinte kizárólag a hazai finnugrisztika és nyelvtörténet jelenik meg, és olyanokat olvashatunk, mint hogy „A magyar nyelvtudomány e tekintetben máig nem változott” (2011: 112), miközben nem találunk példát arra, hogy mondjuk az angol, a francia, az orosz vagy a szlovák, esetleg a finn nyelvtudomány változott volna; a magyar esetében felmerül, hogy egy erős ótörök szállal is kellene számolni, miközben arról nem esik szó, hogy mondjuk az angol esetében is fel kellene tételezni egy erős francia szálat — nos, mindent egybevéve nehéz nem azt feltételezni, hogy a két cikk célja módszertani kérdések revidálása, nem pedig elsősorban a magyar nyelv finnugor-ságának „relativizálása”.

Természetesen még csak véletlenül sem szeretnénk azt sugallni, hogy FEHÉR KRISZTINA írása egyszerűen a finnugorellenes áltudományos irodalom vonulatába tartozik. FEHÉR felkészültsége, ismeretei messze meghaladják az áltudományos szerzők felkészültségét, tudatlansággal semmiképpen sem vádolható. Éppen ezért sajnálatos az eljárása, hiszen nyilvánvaló, hogy képes lenne az uralisztikai szakirodalom értő, építő kritikájára, és rámutathatna valós gyengeségeire. Törekvéseit tekintve azonban nagyon is rokonnak tűnik az áltudományos művekkel: célja az, hogy ha a magyar nyelv finnugorságát cáfolni nem is tudja, legalább azt bizonyítsa, hogy nem „úgy” finnugor — annak megismerésére, hogy mi is az az „úgy”, már nem fordít figyelmet. Nagy kár, mert így kritikája a szakmában hatástalan marad. Nem csoda, ha olyan írásokra, melyekben a finnugristák nem érzik találva magukat — melyek olyan nekik tulajdonított nézetekkel vitakoznak,

melyeket ők nem vallanak —, nem kívánnak reagálni. A szakmán kívül viszont az ilyen munkák azt az érzetet tudják kelteni, hogy van valódi szakmai kritika, ami egyszerűen leperog a „dogmatikus” finnugristákról.

Irodalom

- BERECZKI GÁBOR 1974. Существовала ли праволжская общность финно-угров? *Acta Linguistica Hungarica* 24: 81–85.
- BERECZKI GÁBOR 1996. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- BERECZKI GÁBOR 2000. *Bevezetés a balti finn nyelvészetbe*. Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- BERECZKI GÁBOR 2002. *A cseremisz nyelv történeti alakzata*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- BYNON, THEODORA 1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris.
- CSERESNYÉSI LÁSZLÓ 2004. *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 37. Budapest, Tinta Kiadó.
- DIXON, ROBERT MALCOLM WARD 1997. *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge University Press.
- DOMOKOS PÉTER 1999. *Domokos Péter*. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 12. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Fonetikai Tanszék.
- FEHÉR KRISZTINA 2011. A családfamodell és következményei. *Magyar Nyelvjárások* 49: 105–128.
- FEHÉR KRISZTINA 2012. Az affinitástól a hálózatokig, avagy a nyelvek filogenezeise. *Magyar Nyelvjárások* 50: 77–105.
- FEJES LÁSZLÓ 2004. Nyelveszaládfafeldolgozás. In: CSEPREGI MÁRTA–VÁRADY ESZTER szerk., *Permiekt, finnekt, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára*. Uralisztikai tanulmányok 14. Budapest, ELTE BTK Finnugor Tanszék. 57–65.
- FEJES LÁSZLÓ 2012a. A magyar nyelv előtörténete — Pusztay János szerint. *Rénhírek* 2012. november 14. URL: <http://www.nyest.hu/renehirek/a-magyar-nyelv-elotortenete-pusztay-janos-szerint> (2016. 03. 01.).
- FEJES LÁSZLÓ 2012b. Érvék és tények — Pusztay János feltételezése. *Rénhírek* 2012. november 15. URL: <http://www.nyest.hu/renehirek/ervek-es-tenyek-pusztay-janos-feltetelezesei> (2016. 03. 01.).
- FEJES LÁSZLÓ 2014. családfamodell. In: BÍRÓ BERNADETT–SIPŐCZ KATALIN–SZEVERÉNYI SÁNDOR–SZUNCOVA EKATYERINA szerk., *Kozmács Értelmező Szótár. Írások a hatvan esztendőskozmács István tiszteletére*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. 29–55.
- HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER 1987. *Uralische Sprachen und Literaturen 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1942. Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: SZEKFŰ GYULA szerk., *A magyarság és a szlávok*. Budapest, Franklin Társulat. 168–188.

- LAKÓ GYÖRGY 1980. *Budenz József*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MSZFgrE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk., *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1978.
- PUSZTAY JÁNOS 1995. *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. Beispiel: das Uralische*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 43. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- PUSZTAY JÁNOS 2000. A „megszakított egyensúly” elmélete és az uráli alapnyelv kialakulása. In: BALÁZS GÉZA–CSOMA ZSIGMOND–JUNG KÁROLY–NAGY ILONA–VEREBÉLYI KINCŐ szerk., *Folklorisztika 2000-ben. Folklor — irodalom — szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára 2*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 550–556.
- PUSZTAY JÁNOS 2010. A magyar nyelv eredetéről. *Vasi Szemle* 64: 114–28.
- PUSZTAY JÁNOS 2011. *Gyökereink. A magyar nyelv előtörténete. Milyen áfium ellen kell orvosság?* Budapest, Nap Kiadó.
- SZÍJ ENIKŐ 1990. *Finnugor hol-mi*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR 1999. A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: POSGAI PÉTER szerk., *Tűzsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Budapest, Táton. 345–365.
- WITTEGENSTEIN, LUDWIG 1953/1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- ZAICZ GÁBOR 1994. [cím nélkül]. In: ZSIRAI MIKLÓS: *Finnugor rokonságunk*. Budapest, Trezor. 595–691.
- ZSIRAI MIKLÓS 1937. *Finnugor rokonságunk*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Is the tree falling?

Krisztina Fehér has published two articles in the journal “Magyar Nyelvjárások” (Hungarian Dialects, 2011, 2012) calling into question the foundations upon which researchers of Hungarian linguistic history and the Uralic languages base their work. In these two pieces, Fehér essentially raises doubts about the validity of the family tree model.

As the current article points out, the language Fehér uses differs from the one used by the schools of thought she criticizes, and she also fails to thoroughly investigate the notions upon which the concepts of family trees and related languages are built. She is not familiar with the literature on family tree representations, and she does not support her claims with any references to the literature either. She quotes her sources with a strong bias, and uses straw man arguments.

In the light of the above, one cannot but come to the conclusion that the two articles are primarily intended not to revise methodological issues, but to render the categorization of Hungarian as a Finno-Ugric language “relative”.

Keywords: Finno-Ugric linguistics, family tree model

**„Nem (ezt) mondtad!”
— avagy a félreértés sajátos mentális háttere
Az értelmezést hátráltató mentális működés kognitív nyelvészeti
megközelítése autizmus spektrum zavarban**

DOBI EDIT

1. Bevezetés

Az ember társas viselkedésének alapfeltétele a nyelvi és a nem nyelvi kommunikációra való képesség, amely bonyolult kognitív műveleteket tesz szükségessé. Az ezekre a műveletekre való képességünk jórészt velünk született adottság, számos képességet foglal magában, többek között

- a kölcsönös társas viselkedés képességét, amelynek feltétele a másik személy perspektívájának megértése,
- a nyelvi rendszer egészének, különösképpen a nyelv grammatikájának és lexikonának az ismeretét,
- ezek mentális tárolásának és előhívásának a képességét,
- a nyelvi jelenségek adaptív alkalmazásának képességét.

Nyelvhasználói működésünk közben ezeknek a képességeknek a megléte általában nem tudatosul, hiányuk vagy sérülésük azonban a kommunikáció sikerességéhez vezethet. Ha az egyén fejlődése során az idegrendszeri szerveződés fejlődése eltér a tipikustól, nagy eséllyel jelentkeznek viselkedésszerű és kommunikációbeli eltérések, ami többek között az autizmussal¹ élő személyeknél is megfigyelhető.²

¹ Az autizmussal élő személyekkel kapcsolatosan tett bármely megállapítás esetében érvényes, hogy mivel az „autizmus” kifejezéssel jelölt pervazív fejlődési zavar — mind a kiváltó okok, mind pedig az észlelt tünetek terén — rendkívül széles skálát ölel fel, a megállapítások nem vonatkozhatnak egyöntetűen minden érintett személyre, nem csak azért, mert maga az autizmus is több altípust foglal magában, hanem azért is, mert az azonos típusba sorolható egyének adottságai akár nagymértékben is eltérőek lehetnek.

² Tanulmányomban az *autizmus* kifejezés helyett gyakran az *autizmus spektrum zavar* terminus technikus szerepel annak érzékeltetésére, hogy olyan tünetegyüttesről van szó, amely az érintett személy nyelvi és nem nyelvi működésének számos körülményét érintheti. (Néhol, ahol a kontextus megengedi, a terjengős fogalmazás elkerülése végett a jelenségre egyszerűbben az *autizmus* kifejezéssel utalok.)

Tanulmányom fő törekvése, hogy az autizmusra jellemző nyelvi félreértés mentális hátterét funkcionális kognitív nyelvészeti alapon közelítsem meg, és próbáljak magyarázatot adni rá a tudományos keret apparátusa és szemlélete révén. Ennek a törekvésnek a szolgálatában felelevenítem a sikeres kommunikáció jellemzőit, majd nagyvonalakban — mert a kérdéskör egyébként jelentősen szétfeszíti egy nyelvtudományi megközelítés kereteit — szó lesz az autizmus kommunikációt is befolyásoló nyelvi és nem tisztán nyelvi tényezőiről. Ahhoz, hogy az eltérő kognitív fejlődésből adódó kommunikációs devianciákat értékelni tudjunk, szükséges olyan fogalmakat is értelmeznünk, mint a megismerés, a sémaalkotás, illetve a kategorizáció kognitív folyamata. Részletesen tárgyalom a félreértés, félreértelmezés tudományos felfogásait, kitérve a jelenség lehetséges okaira, ezt követően pedig az autizmusra jellemző egy-egy — saját gyűjtésemből származó — példával szemléltetem a nyelvi és a nem nyelvi félreértést. A példának és magának a jelenségnek a funkcionális kognitív nyelvészeti megközelítése lehetőséget kínál arra, hogy a félreértés elkerülését segítő nyelvhasználói stratégiát próbáljunk megfogalmazni.

Az autizmus spektrum zavar pszicholingvisztikai kutatásának ugyanis ma az egyik legfontosabb feladata az, hogy segítsen megérteni a kognitív fejlődésének, a kommunikációnak és a nyelvnek a kapcsolatát, erre támaszkodva az autizmusra jellemző nyelvi és kommunikációs korlátokat: az elméleti tudáson kívül azért is, hogy kidolgozhatóvá váljanak egyrészt a tanulást, megismerést támogató pedagógiai-módszertani eljárások, másrészt a mindennapi kommunikációt segítő nyelvhasználói stratégiák.

Ezeknek a törekvéseknek a kontextusaként azonban szem előtt kell tartanunk azt is, hogy az ember kommunikációs képességének, viselkedésszervezésének kutatása rendkívül komplex témakör, és számos tudomány ismeretét és bevonását igényli, ezért a témáról való tudományos igényű gondolkodásban akkor járunk el helyesen, ha — a rendelkezésünkre álló eredmények lehetőség szerinti ismerete mellett — egy szűkebb jelenségre, kérdésre összpontosítunk egy (vagy néhány) meghatározott diszciplína apparátusára támaszkodva.

2. A kommunikáció tényezői és feltételei, különös tekintettel a beszélő és a hallgató kognitív adottságaira

Ahhoz, hogy az eltérő mentális működésű egyénekre jellemző kommunikációs sajátosságok értékelésében támpontunk legyen, érdemes címszavakban összefoglalni az átlagos nyelvhasználókra jellemző kommunikáció lényeges összetevőit és a rájuk vonatkozó feltételeket.

2.1. A kommunikáció elemi tényezői ROMAN JAKOBSON modellje alapján

A kommunikáció tényezőit ROMAN JAKOBSON jól ismert modellje alapján az alábbiak szerint foglalhatjuk össze (1969).

Az elemi kommunikációkomponensek a következők: 1. a beszélő, 2. a hallgató, 3. az üzenet, 4. a kód, 5. a csatorna, 6. a kontextus. Mindegyik összetevő meghatározható sajátosságai révén képes befolyásolni a kommunikáció sikerét, azaz akár lehet okozója a kommunikáció eredménytelenségének is. Ez a modell az egyes komponensekre nézve az alábbi tulajdonságokat tartja befolyásoló érvényűnek.

1–2. A kommunikáció résztvevőire nézve:

- objektív adottságok (prediszpozíció):
 - kognitív adottságok (ismeretek, hiedelmek)
 - nyelvi adottságok
 - nyelvhasználati adottságok
 - enciklopédikus adottságok
 - a beszédhelyzetre vonatkozó adottságok
 - kontextusra (szituációra) vonatkozó adottságok
 - kontextusra (szöveggörnyezetre) vonatkozó adottságok
 - kommunikáló partnerre vonatkozó adottságok
 - önmagára (a beszélőre) vonatkozó adottságok
 - fizikai adottságok
 - érzékszervi, beszélszervi adottságok
- szubjektív adottságok: a szándék

3. Az üzenetre nézve:

- a nyelvi kód
- a referenciális utalások kifejeződése
- a szövegszerkezeti viszonyok kifejeződése
- nyelvhasználati, pragmatikai sajátosságok (vö. a GRICE által megfogalmazott elvárásokkal, erről lásd alább)
- a határozottság mértéke az üzenet tartalmára nézve

4. A csatornára nézve:

- a résztvevőktől független fizikai adottságok
- a résztvevők fizikai adottságai

5. A nyelvi kódra nézve:

- a hasonló hangzású szavak jelentéskülönbsége
- az azonos alakú és a többjelentésű szavak jelentései
- a grammatikailag többértelmű alakok jelentései

6. A kontextusra nézve:

- a szövegelőzmény, szöveggörnyezet értelmezése
- a beszédhelyzet megértése
- a világra vonatkozó tapasztalati tudás

Az itt felsorolt adottságok bármelyikének hiánya vagy elégtelensége kommunikációbeli hiányossághoz, akár teljes sikertelenséghez vezethet. A tanulmány 4. pontjában azokról a kommunikáció tényezőit érintő eltérésekről lesz szó,

amelyek az autizmusban tapasztalt jellemző devianciák következtében gyakran értelmezésbeli eltéréshez, sikertelenséghez (félreértéshez) vezetnek.

2.2. A sikeres kommunikáció feltételeiről PAUL GRICE nyomán

GRICE szerint (1997) a kommunikáció itt felvonultatott elemi tényezői szempontjából jól formált interakció akkor eredményes, ha számolunk a társalgási implikaturákkal, azaz a nyelvi jelentésen felüli átvitt vagy többletjelentésekkel is. Amikor a beszélő által közölt jelentés nem azonos a nyelvi formáció jelentésével, társalgási implikatura keletkezik. Ez a jelenség nem ritka a mindennapok kommunikációs helyzeteiben: megértése a befogadó pragmatikai kompetenciáján múlik. Ezzel tehát GRICE a beszélői jelentésre helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor a kommunikáció eredményességének, a nyelvi közlésnek az értékelésében a hallgató szempontjait és adottságait helyezi előtérbe.

A többletjelentések feldolgozását, ezáltal a nyelvi kommunikáció sikerét GRICE az együttműködés feltételéhez köti; a társalgás résztvevői által követendő együttműködési alapelv nagyvonalakban azt mondja ki, hogy a társalgáshoz „hozzátett” adalék olyan legyen, amelyet az adott helyen, ahol megjelenik, a társalgás iránya elvár. Az együttműködési alapelvet GRICE felfogásában négy jól ismert maxima egészíti ki: a mennyiség, a minőség, a relevancia és a modor maximája. A mennyiség a közölt tartalom informativitására vonatkozó elvárás: a közlő kommunikációbeli „hozzájárulása” a kívánt mértékben legyen informatív a társalgás pillanatnyi célja szempontjából. A minőségre vonatkozó elvárás a közlő hozzájárulásának igazságtartalmára irányul: a beszélőtől az várható, hogy arra vonatkozó tudása, amit közöl, annak igazságát támassza alá. A relevancia (más néven viszony) maximája azt írja elő, hogy „Légy releváns”, azaz a közlőnek a közlés tárgyában szükséges igazodnia a kommunikációs helyzet tényezőihez (a hallgatóhoz, a kommunikáció céljához, témájához, közegéhez stb.). A modorra vonatkozó elvárás az érthetőséget támogatja: a tömörséget és a rendezettséget írja elő a homályosság és a kétértelműség elkerülése végett. A grice-i alapelv szerint az itt felsorolt elvárásokat teljesítő közlést intencionális, azaz szó szerint értelmezendő jelentés jellemzi; tehát amennyiben a beszélő betartja az itt felsorolt elvárásokat, akkor az általa közölt jelentéstartalom megegyezik a nyelvi jelek által megformált jelentéssel. A nyelvi megformálásra összpontosul a befogadó figyelme, a benne zajló kognitív műveletek során ideális esetben a nyelvi formáció jelentéstartalma képeződik le aktuális jelentésként. (A nyelvi megformálást övező nonverbális kommunikáció tüzetes értékelésére itt most nem kerül sor, de evidensnek tekintjük a nonverbális jelek nyelvi jel-értelmezést befolyásoló — támogató és/vagy akadályozó — szerepének lehetőségét.)

Ismeretes, hogy a többletjelentések megértésének képessége az egyén kognitív fejlődése során alakul ki olyan soktényezős folyamat eredményeképpen,

amelybe az eredendő mentális adottságokon kívül számos környezeti hatás is beletartozik, beleértve a szociális és kulturális környezetet is.

3. A megismerésről, amely minden emberi tevékenység — így a nyelvi és nem nyelvi működés — alapja

ROMAN JAKOBSON kommunikáció-felfogását és GRICE interakció-elméletét is átítatja az emberre jellemző nyelvi és társas viselkedés leírásának szándéka: miközben a kommunikáció kognitív hátterét kutatják, magyarázatokat keresnek a nyelvi kommunikációs mintázatokra. Ehhez a törekvéshez a két kiválasztott elméleten kívül számos olyan tudomány csatlakozik, amelynek kutatási tárgya vagy maga a nyelvi interakció, vagy pedig a vele szoros összefüggésben álló pszichológiai, neurológiai folyamatok széles köre. A kognitív nyelvészet kísérletet tesz arra, hogy a nyelvet — működése közben — az emberi kommunikáció fő sajátosságaiból kiindulva, az ember megismerési folyamatának ismeretében mutassa be. (A kognitív nyelvészet szemléletéről részletesen lásd TOLCSVAI NAGY 2013.)

Ki-ki egyéni tapasztalása is bizonyára alá tudja támasztani azt, hogy a kommunikációra való képességünk sok és sokféle adottságunk függvénye. Ahogy már erről szó volt, az ember bizonyos adottságai veleszületett jegyek, másokat sokrétű tanulási folyamat során sajátítunk el, melyek mindegyikének van szorosabb-lazább kapcsolata a kognitív mechanizmusokkal. A tanult viselkedési és kommunikációs mintáink kialakulását igen komplex megismerési folyamat övezi, amelynek minősége — beleértve az apróbb vagy nagyobb eltéréseket is — befolyásolja a viselkedési és a kommunikációs minták minőségét. Ezért — mielőtt az eredményes kommunikáció tényezőivel kapcsolatos sajátosságok és elvárások után ráterénénk az autizmusra jellemző eltérések tárgyalására — érdemes legalább nagyvonalakban áttekinteni, milyen műveletek sorát öleli fel a megismerés folyamata. Ehhez a funkcionális kognitív szemantika elméleti apparátusát hívjuk segítségül, melynek informatív jellemzése olvasható TOLCSVAI NAGY GÁBOR könyvében (2011).

3.1. A megismerés tényezői a funkcionális kognitív szemantika elméletében

Előljáróban pusztán röviden felelevenítem, hogy minden funkcionális tudomány — így az itt alkalmazott diszciplína is — használat alapú tudomány, tehát a funkcionális nyelvtudományra is igaz, hogy a használatban tetten érhető nyelvi jelekre összpontosít. A kognitív szemantika olyan, az emberi megismerésre alapozott tudomány, amely

- egyrészt a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos eredményeire és elveire támaszkodik,
- másrészt az elmeműködés holista modelljét tekinti kiindulópontnak.

A kognitív pszichológia a megismeréssel kapcsolatban a következő elveket vallja:

- az elme kreatív,
- az elme képes több műveletet párhuzamosan végezni,
- az agyi idegsejtek képesek fokozat szerint működni,
- az elme memóriája nem tökéletes, felejt, válogat, átrendez (TOLCSVAI NAGY 2015: 11, PLÉH 1999).

Az elme működésének, a megismerésnek a holista felfogása az alábbiakat fogalmazza meg:³

- az elmének azon területei, amelyek részt vesznek a megismerés műveleteiben, analóg módon dolgozzák fel az észlelt adatokat;
- az elme funkcionális területei nem függetlenek egymástól, közöttük lehetséges átjárás;
- az elvont ismeretek (így a nyelvi tudás) kialakításában szerepet játszanak a közvetlen tapasztalásból származó ismeretek;
- a világról való ismeretek, a közvetlen tapasztalásból szerzetteket is beleértve, részei a nyelvi ismereteknek; a megismerés, a megismerésből származó ismeret alakítja a jelentésszerkezeteket.

3.2. Alkalmazkodóképesség és sémaalkotás, valamint közös feltételük: a figyelemirányítás

A nyelvi tudást a kognitív képességek és a kognitív korlátok alakítják. Ezek közül itt három fontos adottságot emelek ki:

- alkalmazkodóképesség (például a perspektívában, a mindenkori beszélő nézőpontjának megértésében);
- absztrakció, sematizáció, kategorizáció (a jelentésszerkezetek létrehozásában) (TOLCSVAI NAGY 2015: 13);
- a figyelem orientációja, amely az ember minden mentális tevékenységének, így a nyelvi és nem nyelvi kommunikációnak is feltétele.

E három adottságról érdemes kicsit részletesebb képet alkotnunk, mert a későbbiekben látni fogjuk, hogy a nyelvi tudást meghatározó — itt kiemelt — kognitív képességek mindegyike (a kommunikáló másik fél perspektívájába való behelyezkedés, valamint a kategorizációs alapú sémaalkotás képessége, illetve az

³ A holista felfogással szemben a modularizmus elképzelése az agyműködésről az, hogy az elme funkcionális területei izoláltak, látszólag nincsenek kapcsolatban egymással, és eltérő mechanizmusok mentén is működnek. A holizmus és a modularizmus szemléletének ellentéte régtől fogva nyomon követhető; PLÉH CSABA aprólékos áttekintését adja a kétféle felfogás eredményeinek és lehetőségeinek, a lélektan, az agykutatás és más — az elmeműködés megértésére — törekvő tudományok bemutatásával (2000). Annyi bizonyos, hogy a modularista felfogás szemléletével a nyelvi működés mentális háttérében tapasztalható eltérések nehézkesen ragadhatók meg.

ezek feltételeként definiálható figyelemorientációs képesség) autizmusban sajátos mintázatot mutat.

Az a l k a l m a z k o d ó k é p e s s é g jelensége azonos töről fakad GRICE együttműködésnek nevezett elvével, gyakorlatilag annak fő feltételét ragadja meg. A sematizáció, azaz a sémaalkotás során az elme — a nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezetének felismerése és megértése alapján — mintákat hoz létre, amelyekhez való viszonyukban ítéelhetők meg további észlelések újabb adatai, vagy hozhatók létre újabb nyelvi kifejezések.

A nyelvi elvonatkoztatás folyamatában a kategorizáció egyenlő a fogalomalkotással, az észlelt adatoknak sematikus csoportokba (fogalmakba) való rendezésével: a megismerés során az elme az észleléseket feldolgozza, elvonatkoztatja a fontos tulajdonságokat, és kategóriákba, azaz fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatba hozva azt a fonológiai pólussal.⁴

A kognitív szemantika úgy gondolkodik tehát a nyelvi kifejezésekről, hogy ezek „fogalmilag megszerkesztik, mentálisan megkonstruálják az általuk jelölt tartalmakat” (TOLCSVAI NAGY 2015: 15). A jelentésszerkezetekről tehát úgy vélekedik, hogy létrehozásuknak a fogalmi módjai megegyeznek a megismerés általános módjaival, pontosabban ezeket követik. TOLCSVAI NAGY GÁBORT idézve: „például a fizikai tárgyak tulajdonságainak elvonatkoztatása és kategóriákba rendezése általános elmebeli eljárás, egyúttal a dolgokat jelölő főnevek jelentésszerkezetének kialakítási módja” (uo.).

A megismerésre vonatkozóan fontos adalékként fogalmazódott meg a 70-es évek kognitív pszichológiai kutatásai révén, hogy a p r o t o t í p u s e l v k é n t számon tartott elmeműködési modell lényeges szerepet játszik a világ megismerési folyamataiban, így a fogalomalkotás kognitív műveleteiben is. Erre az elmebeli működési mechanizmusra — TOLCSVAI NAGY GÁBOR megfogalmazásában — az alábbiak jellemzők:

- a kategóriákba a felismert tulajdonságaik alapján sorolódnak be az észlelt példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik (2006: 49).

A prototípuselv alapján egy kategóriába addig sorol be valaki valamit, amíg ennek valami okát látja, mert olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati

⁴ A fogalomalkotás poláris jellege legrészletesebben LANGACKER kognitív nyelvtenában jelenik meg (1987).

alapú. A kategória központi példányai (köztük a prototipikus példánnyal) általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, a szélső példányok ezen tulajdonságok közül csak némelyiknek. Kognitív pszichológiai kísérletek igazolják, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik, így a nyelvi szerkezetekben is (TOLCSVAI NAGY 2006: 49).

A nyelvnek és a valóságnak a viszonyát a kognitív szemantika a *k o n s t - r u á l á s* kulcsfontosságú műveletével ragadja meg: eszerint a nyelv nem tükrözi a valóságot, hanem „a nyelv által a beszélő mentálisan megkonstruálja a valóság egy részletét leképezési viszonyokban”, azaz „a nyelv közege a megismerésnek és a kommunikációnak, nem eszköze” (TOLCSVAI NAGY 2006: 49).

A mentális tevékenységek — így a nyelvi tevékenység, a nyelvi kommunikáció is — a *f i g y e l e m i r á n y í t á s á t* igényli. A kommunikáció vonatkozásában gyakorlatilag legalapvetőbb feltételként fogalmazható meg a figyelem társas irányítása: „a nyelvi egységek jelentésszerkezetük révén mind meghatározott jelentésrepresentációkra irányítják a beszélő és a hallgató figyelmét” (TOLCSVAI NAGY 2015: 16). A nyelvi produkciót és a percepciót is meghatározza a figyelemorientáció minősége (irányítása, időtartama, erőssége stb.). Ennek egyik legnyilvánvalóbb szerepe definiálható a szövegek jelentés-összefüggésének kifejezésében és értelmezésében, a korreferencia létrehozásának, illetve értelmezésének szükségességében. A figyelemorientáció szerepe elemibb mentális műveletekben (a kategorizációban, a sémaalkotásban) is nyilvánvaló, ennek igazolására — a jól formált szövegek helyett — jóval inkább atipikus mentális működésű egyénnel folytatott dialógusok elemzése alkalmasak. (Ennek részleteiről a tanulmány félreértésekkel foglalkozó 6. alpontjában lesz szó.)

A figyelemorientációról való gondolkodás két kulcsfogalma a figyelmi keret és az előtér – háttér viszony. „A figyelmi kereten belül a nyelvi kifejezések által a figyelem fókuszában álló entitás előtérben áll, a figyelmi keret többi része háttérben van, az előtérben álló entitás konceptuális alapját képezi. A figyelem fókuszába a beszélő konstruálási műveletei helyeznek dolgokat. Az előtér – háttér megoszlása szerint profilálódik az előtérbe kerülő entitás egy nyelvi kifejezésben: a szemantikailag profilált elem az adott nyelvi kifejezés aktuális jelentése” (TOLCSVAI NAGY 2015: 17).

Egy nyelvi jel jelentésszerkezetének feldolgozásában a figyelmi keret tehát az a fogalmi keret, amely azokat a fogalmakat tartalmazza, amelyeket az elme a megismerés folyamatában, a feldolgozás pillanatában a központi fogalom köré rendez. Olyan figyelmi keretként működik tehát, amely „több, egymással összefüggő dolog háttére előtt” segít kijelölni azt a központi elemet, amelyre a figyelem az adott pillanatban irányul. (uo.) A kognitív nyelvészet előtér – háttér szemléleténél valamivel általánosabb kettősségként jelenik meg a figura és alap megkülönböztetése az alaklélektanban (Gestalt-pszichológiában), ahol az előtérben lévő

dolog a figura, a háttérben lévő pedig a feldolgozás viszonyítási pontját szolgáltató alap. (Az alaklélektanról lásd KARDOS 1974.)

4. A félreértésről, illetve a megértést, ezáltal a kommunikációt hátráltató nyelvi és nem tisztán nyelvi korlátokról

A kommunikáció sikere számos körülménytől függ, ezeket informatívan összegzi ROMAN JAKOBSON fentebb részletezett modellje. Ha a hallgatóra, beszélőre, üzenetre, csatornára, kódra, kontextusra jellemző adottságok bármelyikére — a sikeres kommunikáció szempontjából elvárható képest — akár csak enyhe deviancia is jellemző, akkor ez negatív irányban befolyásolja a beszélő és a hallgató között zajló folyamatot. A beszélő és a hallgató interakciójában leggyakrabban jelentkező kisiklás a félreértés; az alábbiakban — az autizmusra jellemzően tapasztalható eltérések értelmezése végett — először általánosságban ennek sajátosságairól, körülményeiről, lehetséges okairól, elkerülésének lehetőségeiről lesz szó.

4.1. A félreértés fogalmának értelmezései

A félreértésnek — mivel a kiváltó okok több tudomány számára releváns kérdéseket vetnek fel — elég széleskörű szakirodalma van. Itt két olyan tanulmányt emelek ki, amelyek — egymást kiegészítve — több lehetséges nézőpontot felvontatva ismertetik a félreértés fogalmát alapvetően nyelvtudományi vagy vele szorosan összefüggő keretben.

NAGY ANDREA a félreértések forogatókönyveinek vizsgálatát azzal készíti elő, hogy felidézi magának a kifejezésnek a jelentését az Értelmező Kéziszótárra alapozva. A szótár kizárólag a hallgató oldaláról közelít a jelenséghez, számolva egyrészt annak érzékszervi elégtelenségével, másrészt mentális hiányosságával. A helyzet persze — ahogy erre a szerző is utal — ennél jóval összetettebb, ezért a félreértés okainak áttekintését komplex kommunikációs modellre alapozza, amelyben a beszélő adottságai is mint a kommunikációt meghatározó tényezők jelennek meg (2008: 60).

HARDI JUDIT a félreértés fogalmát — a férfiak és a nők közötti társalgási sikertelenségeket boncolgató kutatás szolgálatában — pragmatikai alapon közelíti meg, s mivel a pragmatika értelmezése sem egységes az egyes elméletekben, a félreértésnek és a pragmatikának a viszonyát is tisztáznia kell attól függően, hogy a pragmatika a nyelvtan moduljaként, avagy a nyelvelmélet részeként jelenik-e meg, vagy pedig a nyelvelméleten kívül áll-e mint a megismerés — nyelvi notációtól függetlenebb — komponense. HARDI a félreértés koncepciójának két-féle felfogását emeli ki. Az egyik koncepció fő motívuma az, hogy valamilyen „rendszerbeli hiba” folytán az információ nem jut el a beszélőtől a fogadóhoz, azaz sérül az a folyamat, amely során a beszélő által használt nyelvi eszközök alapján a befogadó értelmezi az információt, és kikövetkezteti a közlő szándékát.

Ebben a koncepcióban az említett kikövetkeztető mozzanatnak fontos szerep jut, ugyanis elég jónak kell lennie ahhoz, hogy a társalgás folyamatához hozzájárulhasson (2010: 80).

A félreértés másik koncepciója a társalgó felek közötti nyelvhasználatbeli különbségeket tekinti a félreértés forrásának. A félreértés kiváltó okai fonetikai, fonológiai, szintaktikai, grammatikai, lexikai és pragmatikai jelenségek eltérései is lehetnek (HARDI 2010: 80). Ez utóbbi elgondolás tehát igen kitágítja a jelenség vizsgálatának problematikáját.

4.2. A félreértés kognitív okairól

NAGY ANDREA a lehetséges okok áttekintéséhez JAKOBSON kommunikációs modelljét veszi alapul, röviden bemutatva, milyen fizikai és mentális okok játszhatnak szerepet a félreértésben az egyes kommunikációs tényezőkre nézve. Ezt a rövid összegzést azért érdemes áttekintenünk, hogy lássuk, a befogadó kognitív adottságai milyen más körülmények, illetve adottságok hálózatában töltenek be szerepet a jelentésleképezésben. Összegző megállapítását a hallgatóra és a beszélőre nézve érdemes idézni: „Mind a beszélőtől, mind a hallgatótól eredő félreértéseknek lehetnek objektív és szubjektív okai: mindketten valamilyen kognitív és fizikai prediszpozícióval vesznek részt a nyelvi interakcióban, amit objektív tényezőnek tekintünk, és mindkettőjüknek valamilyen szándékuk van, amit pedig szubjektív tényezőnek tartunk” (2008: 60). Jelen tanulmány problémafelvetése szempontjából a fizikai adottságok kevésbé mérvadóak, a kognitívak azonban annál inkább: „a beszélő és hallgató kognitív ismereteiből fakadó félreértéseinek tényezői a következők lehetnek: nyelvi, nyelvhasználati és enciklopédikus tudásuk, valamint a beszédhelyzetre (azon belül is a kotextusra, a kontextusra, a kommunikációban részt vevő másik félre és önmagukra) vonatkozó ismereteik” (uo.). A kommunikáció többi tényezőjére vonatkozóan summázva a negatív irányba ható kognitív adottságok a következők lehetnek: „Az üzenet tartalmazhat kódolási hibát, nem világos szövegszerkezeti viszonyokat, felléphetnek benne különböző referenciaproblémák, például a névmási utalás kétértelműsége, nyelvhasználati/pragmatikai problémák és homályos fogalmak használatából eredő bizonytalanságok” (uo.). A csatornára elsősorban fizikai elégtelenségek jellemzők, viszont a kódra, a nyelvre vonatkozóan adódhatnak kognitív adottságokból származó hibák: „a félreértésekért elsősorban a hasonló hangzás, a homonímia és poliszémia, valamint a grammatikai többértelműség a felelős”; végül a kontextust tekintve „a félreértés származhat a szövegelőzményre vagy szöveggörnyezetre, a beszédhelyzetre és a világra vonatkozó hiányos vagy téves ismeretekből” (uo.).

Ahogy fentebb a sikeres kommunikáció feltételeinek bemutatásakor JAKOBSON mellett GRICE interakció-elméletének fő tényezőire is hivatkoztunk, úgy ezeknek a maximáknak a nem (vagy nem eléggé) kielégítése is hátráltatóan hat a

megértésre, így a kommunikáció folyamatára. A GRICE által megfogalmazott elvárások háttérben álló globális elv, az együttműködés elve — mivel számos kognitív képességből táplálkozik — fenntarthatóságára nézve is sérülékenyebb. GRICE négy ismert maximájának — a mennyiségnek, a minőségnek, a relevanciának, a modornak — kisebb-nagyobb sérülése szintén kérdésessé teszi a megértés sikerességét.

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a pszicholingvisztika és a pszichológia tudománya milyen adottságokat hoz kapcsolatba az együttműködés képességével: a legfőbb jellegzetességek mentén áttekintjük az autizmusra jellemző devianciákat, melyek a nyelvhasználatbeli eltérések okaiként nyelvtudományi szempontból is relevánsak, azért is, mert a nyelvhasználat tipikus sajátosságainak feltérképezéséhez és árnyalásához is nagyban hozzájárulnak az atipikus működéssel kapcsolatos vizsgálatok és felismerések. A *tipikus* és az *atipikus* fogalmak értelmezése az adott vizsgálat keretében legegyszerűbben a nyelvi és nem nyelvi kommunikáció eredményességének tükrében ragadható meg, amelynek feltétele az egyes tényezők vonatkozásában azok tipikus jellege.

5. A félreértés autizmusban jellemző kognitív háttéréről

Intuitíve — vagy akár a fentebb idézett jakobsoni és grice-i modell alapján tudományosan is — meg tudjuk határozni a sikeres kommunikáció tényezőit, körülményeit, feltételeit. Az ezektől való eltérések különböző mértékben térítik el a közlés-befogadás/megértés interakcióját a tipikustól (vagyis a sikerestől). Az eltérések egy-egy jellegzetes mintázata lehetővé teszi, hogy valamely egyedi fejlődési zavarhoz rendeljük hozzá: ilyen többek között az autizmus spektrum zavarok néven diagnosztizált tünetcsoport, amelyre jellemző nyelvi-kognitív mintázatok az utóbbi években egyre inkább a pszicholingvisztikai kutatások látókörébe kerülnek. Ennek több oka is lehet: egyrészt, ahogy ezt GYÖRY MIKLÓS, a téma egyik hazai szakértője is látja, az autizmus épp a sajátosan humán képességek tekintetében tér el a tipikustól — a kommunikatív viselkedésben, a nyelv mögötti kognitív feldolgozásban, a kogníció és a viselkedés rugalmas, adaptív szervezésében —, így az autizmus devianciáinak megismerése révén többet tudhatunk meg ezeknek a humán képességeknek a mélységeiről (2006). A nyelvtudomány számára pedig az autizmus nyelvi-nyelvhasználati vonatkozásának a kutatása a legérdekesebb feladat, ugyanis pillanatnyilag elég nagy figyelmet kap az az elképzelés, hogy autizmusban a nyelv és a kommunikáció sajátos mintázata figyelhető meg: tudniillik az, hogy az absztrachált nyelvi rendszer ép, de a kommunikatív funkciók sérültek, amelynek háttérben a szándék megértésének zavarát gyanítják, ami pedig a társas viselkedés egyik kulcsmozzanata (vö. pl. HAPPÉ 1993, 1994).

Egyéni tapasztalatom az, hogy az autizmus jellemzésében a nyelvi rendszer egyes moduljait külön-külön érdemes megítélni, mivel — bár az autizmus

spektrum zavarra nézve egységesen érvényes sajátosságok így sem fogalmazhatók meg — a nyelvi rendszer részrendszereinek elvonatkoztatása vélhetően egymással nem tökéletesen megegyező kognitív sémák mentén zajlik, ezeknek kialakításában, mintázataikban más-más egyedi vonások jelenhetnek meg.

Miután az alábbiakban nagyvonalakban áttekintjük az autizmus általánosnak tartható atipikus jellemzőit, valamint a nyelvre-nyelvhasználatra jellemző sajátosságait, egy-egy példa elemzése kapcsán látni fogjuk a nyelvi és a nem nyelvi félreértés egy-egy lehetséges forgatókönyvét azzal a céllal, hogy miközben feltárjuk a félreértések hátterében álló atipikus kognitív mintázatokat, egyrészt próbáljuk meg a nyelvhasználatbeli eltérésnek kognitív nyelvészeti magyarázatát adni; másrészt ebből a magyarázathoz kiindulva javaslatként törekedünk a megértést támogató közlési formaként a vizsgálttól eltérő nyelvi megformálást körvonalazni.

5.1. Az autizmus atipikus jellemzőiről általánosságban

Az autizmus spektrum zavar gyűjtőnévvel egy sor olyan atípusos működést jelöl a tudomány, amelyeket számos azonos sajátosságaikon kívül számos eltérő tulajdonsággal is jellemezhetünk. A tudomány mai állása szerint az autizmus hátterében idegrendszeri fejlődési rendellenesség áll, és bár egyre többet tudunk ennek részleteiről, a diagnosztika még mindig a viselkedéses jegyek értékelésén alapul, és három területre összpontosít: a kölcsönös társas viselkedésre, a kölcsönös kommunikatív viselkedésre, valamint az érdeklődés és a tevékenység adaptív, rugalmas szervezésére.⁵

Bár a nyelvtudomány talaján állva ez a három aspektus látszólag eléggé távol eshet a nyelvvél való tudományos foglalkozás kérdésköréitől, mégis érdemes komplexen értelmezni őket, ugyanis hatásuk nyomom követhető már a nyelv elsajátításának folyamatában, valamint a nyelvhasználat kommunikációban tetten érhető jelenségeiben is. Ezért kutatásukban a pszichológia és a neurológia tudományágain kívül egyes — főképpen kognitív — nyelvészeti vagy a nyelvészethez szorosan kapcsolódó tudományágak is szerepet kapnak, mint például a kommunikációelmélet, az interakció-elmélet, a beszédaktus-elmélet, a társas nyelvészet ágai, a kognitív nyelvészet, azon belül a funkcionális kognitív szemantika stb.

A pszichológiai kutatások eredményei alapján ismeretes, hogy az említett három — az autizmusban diagnosztikai támpontként is szolgáló — képességzavarban lényeges szerepet játszik a figyelem irányításának mássága. A kognitív — így a pszichológiai, pszicholingvisztikai, kognitív nyelvészeti — megközelítések számolnak a figyelem irányításának szerepével az emberi interakció nyelvi és

⁵ Az autizmus spektrum zavar orvosi-pszichiátriai diagnózisa egységesen a DSM 4., illetve a DSM 5. néven ismert kézikönyvekben összefoglalt diagnosztikai irányelvek alapján történik.

nem nyelvi természetű vonatkozásaiban. A figyelemorientáció — minden lehetséges eszközt kimerítő — vizsgálata véleményem szerint alapvető szükséglet ahhoz, hogy árnyaljuk a lehetséges okokat és a megoldási lehetőségeket. A figyelemorientáció jellege (nem elégséges pusztán a minőségéről beszélnünk) véleményem szerint abszolút kiindulópontja az autizmusban keletkező zavarok legtöbbjének, nem vitatva a háttérben álló kiváltó okok komplexitását.

Röviden az alábbi jellegzetességek foglalhatók össze az egyes képességekkel kapcsolatosan, amely képességek között szoros kapcsolat és nagy átfedések vannak, mivel a háttérükben álló kiváltó okok is közösek. Ezek az ismeretek — bár nem tartoznak szorosan a tanulmány témájához — az összbenyomás szempontjából nagyon hasznos adalékok.

Az autizmus legmarkánsabb jellegzetessége a kölcsönös társas viselkedések zavara: „a korlátok a másik személy perspektívájának és belső állapotainak a megértésével és figyelembe vételével kapcsolatosak” (GYÖRY 2006: 1348). Ez a hiányosság a kommunikációelmélet talaján a grice-i együttműködési elv sérüléseként ragadható meg, amely — mint ismeretes — kimondja: „legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amelyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben éppen részt veszel” (GRICE 2001: 216). A „cél vagy irány” felismerése és a hozzá való alkalmazkodás a partner kommunikációs szándékának megértését jelenti, amelyhez elengedhetetlen a partner nézőpontjának legalább bizonyos fokú értése. A kommunikáció szűkebb értelemben vett üzenetének megértése pedig a nyelvi kijelentések pontos referenciájának megértését kívánja meg, amihez nem ritkán — jellemzően a szituációra „mutató” deiktikus utalások értelmezésében — a partnerrel való közös figyelmi irányításra van szükség.

A kölcsönös kommunikatív viselkedésnek a jelentősége nyilvánvaló nyelvi és nem nyelvi kommunikációban is, és szorosan összefügg a kölcsönös társas viselkedésre való képességekkel.

Az üzenet kulcsfontosságú részleteinek (kulcsszavainak, tétel- és fókuszmondatainak, a kulcsszavak mentén szerveződő tematikus hálónak stb.)⁶ az azonosítása a figyelem centrális orientációját kívánja meg. Az autizmusban ez a képesség jellemzően gyenge.

Általában nehézséget jelent a nonverbális kommunikációs megnyilvánulások megértése és ezek adekvát, kommunikációt támogató alkalmazása is.

A kölcsönösség hiánya mutatkozik meg abban az autizmusra jellemző működésben, amikor is párbeszéd során a közlő nem tart igényt a partner visszajelzésére, kibújik az interakcióból fakadó alkalmazkodási kényszer alól, monologikus közlésbe vált.

⁶ A kulcsszói státusról lásd legújabban ANDOR 2016: 34–37.

Az érdeklődés és a tevékenység adaptív, rugalmas szerveződése a feltétele az ember alkalmazkodó működésének. Az ember spontán tevékenységét pillanatnyi érdeklődése irányítja. Ez az autizmusban jellemzően egyetlen vagy csupán néhány irányba mutató törekvés, amelynek merev keretei és sztereotip mintázata van. Ez a hiányosság áll a háttérben annak a kölcsönös kommunikatív viselkedés hiányát előidéző működésnek, melynek során a közlő „felszámolja” a kölcsönösséget a visszajelzést nem váró, illetve nem engedő monológjával. A kommunikációs helyzetekben ez a beszűkülés jellemzően a nyelvi rituálékhoz való ragaszkodásban nyilvánul meg.

5.2. Az autizmus nyelvi és nyelvhasználattal kapcsolatos jellegzetességei

A nyelv ismeretére és a jellemző nyelvhasználatra irányuló vizsgálatokat illetően az autizmus spektrumára érvényes helyzet körvonalazása nem egyszerű feladat. Egyrészt azért, mert a vizsgálat feltétele a klinikai értelemben vett ép nyelvi működés (ez nem azt jelenti, hogy jól irányzott módszerekkel ne lehetne a nyelvi működésbeli atípusos sajátosságokat kimutatni), és mert az ép nyelvi működés általában csak a magasan funkcionáló autistákat⁷ jellemzi; másrészt azért, mert az autizmus spektrumot nagy nyelvi-kommunikációs változatosság jellemzi, amit a modellalkotásra való törekvés szempontjából figyelembe kell venni. GYÖRY MIKLÓS véleményéhez csatlakozva: „A teljességre törekvő stratégia — egyéb hátrányai mellett — meglehetősen nehézkessé teszi az autizmus-specifikus pszicholingvisztikai magyarázó modellek kidolgozását” (2006: 1352). Ezért egy lehetséges magyarázó modell kidolgozása szempontjából célravezető azokra a nyelvi jelenségekre (vagy ezek némelyikére) összepontosítani, amelyek használatában az autizmus spektrum nyilvánvaló eltéréseket mutat; valamint a vizsgálat közegeként a magasan funkcionáló autistákat választani, akik az autizmus spektrum zavaron kívül nem mutatnak más neurokognitív devianciát.

Ezeket a törekvéseket szem előtt tartva röviden összefoglaljuk a nyelvi kompetencia körébe tartozó képességek — magasan funkcionáló autistákra érvényes — általánosítható jellemvonásait.

5.2.1. Grammatika

Az autizmus spektrum zavarra jellemző grammatikai kompetencia feltérképezése végett számos vizsgálatot végeztek eddig, amelyek eredményei nem minden esetben mutatnak megegyező irányba. Ez persze összefügghet a vizsgált zavar

⁷ A „magasan funkcionáló” megjelölés azokat az autizmus spektrum zavarral élő személyeket jellemzi, „akik megfelelnek három, önmagában is puha kritériumnak: (1) nem mutatnak átfogó értelmi sérülést; (2) nem mutatnak markáns nyelvi zavart, azaz szorosan vett, alapvető (formális) nyelvi képességeik klinikai értelemben megfelelnek mentális koruknak; és (3) rendelkeznek alapvető önelátási, életviteli készségekkel” (GYÖRY 2006: 1352) A magasan funkcionáló autizmus spektrum meghatározottabban körvonalazható populációja az Asperger-szindrómával élők csoportja.

változatos nyelvi képességbeli mintázatával, de a kutatás módszerének árnyaltságával, illetve a vizsgált populáció szignifikáns eredményeket lehetővé tevő vagy nem tevő méretével is.

GYÖRY — eddig többször is idézett munkájában — a nagy mintákon nyelvi tesztekkel végzett vizsgálatok eredményeinek összegzéseként arra a következtetésre jut, hogy „a nyelvi profil átfogó mintázata nem mutat sajátos minőségi (mintázatbéli) eltérést autizmus spektrum zavarban, s a grammatikai kompetencia az esetek egy jelentős részében érintetlen lehet” (2006: 1358). Ez az eredmény azonban nem általánosítható: a magasan funkcionáló autizmus esetében is tapasztalhatók szórványos eltérések elsősorban a grammatikai produkciókban (pl. a produktív morfológiában és szintaxisban).

5.2.2. Mentális lexikon

A pszichológiai és pszicholingvisztikai kutatások szakemberei az autizmusra jellemző mentális lexikkal kapcsolatban a grammatikai kompetencia vizsgálataéhoz hasonló eredményre jutnak. A magasan funkcionáló autistákat „az életkoruknak és a képességmintázatuknak megfelelő (vagy akár kiemelkedő) mentális lexikon, komplex és produktív grammatika jellemzi” (GYÖRY 2006: 1355). A magasan funkcionáló gyerekek tesztelése is ahhoz az eredményhez vezetett, hogy „a lexikon szerveződésében alapvetően hasonló szemantikai kategóriák jelennek meg, mint tipikus fejlődésű személyeknél” (i. m. 1359). A receptív szókincs vizsgálata is ezt mutatta ki.

Léteznek azonban olyan szisztematikus autizmusvizsgálatok is, amelyek — néhány jelenségre vonatkozóan — a lexikai reprezentáció és előhívás finom minőségi eltéréseiről számolnak be. Ezeknek a finom devianciáknak a vizsgálatában van relevanciája a nyelvtudománnyal is érintkező interdiszciplináris gondolkodásnak, ezért legalább nagyvonalakban érdemes felsorakoztatni, hogy az eddigi kutatások tanulságaképpen milyen jelenségek tartoznak ezek közé.

F e l t ű n ő e n p e d á n s , v á l a s z t é k o s b e s z é d : az igényesség a szóhasználatot és a mondatszerkesztést is jellemzi.⁸ Jellemző lehet az idioszinkratikus és a neologisztikus szóhasználat is; azaz hogy az érintett gyerekek vagy felnőttek bizonyos szavakat nem eredeti jelentésükben, hanem valamilyen specifikus jelentésben használnak, vagy akár egyedi szavakat is létrehozhatnak.

N e h é z s é g b i z o n y o s s z e m a n t i k a i k a t e g o r i á k j e l e n t é s é n e k r e p r e z e n t á c i ó j á b a n : mind a megértésben, mind pedig az aktív nyelvhasználatban nehézséget jelent — a kognitív, episztemikus és információs — mentális állapotokat jelentő kifejezések szemantikai reprezentációja (néhány példája ennek a kategóriának: *hisz, gondol, vél, remél, meglepődik,*

⁸ Maga Asperger úgy fogalmazott, hogy „kis professzorokként” beszélnek az érintett gyerekek (1991).

meghökken, aggódik stb.). A másik problémás kategóriát a szemantikai reprezentáció szempontjából a társas viszonyokat kifejező terminusok jelentik (pl. *ismerős, barátság, vetélytárs* stb.). Az említett kategóriákba sorolható kifejezések megértésének a bizonytalansága valószínűleg összefügg azzal az autizmusra jellemző kognitív zavarral, amely mások érzelmi és mentális állapotának megértésében mutatkozik meg.

A *deixis* (a szövegtanban szituatív deixisként, exoforaként definiált utalás) értelmezésének nehézsége. A szituatív *deixis* referenciális értéke mindig az aktuálisan adott beszédhelyzetben dől el (pl. *ez, az, itt, ott, most, előbb* stb.). Az aktuális referenciális érték változékonysága a szituáció függvényében a befogadó részéről egyfajta rugalmasságot kíván a jelentésreprezentáció műveletében. A kívánt rugalmassághoz szükséges kognitív mechanizmusok azonban az autizmus spektrum zavaraiiban sérülést mutatnak.

A kontextusfüggő jelentésleképezések kognitív mechanizmusának eltérése. Az autizmusban jellemző kontextuális lexikális kompetencia vizsgálatában leginkább a homográf-egyértelműsítési paradigmával végzett kutatásokra támaszkodhatunk. A homográfokat a nyelvtudomány a hangalak és a jelentés viszonyának tipológiájában grammatikai homonimákként tartja számon (pl. *egyek* valamit vs. *egyek* vagyunk; *mentek* ők valahová vs. *mentek* én valamit stb.). Ezeknek az egyébként relatíve ritkán előforduló szóalakoknak a jelentésreprezentációjában az eredményre nézve nem mutatható ki szignifikáns eltérés az autizmusban érintett személyek nyelvhasználatában. Magának a jelentésleképezésnek a műveletében azonban a vizsgálatok definiálható eltéréseket sejtene. Az tapasztalható, hogy a grammatikai homonimák jelentését nem az adott kontextus, hanem az alternatív hangzó alakok relatív gyakorisága alapján döntenek el. Általában véve megfogalmazható, hogy autizmus spektrum zavarban a lexikális előhívás folyamata „kevésbé kontextusérzékeny”, mint a tipikus fejlődésű egyének nyelvhasználatában (GYÖRY 2006: 1361).

Az autizmus spektrum zavarra (legalábbis a jól vizsgálható, magasan funkcionáló autistákra) jellemző mentális lexikonról való ismereteink tehát alapvetően finom eltérésekről szólnak a tipikus fejlődésű egyének mentális lexikonához képest. Ezeknek az eltéréseknek a kialakulásában minden bizonnyal szerepet játszik az autizmusra jellemző figyelemorientáció különbözősége és a sémaalkotás ebből adódó egyedi mintázata. Az elvonatkoztatott fogalmak jelentésszerkezetéről a használatuk során szerezhetünk benyomást. Véleményem szerint a mentális lexikonban tapasztalható finom eltérésekről és a mentalizáció műveleteiben sejtethető sajátos mintázatokról a kognitív nyelvészet, illetve a funkcionális kognitív szemantika szemléletének és apparátusának bevonásával valamivel árnyaltabb képet kaphatunk. Ez hasznos adalék lehet az autizmus spektrum zavar nyelvi-szemantikai vetületének jellemzésében, és akár hozzásegíthet egy más szemléletű magyarázó

megközelítés kidolgozásához. (Ennek alátámasztásaként lásd a 6. pont saját gyűjtésű példáinak az elemzését.)

5.2.3. Pragmatika

Az autizmus spektrum zavar jellemzése szempontjából érdemes a pragmatika jelentését a lehető legtágabban értelmezve olyan gyűjtőkategóriaként használni, amelybe minden olyan szempont beletartozik, amely mentén az érintett személyek működésében tapasztalható nyelvi-kommunikációs jelenségek háttérben gyanítható társas-kognitív viselkedési zavarok is megragadhatók. A pragmatika — ebben az értelmezésében — voltaképpen az az átfogó tudományterület, amelynek kiemelkedő szerepe van a nyelvi-kommunikációs működésben tapasztalható eltérések magyarázatában. Gyakorlatilag minden nyelvi-kommunikációs eltérésnek van valamilyen pragmatikai vonatkozása, ezért itt azokra a nehézségekre összpontosítunk, amelyek az autizmus spektrum zavart — illetve a magasan funkcionáló autistákat — legátfogóbban jellemzik.

A k o m m u n i k a t í v f u n k c i ó z a v a r a : GYÖRY MIKLÓS emlékeztet idézett írásában arra, hogy szisztematikus vizsgálatok és klinikai tapasztalatok is alátámasztják azt, hogy az autizmussal élő személyek „kevesebb és kevésbé változatos beszédaktust produkálnak, mint az illesztett kontrollszemélyek, még akkor is, ha formális értelemben vett nyelvi kompetenciájuk megegyezik tipikusan fejlődő társaikéval” (2006: 1363). Gyakorik a visszajelzést nem váró monológok, valamint a késleltetett echolália, amikor is az érintett személy látszólag (és gyakran valójában is) kommunikatív funkció nélkül ismételi meg korábbi kommunikációból származó szövegrészleteket.

H i á n y o s s á g o k a t á r s a l g á s i k é s z s é g e k b e n : a társalgási készségek sérülése kapcsolódik a grice-i társalgási maximákban foglalt elvárások nem kielégítő teljesüléséhez. Az érintett személyek a mennyiség maximájának megsértése révén inadekvátnak kevés (tömör) vagy sok (részletes) információt közölnek; a relevanciára (viszonyra) vonatkozó elvárás a legsérülékenyebb sík, nehézséget jelent a társalgásbeli partnerhez való értő és át-, illetve beleérző viszonyulás; a modor maximájának megsértését az autizmus spektrum zavarra jellemző egyedi nyelvi adottságok idézik elő (pl. magas hanghordozás, echolálás, időnkénti monológba váltás a dialógusok során stb.).

A n e m s z ó s z e r i n t i n y e l v h a s z n á l a t n e h é z s é g e . Általánosan azt mondhatjuk, hogy mivel a nem szó szerinti nyelvhasználat megértése a befogadó részéről nagyban megkívánja a közlő kommunikatív szándékának felismerését, ennek a képességnek a gyengesége miatt az érintett személyek bajban vannak ezek jelentésének pontos leképezésével. A nem szó szerint értendő kifejezéseket HAPPÉ tipológiai törekvésű kutatása nyomán három kategóriába sorolhatjuk az alapján, hogy megértésük a szándéktulajdonítás milyen komplexitását igényli az autizmus spektrum zavarral élő befogadótól (1993). A vizsgálat

eredményeit kissé leegyszerűsítve érdekes képet kapunk: az explicit hasonlat (a hasonló és a hasonlított nyelvi kifejtettségével) egyáltalán nem veszi igénybe a szándéktulajdonítás képességét; a metaforák megértése azonban már igen; az írónia vagy a szarkazmus megértése pedig még a metaforák esetében szükségesnél is jóval magasabb szintű szándéktulajdonítási képességet vár el. HAPPÉ megfigyelése párhuzamba állítható GRICE okfejtésével a társalgási implikaturák megértéséhez szükséges együttműködési alapelvről.

A nem szó szerinti jelentés leképezésére nézve az érintett populáció vonatkozásában még az emelendő ki, hogy a valódi nehézséget voltaképpen a nem szó szerinti nyelv spontán, rugalmas és produktív használata jelenti; az idiomatikus metaforák megértése (pl. *csütörtököt mond, elugrik vásárolni* stb.) általában nem jelent különösebb gondot.

Több tudományos megközelítés (pl. a kommunikációelmélet vagy a relevanciaelmélet is) arra a következtetésre jut, hogy a legalapvetőbb kognitív működés az emberi kommunikációban a szándékkifejezés és a szándéktulajdonítás (azaz a partner kommunikációs szándékának a felismerése). Ez annyira markáns elvárás a kommunikáló partnerek képességére vonatkozóan, hogy „a szándéktulajdonítás képessége nélkül nem lehet valaki részese a rugalmas, komplex, kölcsönös humán kommunikációs interakcióknak” (GYÖRY 2006: 1370). Mivel az autizmus spektrum zavarra erősen jellemző a mentálisállapot-tulajdonítás zavara, valószínűleg a szándéktulajdonítás sérülése a fő oka a kommunikációs nehézségeknek.

5.3. Az atipikus kognitív sajátosságok kapcsolata a nyelvvel

A kognitív sajátosságok nyelvi működéssel való összefüggése az egyéni mentális mintázatot mutató egyének esetében (ahogy persze a tipikusnak mondható mentális működésű egyének vonatkozásában is) különösen izgalmas és sok kérdést magában foglaló terület. Ezeknek a kérdéseknek az alapos tárgyalása hatalmas szakirodalmat ölel fel, a kutatási eredmények nyomán újabb és újabb feltételezések újabb és újabb tisztázandó kérdéseket és kutatási irányokat hívnak életre. Itt ezek közül egy — e tanulmány fő törekvése szempontjából leginkább releváns — témakört emelünk ki: a kognitív sajátosságoknak és a nyelvi működésnek a koherenciateremtésben megnyilvánuló kapcsolatát. Ennek a témának a tárgyalása megkívánja a megismerési működés és különösképpen a figyelemirányítás jellegzetességeinek a felidézését.

Kiindulópontként GYÖRY MIKLÓS szintézisét idézem a témában végzett kutatások eredményeiről: „az autizmussal élő személyek egy sajátos kognitív feldolgozási stílust mutatnak, elsősorban a — tágan értelmezett — észlelési-bemeneti folyamataikban. Ennek lényege, hogy esetükben gyengébb az a tendencia, amely a bejövő részinformációkat jelentésteli, egészszleges mintázatokba szervezi

a kontextusra érzékeny módon a kogníció különböző területein és szintjein, s erősebb az a tendencia, amely a bejövő információt izolált részletenként dolgozza fel. Ebből ered, hogy az érintett személyektől relatíve gyenge teljesítményt várhatunk olyan helyzetekben, amikor a feladat kulcsmozzanata input-integrációs jellegű, ám akár a tipikusnál is jobb teljesítményhez vezethet, ha a feladat kulcsmozzanata éppen a részinformációknak a kontextustól függetlenül történő kódolása és feldolgozása. HAPPÉ (1999) szerint ez a sajátos kognitív stílus az inputfeldolgozás legkülönbözőbb (pl. perceptuális és nyelvi) területein és egymástól távoli szintjein (pl. elemi látási folyamatok, illetve a szövegkoherencia megteremtése) érvényesül, azonban egyéneenként eltérő mintázatokban” (GYÖRY 2006: 1376).

Az észlelési-bemeneti folyamat fókuszja a figyelem középpontjába kerülő jelenség (entitás, tulajdonság, cselekvés stb.). Az észlelési-bemeneti folyamatról imént mondottak alapján — autizmus spektrum zavarban — a figyelemorientáció feltételezhetően nem jelenségek (jelenségrészletek, tulajdonságok) komplex halmazának egészére irányul, hanem a figyelem izoláltan szelektál a jelenségek (jelenségrészletek, tulajdonságok) között: az érintett személy egyedi kognitív mintázatának megfelelően kiválasztja azt az egyetlen vagy néhány fontos tulajdonságot, ami alapján a valóságdarabot — vagy egy komplexebb tényállást — mentálisan leképez. És ez igaz lehet egyrészt a tapasztalással észlelt valóságdarabok vagy tényállások (beazonosító, explicit nyelvi produkcióhoz nem kötődő) leképezésére, másrészt a nyelvileg feltételezhetően kifejezett valóságdarab vagy tényállás mentális leképezésére is. (Sőt ez a konstruálási mechanizmus vélhetően a kezdeti elemi nyelvelsajátítási-megismerési fogalomalkotó folyamatot mintázza, aminek eredményeképpen nem tipikus tulajdonságok mentén absztrahálódnak nyelvi kategóriák. Ez utóbbi eltérés állhat akár a korábban tárgyalt idioszinkretikus nyelvhasználat háttérében is.)

A nyelvi jelentésleképezés és a koherenciateremtés folyamatában is szerepet játszó figyelemorientációval kapcsolatban két kulcsmozzanatra érdemes visszatálnunk, amelyeknek a funkcionális kognitív szemantika nagy jelentőséget tulajdonít: a figyelmi keretre és az előtér – háttér viszonyra. (Lásd fentebb a tanulmány 3.2. pontját.) Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a figyelem fókuszába kerülő — és egyben a megértési folyamat fő szemantikai lehorgonyzási pontjaként szolgáló — nyelvi jel vagy jelrészlet az autizmus spektrum zavarban gyakran eltér a tipikustól, akkor számolni lehet azzal, hogy a fókuszált jel vagy jelrészlet (fontos tulajdonság) köré szerveződő figyelmi keret összetevői is egyedi (a tipikustól eltérő) viszonyítási háttérrel alkotnak, amely alapján az előtérbe kerülő (fókuszált) aktuális jelentés törvényszerűen tér el a tipikustól. Ez a feltételezhető összefüggés hozzásegít az alábbi — az autizmus spektrum kognitív-kommunikációs zavarát jól modelláló — nyelvi-kommunikációs interakció elemzéséhez és magyarázatához.

6. A nyelvi-kommunikációs félreértés mentális hátterének vizsgálata autizmus spektrum zavarban

Ahogy erről már a tanulmány több pontján szó volt, az autizmus spektrum zavarra igen jellemző nyelvi-kommunikációs nehézségek, és az ezekből származó félreértések megközelítése során nagyon bonyolult kép tárul a kutatók elé. Figyelembe vehető támpontként GYÖRY azt is megfogalmazza, hogy a magasan funkcionáló autisták nyelvhasználatában tapasztalható eltérés a „váratlan, gyors feldolgozást igénylő és társasan komplex helyzetekben” erősödik fel (2006: 1355).

Az alábbi — egyéni gyűjtésből való, magasan funkcionáló Asperger szindrómás gyermektől származó — nyelvi produkció jól szemlélteti a nem megfelelő jelentésrepresentációt és -leképezést. A jelenséget a nyelvi sík elemzésére alapozva a kognitív nyelvészet (érintőlegesen a pszicholingvisztika) eszközeivel törekszem magyarázni, ami — reményeim szerint — elvezethet egy elméletalapú magyarázó modell és egy belőle kiinduló, kommunikációs működést támogató stratégia kidolgozásához.

6.1. Egy nyelvi-kommunikációs félreértés kognitív nyelvészeti elemzése

Mivel a nyelvi-kommunikációs interakcióbeli nehézségek a sajátos kognitív feldolgozási stílussal összefonódva a társas viselkedésbeli devianciákra, ezzel együtt a szándéktulajdonítás képességének elégtelenségére is visszavezethetők, a nyelvi példa szituatív kontextusát is érdemes figyelembe venni.

Kommunikációs helyzet: Szalonnasütés után az udvarban nyári melegben az udvar növényzete szárad, a kialudni készülő tüzet néhányan körülülik beszélgetve, miközben az érintett gyerek (A) kicsi száraz növényeket tesz a parázsra, amitől nagy füst keletkezik, B személy szerint (aki az érintett gyerek anyja) ezt jó volna elkerülni:

B: – *Ne dobj a tűzre apró levelet, mert nagyon füstöl.*

A: – *Rendben, nem dobok.*

[Kis idővel később egy kicsi ágat dob rá.]

B: – *Ne dobj a tűzre apró ágat se, mert attól is nagy a füst.*

A: – *Rendben.*

[Kisvártatva egy kis maréknyi fűszálat dob rá.]

B: – *Mondtam, hogy ne dobj a tűzre több apró dolgot, mert nagyon füstöl.*

A: – *Nem is mondtad!*

B: – *De mondtam.*

A: – *Nem! Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.*

A nyelvi-kommunikációs helyzetben B kommunikációs szándéka az, hogy A reakciója az legyen, hogy nem tesz a parázsra olyan dolgokat (jellemzően növényeket), amelyek füstöt idéznek elő. A a B által kifejezett szándékot — a füst elkerülésére irányuló törekvést — megérti, azaz a szándéktulajdonítás műveletében

ebben a példában olyan nagy hiányosság, ami az együttműködés szándékát hátráltatná, nem tapasztalható. Ennek következtében A és B — mint a beszédesemény aktív résztvevői — a nyelvi interakció összetevőinek folyamatos aktív feldolgozása, episztemikus lehorgonyzása révén megértik a beszédhelyzetet, ezzel létrehoznak egy szövegvilágot. Az episztemikus lehorgonyzás — TOLCSVAI NAGY GÁBOR meghatározásában — „a nyelvi közlések egyik alapvető tényezője: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban résztvevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani” (2011: 130, az episztemikus lehorgonyzáshoz bővebben lásd még 2013: 161–165).

Ahogy ez a nyelvi közlés kognitív háttérét illetően szükségszerű működés: B (a közlő) a megnyilatkozásaiban a dolgokat nem pusztán megnevezi, hanem A (a hallgató) számára azonosíthatóvá teszi. Az idézett példában a B által nyelviileg kifejezett tartalom és az A által megértett tartalom episztemikus lehorgonyzásában eltérés van. Ennek következtében a kettejük által létrehozott szövegvilág bizonyos összetevőiben eltér egymástól, tehát sérül az a mentális modell, amely a szövegbeli és a szituációbeli információk alapján jön létre, és a szövegértelem alapvető közegét adja. A szövegvilág ugyanis egy rendkívül komplex és igen érzékeny közeg: „a beszédhelyzet tér- és időszerkezetéből, a beszédhelyzetben részt vevők viszonyrendszeréből és cselekedeteiből és a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által” (TOLCSVAI NAGY 2011: 130).

A dialógus első fordulójában az A által adott nyelvi reakció nincs összhangban A cselekvésével:

B: – *Ne dobj a tűzre apró levelet, mert nagyon füstöl.*

A: – *Rendben, nem dobok.*

[Kis idővel később egy kicsi ágat dob rá.]

Figyelembe véve, hogy B-nek — a füstképződés elkerülésére irányuló — szándékát A megértette, azaz az együttműködésre való törekvés elve nem sérül, a nyelvi és a cselekvésreakcióban tapasztalható kontraszt alapján azt feltételezhetjük, hogy az *apró levelet* kifejezés — beszédhelyzethez idomított — lehorgonyzási műveletében történhetett hiba. A részéről annak vélhető feltételezése, hogy a kicsi ág nem okoz füstöt, arra enged következtetni, hogy az *apró levelet* kifejezés jelentésszerkezetének az a részlete, amelyet A a füstképződéssel kapcsol össze, nem a dolog méretére vonatkozó információ (*apró*), hanem magának az entitásnak a típus- vagy kategóriaelnevezése (*levél*).

Ismeretes (lásd a fentebb a 3.2. pontot), hogy a jelentésleképezés műveletében központi szerepe van egyrészt a figyelem fókuszába kerülő fogalom köré szerveződő figyelmi keretnek, másrészt pedig a figyelmi kereten belül annak a háttérnek, amelynek az előterében a fókuszált fogalom aktuális jelentése profilálódik. Az elemzett dialógus esetében az *apró levelet* kifejezés köré szerveződő figyelmi

keretbe olyan fogalmak tartozhatnak, amelyek előtereként a levél kategóriája választódik ki, járulékos (fókuszba nem kerülő) tulajdonságként megengedve a levél legkülönbözőbb méreteit; ilyen halmazelemek lehetnek például (az enciklopédikus tudásra egyébként is jellemző rész-egész szerinti csoportosítással is számolva): *levél, ág, szár, hajtás, fatörzs, gyökér, fű, fa, virág – növény* stb. A dialógusban az A által végrehajtott cselekvésreakciót tekintve — amely szerint a nyelvileg kifejezett egyetértésével ellentmondásban apró ágat tesz a parázsra — az fogalmazható meg, hogy A mentális műveletében az előtérbe kerülő *levél*-fogalom aktuális helyzetben profilált jelentése nem tartalmaz méretre vonatkozó információt: a figyelem fókusza az *apró levél* jelentésszerkezetének a *levél* fogalmi jelentés-összetevőjéhez horgonyzódik le. Ebből kiindulva az apró ág tűzre rakása az A által mentálisan leképezett beszédhelyzetben adekvát cselekvésreakció, úgy tűnik, hogy a *tűz – füst* ok-okozati asszociáción alapuló jelentésmezőjébe tartozó lehetséges elemek köre és a *levél* köré szerveződő figyelmi keret összetevői között a beszédhelyzet alapján a befogadóban (A-ban) nem implikálódik kapcsolat.

Hasonló mintázat figyelhető meg a dialógus következő fordulójában, ahol a figyelmi fókusz a figyelmi keret *ág* összetevőjét helyezi előtérbe; a nyelvi és a cselekvésreakció ellentmondásából pedig itt is sejthető, hogy a mentális folyamatban az *apró* tulajdonság-alkotóelem nem megkülönböztető jelentésrészlete a fókuszba került aktuálisan profilált jelentésnek. A cselekvésreakció vélhető kognitív háttérében lévő összefüggések arra engednek következtetni, hogy A figyelmének fókusza itt az *apró ágat* kifejezés *ág* jelentés-összetevője; a kommunikációs helyzetnek ezen a pontján A még mindig nem jut el a mentalizáció folyamatában az *apró* tulajdonságnak mint — a kategóriaképzésben — releváns megkülönböztető jelentés-összetevőnek a lehorgonyzásáig.

B: – *Ne dobj a tűzre apró ágat se, mert attól is nagy a füst.*

A: – *Rendben.*

[Kisvártatva egy kis maréknyi fűszálat dob rá.]

A dialógus következő fordulójában a figyelem fókusza megváltozik, amit az *apró dolgok* kifejezés jelentésrepresentációja idéz elő, az utolsó (negyedik) forduló gyakorlatilag egyértelműen kikövetkeztethetővé teszi az adott dialógusban A megértési mintázatát.

B: – *Mondtam, hogy ne dobj a tűzre apró dolgokat, mert nagyon füstölnek.*

A: – *Nem mondtad!*

B: – *De mondtam.*

A: – *Nem! Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.*

Az *apró dolgok* lehorgonyzásához szükséges mentális háttér mint viszonyítási pont nem lehet elég konkrét, ha a befogadó (A) a *dolgok* köré rendeződő figyelmi

keretet mentalizálja az aktuális jelentés profilálásához. Az első két dialógusforduló értelmezésében kialakított figyelmi keret a harmadik fordulóbeli jelentésleképezéshez nem ad megfelelő háttérrel; a harmadik forduló értelmezéséhez A új figyelmi keretet alkot, amely az *apró* köré rendeződik, és nyilvánvalóan méretre vonatkozó tulajdonságyszavakat tartalmaz: *apró, kicsi, közepes, nagy, óriás, hatalmas* stb. Azt, hogy A a harmadik forduló leképezéséhez az *apró* köré szervezi a figyelmi keretét, a *Nem mondtad!* [...] *Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.* reakció teszi egyértelművé. A méretre vonatkozó tulajdonságyszavak előterében profilálódik az *apró* aktuális jelentése, amely — bár nyelviileg a dialógus előző fordulójában is megjelent — eddig nem került a figyelem fókuszába, ezáltal nem lett a jelentésrepresentáció szerves nyelvi tényezője.

Ez a művelet tehát a beszélő és a hallgató által közösen kialakított beszédhelyzetben zajlik. Az idézett nyelvi-kommunikációs helyzetbeli félreértés háttérében tehát az állhat, hogy más-más jelentések kerülnek B (a beszélő, ebben az esetben instruáló) és A (befogadó) figyelemirányításának a fókuszába, ennél fogva az aktuális szituatív jelentések lehorgonyozása más-más művelet mentén zajlik: B figyelemének a fókuszában az *apró levél, apró ág* jelentéségesze köré szerveződő figyelmi keret elemei alapján — amelybe vélhetően más *apró* növények megnevezései tartoznak — az *apró* mint füstképződést elősegítő tulajdonság (mint meghatározó jelentésrészlet) profilálódik. Ezzel szemben A mentális működése során — az egyes dialógusfordulókban — vélhetően újabb és újabb figyelmi keretek képződnek: az első forduló figyelmi kerete az *apró levél* mellé 'más bármilyen leveleket' sorakoztat fel, amelynek előterében a *levél*-re kerül a fókusz; a második forduló figyelmi keretébe az *apró ág* mellett 'más bármilyen ágak' tartoznak, az előtérbe kerülő aktuális jelentés itt az *ág*. A-nak a figyelmi kerete csak a harmadik dialógusfordulóban tartalmazza már az *apró* jelentést, amikor is az *apró dolgok* jelentésleképezésében a *dolgok* elvont jelentése miatt a figyelem fókuszába a tulajdonság kerül, azonban A tudatában ez nem koherens az előző fordulókban lehorgonyozott aktuális jelentésekkel (a levéllel és az ággal). Ez áll a félreértés háttérében, és oka a *Nem mondtad!* [...] *Azt mondtad, hogy ne tegyek rá leveleket és ágakat.* reakciónak.

6.2. A félreértés (másképpen értés) vélhető kognitív háttere autizmus spektrum zavarban a kognitív nyelvészet megközelítésében

Itt fontos felidézni GYÖRY MIKLÓS fentebb, az 5.3. pontban idézett megállapítását az autizmusra jellemző megértési stratégiára vonatkozóan, miszerint a jelentés leképezése izolált részletekben történik, a bejövő információ szerves egésként való „input-integrációs feldolgozása” ugyanis komoly nehézséget jelent. Megalapozottan feltételezhetjük tehát, hogy autizmus spektrum zavarban egy komplex jelentésű kifejezés aktuális fogalmi jelentésének a lehorgonyozása

(főképpen akkor, ha a jelentés nyelvileg is szerkezetesen valósul meg) az egyes jelentésrészleteket különválasztva, a figyelem középpontjába kerülő legfontosabbnak vélt jelentés-összetevő figyelmi keretének előterében zajlik.

Az izolált jelentésrészletekre vonatkozóan elviekben igaz lehet az, ami az átlagos mentális adottságú egyének kognitív működésében is tapasztalható, hogy lehorgonyzásuk egy „fokozati” skála mentén zajlik, amely skálának a szervező mozzanata valószínűleg elsősorban a vizualizáció mozzanatával függ össze.⁹ A megértés során a figyelemirányítás a „legkönnyebben vizualizálható” jelentéstől a legnehezebben vizualizálhatóig halad. A jelentésleképezés során a figyelem „legkönnyebben vizualizálható” célpontja vélhetően a konkrét statikus fogalmi jelentés, ezt követhetik a konkrét (viszonyítható) tulajdonságok (mennyiség, minőség, sorrendiség stb.), valamint az egyértelmű cselekvések, illetve ezek konkrét körülményei (mód, cél, címzett stb.). Az átlagos mentális fejlődésű egyének jelentésleképezéséhez képest az autizmus spektrum zavarban fokozottan érvényes, hogy az elvont jelentések lehorgonyzása jóval nehezkesebb, tehát az elképzelt skála végén valószínűleg az elvont jelentésű kifejezések állnak, ezek közül is leginkább azok, amelyek mentális állapotokat, cselekvéseket fejeznek ki, ahogy erről korábban, az autizmus spektrum zavarra jellemző mentális lexikon bemutatásakor szó volt (lásd az 5.2.2. pontot).

A félreértés oka tehát nagy valószínűséggel abban is keresendő, hogy a nyelvi-kommunikációs helyzet során az autizmus spektrum zavarban érintett egyének figyelme nem azokra a jelentésekre vagy jelentés-összetevőkre irányul, amelyeknek a lehorgonyzását a kommunikációs helyzet, illetve a beszédpartner elvárná, vagy akár csak a szövegkörnyezet sugallná. Fokozottan érvényes ez abban az esetben, ha komplex jelentések vagy nehezen vizualizálható (nem statikus) jelentések lehorgonyzására volna szükség.

Ezt az elgondolást az is támogatja, hogy autizmus spektrum zavarban a figyelemorientáció mássága miatti téves lehorgonyzás nemcsak nyelvi, hanem szociális-, társas-kommunikációs helyzetben is tapasztalható, és szintén szerepet játszik benne a bemenő információ izolált részletekben — nem pedig komplex egészként — való feldolgozása. Ezt támasztja alá az alábbi helyzetleírás, amelynek két szereplője szintén A és B, valamint orvosok, akikhez nagyjából öt éves korában A-t betegsége miatt vitte B (az édesanyja) kivizsgálásra, egymást időrendben szorosan követő három alkalommal.

Az első alkalommal tehát A-t elvitte B egy gyerekorvoshoz, aki megvizsgálta a torkát, meghallgatta a légzését, ahogyan ezt egy orvos légúti megbetegedés esetén

⁹ Annál is inkább lényeges ez a körülmény, mert a tapasztalatok azt igazolják, hogy az autizmus spektrum zavarban érintettek fotografikus memóriája és vizualizációs képessége sokkal fejlettebb tipikus kognitív fejlődésű társaikhoz képest.

rituáliszerűen tenni szokta. A együttműködő volt, válaszolt az orvos szokásos kérdéseire, alkalmazkodóan igazodott a társas-kommunikációs helyzet elvárásaihoz. Az orvos fehér köpenyes, szemüveges férfi volt, nyakában a jellegzetes orvosi kellekkel, a sztetoszkóppal. Következő alkalommal B A-t fül-orr-gégészetre vitte, ahol egy fehér köpenyes, szemüveges, sztetoszkópot viselő doktornő vizsgálta A-nak a torkát, fülét, az előzőhöz hasonló kérdéseket feltéve. Aztán amikor végül A-t újra orvoshoz vitte B, és az orvos — aki egy újabb fehér köpenyes férfi volt, nyakában szintén sztetoszkóppal — megvizsgálta A-t hasonló lépésekben, távozás után A megkérdezte B-től: – *Most már megüink az orvoshoz?*

Az a részlet ugyanis, ami A számára egy embert „orvossá tett”, a szemüveg volt; nem a környezet kellékei, nem a cselekvések, nem a kérdések tartalma — amelyek egy tipikus fejlődésű gyerek megismerési és sémaalkotási folyamatában vélhetően jóval inkább a figyelem fókuszába kerülnek —, hanem a szemüveg. Ez a példa a sémaalkotás kognitív műveletében való eltérést illusztrálja. Ebben az esetben a figyelem fókuszába kerülő jelenetrészlet — az orvos szemüvege — lép elő jelentés-megkülönböztető tulajdonsággá, amelynek lehorgonyzásával az 'orvos' — mint elvonatkoztatott aktuális fogalmi jelentés — az újabb és újabb társas-, illetve nyelvi-kommunikációs helyzetekben leképeződik.

Az elemzett nyelvi és nem nyelvi példa alapján egyaránt leszűrhető, hogy autizmus spektrum zavarban az irányt tévesztett figyelem és a sajátos figyelemorientáció következményeként létrejövő téves (vagy legalábbis nem tipikus) jelentésrészlethez történő lehorgonyzás okolható a félreértésekért.

6.3. A lehorgonyzás kognitív műveletének elősegítése az autizmus spektrum zavarra jellemző devianciák ismeretében

Az általam autizmus spektrum zavarban eddig tapasztalt nyelvi és nem nyelvi félreértések zömében felismerhető a jelentéslehorgonyzás fentebb ismertetett atipikus jellege.

Arra irányuló törekvésem, hogy a nyelvi-kommunikációs helyzetekben az autizmus spektrum zavarban érintett befogadó a jelentésleképezéseket nagyobb eséllyel a tipikushoz jobban közelítő mintázat mentén végezze el, sikeresnek bizonyul a közölni kívánt információ rövidebb — jellemzően egyetlen, minél inkább statikus fogalmi jelentés köré szerveződő — lehorgonyzási szakaszokba való szerkesztése révén. Ha a tanulmány 6.1. pontjában tárgyalt félreértést ennek a törekvésnek a tükrében értékeljük, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy az autizmus spektrum zavarban érintett A számára a B által közölt instrukciók a következő formában sikeresebb jelentésleképezéssel kecsegtettek volna:

- *Ne dobj a tűzre olyan levelet, amelyik apró, mert nagyon füstöl.*
- *Ne dobj a tűzre olyan ágat se, amelyik apró, mert nagyon füstöl.*
- *Ne dobj a tűzre több olyan dolgot, amelyik apró, mert nagyon füstöl.*

Az egy lehorgonyzási szakasznak tekinthető egység egy elemi propozícióval (szintaktikailag egy tagmondattal) megegyező szerkezet. A valódi kommunikációs helyzetben elhangzott nyelvi megformálás által implikált figyelmi kerethez képest az itt megadott struktúra a befogadótól azt kívánja, hogy a második szakaszban figyelmen kívül hagyva az új jelentést jelöljön ki. Az *amelyik apró* szakaszban az egyetlen olyan jelentéses elem, amelyre a befogadó figyelmi fókusza irányulhat, és ezáltal a figyelmi keret előterébe kerülve mint aktuális fogalmi jelentés profilálódhat, a füstöt okozó entitás mérete: az *apró*. Még akkor is, ha ez a jelentésleképezés izoláltan történik, a gyakoriság elve alapján az egymást követő — a tűzre nem dobható entitások méretére vonatkozó — *apró*-lehorgonyzások a jelentésleképezés folyamatában egyre központibb mozzanattá válnak.

Az információ nyelvi megformálásában követendő elvek tehát: 1. az információ rövid lehorgonyzási szakaszokra való tagolása; 2. egy lehorgonyzási szakaszon belül a központi aktuális fogalmi jelentésnek vagy jelentésrészletnek lehetőleg egyetlen — statikus fogalmi jelentésű, de legalábbis minél könnyebben vizualizálható, ennél fogva egyértelműbben lehorgonyozható fogalmi jelentésű — nyelvi elemmel való kifejezése (az autizmus spektrum zavarra jellemző mentális lexikonról való tudásunk ebben támpont lehet).

Gyakorlati tapasztalatom azt igazolja, hogy ez a kettős elv nemcsak az elemzett dialógus és a hozzá hasonló szerveződésű szövegek esetében érvényes, hanem bármilyen komplex jelentésleképezést kívánó nyelvi megformálás megértése sikeresebben zajlik, ha az információt tudatosan szerkesztjük az itt említett elvek mentén. Ezek az elvek — igaz, hogy csak néhány kiegészítő elemválasztási és mondat szerkesztési szabály mentén — még a nem szó szerinti jelentés leképezésében is alkalmazhatóak. Ennek ismertetését jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, forgatókönyve a fenti stratégia analógiájára képzelhető el.

7. Összegzés

Az elme működésének holista felfogása, amit — mint fentebb erről már volt szó — a kognitív nyelvészet is magáénak vall, azt állítja tehát, hogy az elme funkcionális területei egymástól elkülönülnek ugyan, mégis egymással analóg módon működnek, azaz „analóg módon dolgozzák fel az észlelés eredményeit” (TOLCSVAI NAGY 2013: 47). Ahogy ezt a nyelvi sík és a társas viselkedés jeleinek jelentésleképezésében az elemzett példák alapján láthattuk, autizmus spektrum zavarban a figyelemirányítás és vele együtt szükségszerűen a jelentésleképezés kognitív mintázata sérül, azonban a mintázatok közötti analógia — ahogyan ezt a kognitív nyelvészeti felfogás megerősíti — érvényesül. Azaz kissé leegyszerűsítve azt állíthatjuk, hogy a nyelvi és nem nyelvi félreértés ugyanarról a töről fakad.

7.1. A félreértés elkerülését támogató stratégiák szükségességéről

Ahogy a kölcsönös társas viselkedés sikerének egyik fontos feltétele az együttműködő felek szokásmintázatainak kölcsönös megismerése és a hozzájuk való konstruktív alkalmazkodás, úgy az eredményes nyelvi kommunikáció feltétele is abban ragadható meg, hogy a kommunikáló felek a megértésben szerepet játszó egyedi kognitív mintázatok felismerésére és elfogadására törekednek azzal a szándékkal, hogy olyan nyelvi produktumokat hozzanak létre, amelyek révén egymás számára kölcsönösen elősegítik a minél könnyebb és egyértelműbb jelentésleképezést.

Eddigi tapasztalataim azt igazolják, hogy a félreértések elkerülésére irányuló törekvés fokozottan fontos az olyan egyénekkal folytatott nyelvi (és nem nyelvi)¹⁰ kommunikációban, akiknek a kognitív működésében sajátos leképezési stratégiákkal kell számolnunk, mint például az autizmus spektrum zavar esetében.

A tanulmány 6.3. pontjában kísérletet tettem egy olyan mondatszerkesztési (és egyben szóválasztási) elv körvonalazására, amely elősegíti az autizmus spektrum zavarban érintettek jelentésleképezését a tipikus mintázathoz közelíteni azáltal, hogy figyelmük egy rövid lehorgonyzási szakaszon belül a megfelelő (ideális esetben egyetlen) fogalmi jelentésre vagy jelentésrészletre összpontosul. Bár a segítő stratégia itt egyetlen példa elemzésén alapul, továbbgondolás kiindulópontja lehet.

7.2. Kitekintés: a szemiotikai textológiai jelentésreprezentáció relevanciája az eltérő mentális működésű egyének nyelvi produkciójának és jelentésleképezésének vizsgálatában

A nyelvi interakció kognitív vonatkozásainak problematikáját tekintve jellemzően kétféle — egymással szorosan összekapcsolódó, egymást támogató — tudományos megközelítés körvonalazható:

- az elmeműködés neurológiai összefüggéseinek kutatásán alapuló döntően pszichológiai bázisú tudományok a nyelvi kommunikációban tapasztalt (nyelvi) jelenségeket igazoló adatokként kezelik, mint az elme működésének következményeit;
- az emberi interakció nyelvi-nyelvhasználati síkjának minél explicitebb leírására törekvő nyelvtudományos vizsgálatok a nyelvi-nyelvhasználati jelenségek

¹⁰ A nyelvi kommunikációt kísérő nonverbális jelek megválasztásában és használatuk módjának kidolgozásában támpontot kínálnak az autizmusban érintettek elmeolvasási és szándéktulajdonítási képességére irányuló kutatások eredményei. Fontos azonban látni, hogy a kutatási eredmények — az autizmusban érintettek sokszínűségét ismerve — nem általánosíthatók; a jelentés leképezését segítő nyelvi és nem nyelvi közlés apparátusát mindig a kommunikációs helyzetben adott befogadó partner kognitív adottságaihoz kell igazítani.

analógiáiból, eltéréseiből kiindulva keresnek magyarázatokat a neurológiai és a pszichológiai kutatások eredményeiben.

Az egyedi nyelvi-kommunikációs működés háttérének vizsgálatában — így az autizmusban jellemzőnek mondható sajátos kognitív mintázatok kutatásában is — eddig több, jellemzően interdiszciplináris tudomány vagy tudományterület igazolta relevanciáját. Ezek módszereinek és eredményeinek ismertetése külön tanulmány témája lehet, ezért zárásként itt inkább röviden egy olyan diszciplínára utalok, amelynek a jelentésreprezentáció számára kidolgozott leíró apparátusa jól működhet a sajátos mentális háttérű — így az autizmus zavarban érintett — egyének nyelvhasználatának elemzésében, beleértve a szövegértés egyéni mintázatait, illetve a félreértést is. Ez a tudomány a szemiotikai textológia, amely többek között a következő néhány ismérv mentén definiálható:

- a kommunikációs helyzet flexibilis modelljével operál,
- a szövegeket speciális formai és szemantikai architektonikával rendelkező komplex jeleknek tekinti,
- különböző interpretációtípusokat értelmez,
- az architektonikák számára különféle organizációformákat definiál,
- megkülönbözteti a szöveg értelmi/fogalmi, (kor)referenciális és kommunikatív jelentés-összetevőjét,
- a tudás-, feltételezés- és elvárás-rendszereket interpretációs bázisokként kezeli
- az analitikus értelmező interpretáció előkészítésére preparatív gyakorlattípusokat alkalmaz,
- az interpretáció eredményeinek reprezentálása számára különféle kanonikus rendszereket bocsát rendelkezésre (PETŐFI S. 2003: 91).

Az idézett elvek lehetővé teszik a szövegértés háttérében álló kognitív mintázatok kikövetkeztetését, a kognitív nehézségek nyelvi kivételének magyarázatát.

Az autizmusban jellemzően nehézkes kognitív koherenciateremtéssel szorosan kapcsolatba hozható a szemiotikai textológia konstringenciafogalma. A konstringencia a szemiotikai textológia keretében a koherencia egyetlen szükséges és elégséges feltételeként definiálódik, annak a valóságdarabnak vagy komplex tényállásnak az összefüggőségét jelenti, amit egy komplex nyelvi jel — a befogadó ítéletalkotása alapján — feltételezhetően jelöl. PETŐFI S. JÁNOS a szemiotikai textológia jelmodelljeként olyan komplex struktúrát vezet be, amely gyakorlatilag megkettőzi a jelnek mind a jelölő, mind pedig a jelölt komponensét: mindkét összetevő egy objektív vagy objektíválható, valamint egy mentálisan leképezett síkból áll; az egyéni mentális leképezés művelete a nyelvi jel megformáltságának és a hozzá rendelhető jelentésnek a szerkezetére nézve is érvényes. A mentális sík figyelembevételé alkalmassá teszi a szemiotikai textológia apparátusát arra, hogy a szövegértelmezés elégtelenségeit vagy eltéréseit a

valóságleképezés folyamatában feltételezhető nem tipikus kognitív mechanizmusokkal hozza összefüggésbe (vö. pl. NAGY 2012, DOBI 2013). (A szemiotikai szövegelméleti, fogalmi keretével és jelfelfogásával kapcsolatban lásd PETŐFI S. 2008, illetve a jelmodell átdolgozott változatára vonatkozóan PETŐFI S. 2009: 75.)

A szemiotikai textológia elméleti keretéből kiindulva lehetővé válik többek között annak — kísérleti, tesztelési alapú — vizsgálata, hogy az autizmus spektrum zavarban az érintetteknek (leginkább a szándékutalajdonítás képességében tapasztalható) hiányosságai milyen jellegzetes kategóriák fogalmi leképezésének nehézségeiben figyelhetők meg; igazolható a nem szó szerinti jelentés, a metaforikus jelentés, az ironikus jelentés leképezésében tapasztalható deficit; hogyan és milyen elemekből épülnek fel a figyelem orientációját, ezáltal a lehoronyzás művelését leginkább, illetve legkevésbé támogató nyelvi szerkezetek. Az első két vizsgálat eredményei összevethetők átlagos kognitív működésű egyénekből álló kontrollcsoport eredményeivel.

Az ezekhez hasonló és más — a kognitív működés megismerését célzó — vizsgálatok nagymértékben hozzájárulnak nemcsak a nyelvi kommunikáció általánosságban vett alaposabb megismeréséhez, hanem a nem tipikus mentális működésű (ideértve az autizmus spektrum zavarban érintett) egyének nyelvi kommunikációjának fejlesztéséhez is.

Irodalom

- ANDOR JÓZSEF 2016. A nyelvi szövegek koherenciájának konstitúciójáról. In: DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. Officina Textologica 19. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 21–45.
- ASPERGER, HANS 1991. 'Autistic psychopathy' in childhood. In: UTA FRITH szerk., *Autism and Asperger syndrome*. Cambridge, Cambridge University Press. 37–92.
- CSÜRY ANDREA [NAGY ANDREA] 2008. A félreértés szövegalkotó forgatókönyvei. In: DOBI EDIT szerk., *A forgatókönyv mint dinamikus szövegyszerző erő*. Officina Textologica 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 59–70.
- DOBI EDIT 2013. A nem tipikus szövegek jelentésreprezentációjának egy kérdéséről. *Magyar Nyelvjárások* 51: 169–177.
- DSM 4. = American Psychiatric Association 2000. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 4. kiadás. Washington, DC, American Psychiatric Association Press.
- DSM 5. = American Psychiatric Association 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. 5. kiadás. Washington, DC, American Psychiatric Association Press.

- HAPPÉ, FRANCESCA 1993. Communicative competence and theory of mind in autism. A test of relevance theory. *Cognition* 48: 101–119.
- HAPPÉ, FRANCESCA 1999. Parts and wholes, meanings and minds: central coherence and its relation to autism. In: BARON-COHEN, SIMON–TAGER-FLUSBERG, HELEN–COHEN, DONALD J. szerk., *Understanding other minds: Perspectives from developmental cognitive neuroscience*. Második kiadás. Oxford, Oxford University Press. 203–221.
- HARDI JUDIT 2010. A félreértés pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 133: 78–87.
- GYÖRY MIKLÓS 2006. A nyelv, a kommunikáció és a megismerés atipikus mintázatai és kapcsolatai autizmus spektrum zavarokban. In: PLÉH CSABA–LUKÁCS ÁGNES szerk., *Pszicholingvisztika 1–2. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 1345–1382.
- GRICE, HERBERT PAUL 2001. A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA–TERESTYÉNI TAMÁS–SIKLAKI ISTVÁN szerk., *Nyelv — kommunikáció — cselekvés*. Budapest, Osiris Kiadó. 213–227.
- JAKOBSON, ROMAN 1969. *Hang — jel — vers*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- KARDOS LAJOS 1974. Az alaklélektan. In: KARDOS LAJOS szerk., *Alaklélektan*. Budapest, Gondolat. 5–34.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California, Stanford University Press.
- NAGY ANDREA 2012. Szövegszerűtlenség a szövegszerűségben. Szövegösszefüggés-hordozók nem prototipikus párbeszédes szövegben. In: DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió*. Officina Textologica 17. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 25–56.
- PETŐFI S. JÁNOS 2003. A szövegorganizáció megjelenési formái és a jelentés három arca. In: PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció: tematikus progresszió*. Officina Textologica 9. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. 91–104.
- PETŐFI S. JÁNOS 2008. A szemiotikai textológia megokoltságáról, jellemző jegyeiről és alkalmazásáról. *Magyar Nyelv* 104: 129–156.
- PETŐFI S. JÁNOS 2009. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram 2. Adalékok a verbális szövegek szövegösszefüggőség-hordozóinak vizsgálatához*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- PLÉH CSABA 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest, Typotex.
- PLÉH CSABA 2000. Az életszellemtől a reflexelvig: az élettani gondolkodás mint a pszichológia előfutára. In: PLÉH CSABA, *A lélektan története*. Budapest, Osiris Kiadó. 115–143.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 63. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 44–63.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. *Kognitív szemantika*. Nyitra, Konstantin Filozófus Egyetem.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest, Osiris Kiadó.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 181. Budapest, Tinta Könyvkiadó.

“You didn’t say (this)!”

The Peculiar Mental Background of Misunderstandings

The topic of this study is a cognitive linguistic approach to misunderstandings related to language and communication that are typical of autism. It is assumed that, in the background of specific deficiencies in the text comprehension of individuals affected by autism, there is a level of insufficiency of certain cognitive competencies. The most conspicuous of these deficiencies can be observed in the process of recognizing the intention of the partner in conversation, related to mapping up the mental state of the other party. These cognitive skills constitute indispensable conditions for meaningful communication. The cognitive linguistic explanations of the instances of misunderstanding illustrated through concrete examples also offer a possibility for an attempt on our part to draw up a strategy of language use for autistic patients that aims at eliminating the chances of misunderstandings. As cases of autism differ from what is generally regarded typical exactly in the respects of particularly human skills (including communicative behavior and the flexible and adaptive organization of said behavior), a further benefit of this research would be to find out more about these human aptitudes through researching the deviancies occurring within the range of symptoms of autism.

Keywords: autism, misunderstanding, cognitive linguistics

Hipertextualitás és paratextualitás Parti Nagy Lajos költészetében

KAZAMÉR ÉVA

1. Szövegközi kapcsolatok Parti Nagy Lajos lírájában

Az irodalomban szövegköziség kapcsán szövegek párbeszédéről, viszonyrendszeréről beszélhetünk. GÉRARD GENETTE az 1982-es *Palimpsestes* című munkájában javaslatot tett a *transztextualitás* fogalmának bevezetésére, amely a szövegköziség típusainak átfogó kategóriája. Ő maga így írja le a jelenséget: „a poétika tárgya a *transztextualitás*, azaz a szöveg textuális transzcendenciája, amit nagyjából egyszer úgy határoztam meg, hogy »mindaz, ami a szöveget nyilvánvaló vagy rejtett kapcsolatba hozza más szövegekkel«” (1996: 82). GENETTE rendszere ötféle transztextuális kapcsolatot különböztet meg: intertextualitás, paratextualitás, metatextualitás, hipertextualitás, architextualitás. A francia irodalomtudós ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy ezeket a típusokat nem szabad elszigetelt kategóriákként tekinteni, mivel többféle meghatározó kapcsolat, kölcsönös átfedés van közöttük.

A szövegközi kapcsolatok különösen gyakoriak a posztmodern költészetben. Parti Nagy Lajos a magyar és a világirodalmi szövegkorpuszt, saját korábbi alkotásait is felhasználva hozza létre műveinek többségét, benne lírai nyelvhasználatának jellemzésében uralkodó stílussteremtő sajátosságként jelölhetjük meg a szövegköziséget. Költészetében a transztextuális kapcsolatok valamennyi típusa megjelenik: a két irodalmi szöveg kapcsolatán alapuló intertextualitás; a szöveg és a saját közvetlen környezete (például a szöveg és a mottó) közötti viszonyt adó paratextualitás; az ugyanannak a költőnek az alkotásai közötti szövegtagálkozássokat jelző intratextualitás; valamint a formai imitáció révén megvalósuló hipertextualitás. A posztmodern költő lírájában ezek közül az intertextualitás típusai érvényesülnek a legerőteljesebben — a szövegek közötti inter- és intratextuális viszonyok stílussteremtő szerepét külön tanulmányokban mutattam be (KAZAMÉR 2013, 2015) —, de mindenképpen érdemes a Parti Nagy Lajos-i költeményeket a posztmodern stratégia felől megújított hiper- és paratextuális kapcsolatok tekintetében is vizsgálni.

2. Hipertextuális utalások

GÉRARD GENETTE a szövegek közötti kapcsolatok rendszerezésekor megkülönbözteti a transtextualitásnak a *hipertextualitás* terminussal elnevezett típusát is. A transtextualitásnak ez a fajtája azokra az esetekre épül, amelyek a téma, a motívum, a műfaj örökítése vagy szándékos utánzás, vagyis forma- és stílusimitáció, stílusparódia révén teremtenek intertextuális kapcsolatot a szövegek között, azaz ez a fogalom jelöli az „egyik szöveg egyszerű átalakításával vagy utánzásával létrehozott új szöveget (paródia vagy *pastiche*)” (ANGYALOSI 1996: 8). Parti Nagy Lajos lírájára a kanonizált szövegek témáinak, motívumainak átvétele mellett (pl. a Grafifesz kötet Szívlapát című versében: a föl-földobott kő, a hídavatás motívuma, az Angyalstop kötet A kegyelet lila ásza című versében: a harc a Nagyúrral motívum) kétségkívül jellemzőbb bizonyos formáknak, versszerkezeteknek a felidézése, ezért írásomban hipertextualitás kapcsán elsősorban a posztmodern költő lírájában előforduló forma- és stílusimitáció egyes példáit kívánom szemléltetni.

Parti Nagy Lajos első, 1982-ben megjelent Angyalstop című kötetének *bonbonnière* című műve csakis a formai áthallás miatt idézi tudatunkba Radnóti Miklós költeményét:

*a tornyos csókok háromnegyvenért
záróratájt kissé előredűlnek
pirosfejű kisasszony ön biztos megért
ha elhagyom a pocsék rímeket
s ha nem csinállok úgy mintha
meghalnék a tornyos csókokért
a fagyalját s a szeplős süteményt
nyugodtan összeöntheti meg is pofozhat
és jönnek majd a tornyos pofonok
hisz nem látott még élő trubadurt
bár Bécsben járt már és gimibe is
gondol ön az orosz krémtortára
ha jó a pullmanpuha alkonyat
s ha M. úr is betéved ráadásul
gondoljon rá gondoljon rá sokat
M. urat kérem rég nem láttam itt
de addig is majd kérek száz mignon-t
úgy építenék villanyvasutat és
gombfocit és robbanó motort
s lám kiköveztem desszerttel az asztalt
halavány lett mint tér a holdsütésben
akár az ön kis orcáján a pír*

ajaj ajaj most lenne erre ráütő szavam
de hagyjuk el a rímeket kisasszony
hisz minket már a multunk összekapcsol
s Morgenstern úr ki tán már nem is él
ahogy a tornyos csókok háromnegyvenért
kissé előredűl majd hátra némileg
mosolya mint a száradó kökény
bizony kisasszonyom

Minden kétséget kizáróan a formaimitáció tárgya az Erőltetett menet című vers, annak jellegzetes formai sajátosságát evokálja, a verssorok közepén végig húzódó, Lager Heidenau foglyainak erőltetett menetét sejtető kanyargós szünetoszlopot. A formai áthallás mégsem tökéletes: a nibelungizált alexandrin verssornak az általában 7|6, 7|7 vagy 6|7 osztású sorképlete Parti Nagy tollán szabályos ismétlődést nem mutatva legtöbbször 4|6, de akár 10|1 szótagú sorokká módosul, a költői formaadás egyik legfőbb eszközének, a rímelésnek a tudatos kerülésére pedig maga a kontextus metanyelvi funkciót betöltő részei hívják fel a figyelmet: *ön biztos megért / ha elhagyom [] a pocsék rímeket; de hagyjuk el [] a rímeket kisasszony.*

A formaimitáció annál is inkább meglepő, mert a Nyugat harmadik nemzedékéhez tartozó író és a posztmodern költő alkotásai merőben eltérnek egymástól téma és stílus tekintetében. Az alludált költemény Radnóti Miklós életművének „gyűjtőlencseszerű összefoglalója, az egyik legnagyobb, egyúttal utolsó formai bravúrja” (SZIGETI 2004: 3). Míg műve a halálmenet keserveinek bemutatása, a látomásszerű emlékek, illetve a vágyott, talán még elérhető jövőbeli álmok kép előrevetítése mentén érzékletesen ábrázolja a rabok félelem és remény közötti gyötrődését, addig Parti Nagy Lajos alkotása a lírai énnel egy hölgygel való kedves évődését írja le. A történetes helyszínére, egy cukrászdára már maga a ’bonbonos, cukorkás doboz’ jelentésű verscím is utal, a kontextus megerősíti ezt az értelmezést (*a fagylaltját [] s a szeplős süteményt; gondol ön az orosz [] krémtortára; majd kérek száz mignon-t*), ugyanakkor az olvasó előzetes ismereteitől függően a cím felidézheti az 1907-es Bonbonnière elnevezésű kabarét is, amelyben először állt színpadra Nagy Endre, a magyar politikai kabaré és a konferanszié műfaj megteremtője. A kabaré világát, a kabaré-előadások nyelvezetét elevenítik fel a könnyed, már-már bizalmas stílusú szövegrészek a stílusimitáció eszközeiként (*meg is pofozhat / és jönnek majd [] a tornyos pofonok / akár az ön kis [] orcáján a pír / mosolya mint [] a száradó kökény / bizony [] kisasszonyom*). Mivel az alludált versszerkesztési formával felidéződik az architextus tartalma és stílusa, így a *bonbonnière* című vers esetében — amely stílusában, hangulatában is jelentősen különbözik a megidézett szövegtől — a forma- és stílusimitáció a két mű közötti szemantikai összeférhetlenség érzetét keltheti az

olvasóban. Parti Nagynak ugyanebben a kötetében, az Angyalstopban a szomorú, lassú ének elnevezésű vers szintén Radnóti Miklós Erőltetett menet című költeményének formai evokációjaként hat, témáját, hangulatát és stílusát tekintve azonban ez a mű sokkalta inkább rokonítható az alludált művel.

Nem lehet véletlen, hogy a formaimitációt remekül példázó *bonbonnière* versben Christian Morgenstern neve is szerepel, hiszen a német költő líráját is a kidolgozott formakultúra jellemzi. *Fisches Nachtgesang* című alkotását Parti Nagy a *Grafitnesz* (2003) című kötetében a megegyező, *Hal éji éneke* címmel, illetve a formára való rájátszással idézi meg:

1.	2.
–	ó
oo	sebes
---	andalgót
oooo	alamuszi
---	hengergőt
oooo	futamodi
---	ó-kat mond
oooo	de a szeme
---	nem mozdul
oooo	didereg a
---	varsában
oo	sebes
–	ó

A Parti Nagy olvasatában hangzó mű alcíme (*Nocturne Ch. M. oldalvizén*) a zenei műfaj megjelölése mellett a monogrammal a hagyomány eredetét is jelzi. A költő szöveget ír a megadott mértékre, 14 számozott, kalligrammaszerű művet. Ezekben a vizualitás összekapcsolható a textusok képszerűségével, mert a szavak, betűk elhelyezésének módja a halak orsószerű formájára emlékeztet, ekképpen a forma megtámogatja a jelentést.

Parti Nagy forma iránti érzékenységét jelzik alábbi gondolatai is: „Én rettenetesen formapárti vagyok a szónak a tág és szűk értelmében egyaránt. De főleg azért, mert tulajdonképpen nagyon, és szerintem modellszerűen el vagyok bizonytalanodva, mire is jó ez az egész? Meg mire is nem jó? Azt tudom, hogy a számomra fontos, mert én nem tudok és nem akarok e nélkül létezni. [...] Én néha még a vakszöveg árán is formában tartom a verset. [...] Számomra ez a fajta rásimulás a dallamra az sokkal izgalmasabb dolog, nem lévén zenész” (Lettre). A 14 kalligrammaszerű szöveg közül az első átírás az eredetihez leginkább hasonló, egyedül abban tér el az architextustól, hogy a rövid szótagokat jelölő szimbólumok *o* betűvel cserélődtek fel, ezzel mintegy a hal szájának formájára, kerek ségére

asszociáltatva az olvasót (*ó-kat mond / de a szeme nem mozdul; hova fut a / torkán át / moraj / ó*).

A 14 mű láncolatából rövid történetleírás rajzolódik ki: a folyamatos melléknévi igenevek és melléknévi jelzők először természetes közegében, a vízben ábrázolják a halat (*sebes / andalgót / alamuszi / hengergőt*), majd kifogását (*didereg a / varsában*) és szállítását (*lakkbőrönd / utazik a / szív mélyén / teli teli / ikrával*) követően pusztulását írja le a szerző (*alvadt vér / csupa luk a / gyöngyvászon [...] megölik az / ikráért*). A Hal éji éneke című vers különleges stílusát polifonikus szerkesztettségéből is adódik, abból, hogy a versekben megjelenő hal képe az ember metaforájaként is értelmezhető, a mű nyelvezete mindkét olvasatnak utat nyit. Elgondolásomat olyan szövegrészek támasztják alá, amelyek szemantikailag az emberrel kapcsolhatók össze: a múltra való visszaemlékezés mentén (*picit / ússzunk hát / a fasuta / félmúltban [...] babakori / klottnadrag / göbolyödik / almuskán*) eljutunk az ember halálának már-már naturalista stílusú szemléltetéséig (*kirohad a / beltartam / kiveszik a / bordákból*). Parti Nagy műve nemcsak mintegy megszövegezi, továbbírja Morgenstern művét, hanem a lírai én az evokált mű szerzőjét meg is szólítja a mű utolsó, 14. szövegében (*ó / hova / tűnt el hát / ön aki ha / ó-kat mond [...] hova hova / morgenstern / hova / ó*), amely gesztus a forma- és stílusimitációval együtt bonyolult transztextuális viszonyt hoz létre az architextussal.

Parti Nagy Lajos első, Angyalstop című kötetéhez képest későbbi köteteire — az 1990-es Szodalovaglásra és a 2003-as Grafitnesz kötetekre — egyre inkább a szövegekből kiolvasható, olykor megfejthető különféle transztextuális viszonyok bonyolult kapcsolata, az „egymásra rétegződő textusok” (BEKE 2003: 138) sokasága jellemző. A negyedik, Grafitnesz című verseskötetében a művek jelentős részét, több esetben teljes versciklusokat a forma- és stílusimitáció határozza meg.

A Notesz elnevezésű versciklus — ahogyan a címhez tartozó lábjegyzet is felhívja rá az olvasó figyelmét — József Attila fiktív öregkori verseit közli, forma- és stílusimitáció révén a művek nyelvezete (és gondolatisága) a Szabadötletek jegyzékének stílusát evokálja.

A dublini vegyszeres füzet versciklus művei különböző nyelvjárási formákat magukba foglaló nyelvezetük (például Galamb-nóta vázlatja: *nem lesz más énnekem, arrul; elfű a szél; néki*; Vigézt-dala: *el vitt és ringata, míg jó emlékeztű anyuskám nádmézzel vissza nem édesgetett, közbe' nagyon rítt*) és népies hangvételük révén Petőfi Sándor, egyúttal a petőfieskedők lírájának nyelvhasználatát idézik meg. Ugyanakkor az olyan átírásokban, mint a *...sors, nyiss nekem rét* (az Édesanyám, én egy virág vagyok című vers mottója) — a kötet más szöveghegyén: *sors nyiss nekem masszázsszalont* — vagy *sas legyenek, ha sasnak vagy virága* verscímében a forma- és stílusimitáció stílusparódiát eredményez.

A Kacat, bajazzó (Részletek egy szőnyegverstanból) címet viselő versciklusban Parti Nagy hihetetlen formaérzékéről tesz tanúbizonyságot: a ciklus 12 darabjának mindegyike egy-egy antik görög eredetű klasszikus verssortípusban íródott, ezt jelzik a — némely esetben a költő nyelvi játékoságáról, humoráról árulkodó — címek: *hexameter; pentameter, ál, s piperézett; ál. disz. tichon. nak. riadó. leánya.; jambikus trimeter; anakreoni hetes; nibelungizált alexandrin* stb. A klasszikus sorfajtaéknak a megidézése nemcsak az olyan egyértelmű utalásokban, mint a címekben, valamint a formaimitációban, a metrikai hagyomány követésében nyilvánul meg, hanem szemantikai síkon is. Egyrészt a sorfajta típusát megjelölő, az írás folyamatába bepillantást engedő, a tartalomra vonatkozó, de metanyelvi szintű versbeli megállapításokban (*készül a hexameter, kicsomóz, becsomóz, vacakolgat, / sorról sorra merőleg fűzi a húrba a textust [hexameter, részlet]; daktilus és egy / spondeus alkot / kólon adóniszt, / mint ez a strófa, / büszke adótiszt [adoneus, részlet]*). Másrészt a verssor-típusoknak a megszemélyesítésében (*Hatan vagyunk mi, jambikus triméterek, / a cél, a terh', az út, ha volt is, elmaradt, / úgy nyiktatunk a tompa téli ég alatt, / akár lovatlan és kocsitlan federek. [jambikus trimeter, részlet]*), miközben „magukat a formákat s a formázást is kikacagja: »Hogy hátha megvigasztal, / negyedfelest megittál, / Anakreon, te bamba, / e csonka vers meg itt áll.« Illetve: »amit megjambizáltam, megjambizálta más, / e furcsa formaszám tan csak abszolválhatás«” (AMBRUS 2003: 25).

Bár véleményem szerint a forma- és stílusimitáció révén a legtöbb esetben remekbe szabott, frappáns művek születtek a posztmodern költő keze alatt, megítélésük korántsem egyöntetűen kedvező. TARJÁN TAMÁS irodalomtörténész eképpen vélekedik: „Parti Nagy számára is adódtak olyan hívások, felkérések, ihletések, amelyek nem gyümölcsöztek jelentékeny írást. Mindezek elég élesen elkülönülnek a remektől és a nagyszabásútól. Ne áruljunk zsákbamacskát – ilyen [...] a Weöres Sándor Rongyszőnyeg-ét (Részletek egy szőnyegverstanból) jelöléssel kissé megidéző, noha más jellegű Kacat, bajazzó, e metrikai példatár és A dublini vegyszeres füzet is. A verstanban a saját formai virtuozitásába és szöveg-szabadalmaiba belefáradt vajákos szakférfi nem takargatja maga s céhe pőreségét, de a maradék műhelyjókedv a daktilikus és a jambikus sorok mintamintázatait is meztelenül-üreskén engedi a szélbe.” (TARJÁN 2003).

3. Paratextuális kapcsolatok

GÉRARD GENETTE a transztextualitásnak, a szövegek köziség legátfogóbb kategóriájának az egyik altípusába, a *paratextualitás*-ba sorolja azokat a viszonyokat, amelyek a szöveg és annak saját közvetlen környezete között realizálódnak. Azaz a paratextualitás terminus jelöli a szövegnek — szűkebben értelmezve az irodalmi alkotásnak — a címmel, alcímmel, előszóval, utószóval, jegyzetekkel, motóval való kapcsolatát.

Parti Nagy verseskötetei a paratextuális jelzések tekintetében — a harmadik kötetet kivéve — egységesnek mondhatók. A művek címei, illetve a versciklusok elnevezései mint legkisebb metaszövegek elősegítik a versek értelmezését azzal, hogy utalnak a tartalomra. HENRYK MARKIEWICZ szerint ugyanakkor az irodalmi művek címeinek paradox jellegük van, mivel „egyfelől tájékoztatnak azokról a szövegekről, amelyeket megneveznek, vagyis a metaszöveg szerepében jelennek meg, másfelől a paraszöveg kategóriáiban is értelmezhetők, mivel a főszöveg bemutatásával egyidejűleg a környezetét is alkotják” (idézi BAŃCZEROWSKI 2009: 468).

A mottóval ellátott versek számát tekintve szélsőséges, kötetek között megmutatókozó különbséget figyelhetünk meg: míg a költő első, Angyalstop című kötetében csak egy, második (Csuklógyakorlat) és harmadik (Szódalovaglás) kötetében egy sem, addig a 2003-ban megjelent, Grafifesz című negyedik verseskötetében a művek túlnyomó része mottóval kezdődik vagy költőtársaknak való ajánlással egészül ki. Parti Nagy mottóhasználatának különlegessége, hogy a művek „élén álló jelszó, jelmondat vagy hasonló szerepű hosszabb szöveg”-ek (KOVÁCS 1982: 634) három csoportba sorolhatók aszerint, hogy valamely más szerző művéből vett idézetről vagy a szerző saját írásáról van-e szó, illetve hogy a posztmodern nyelvkezelésnek köszönhetően torzítottak-e az átvételek.

Az első csoportba sorolom azokat a mottókat, amelyek a klasszikus hagyományt követő mottóhasználatnak megfelelően költőtársak vagy költőelődök valamely művéből vett szó szerinti idézetek. Ezek a mottók paratextuális jelzéseként alakítják a művek jelentésszerkezetét, intertextuális utalásokként bevonnak más műveket a jelentésképzésbe. Például Parti Nagy Angyalstop című kötete *piros vonallal* című versének mottója a Szavak a sűgőlyukból című Bertók László-alkotás utolsó két sorának szöveghű idézése:

piros vonallal

**„Bennünket jelölsz, ha
elkülöníted / pontosan, ami
még te vagy”**

(Bertók László)

*a síkon itt is, ott is vonalak,
gondos műmárvány-erezések.
és mégis, csak az elkülönülés.
piros vonallal részed.*

*vízfesték várak árcai
kiönthetnek. az akvarell
részednek nem tud ártani.
olaj. víz nem takarja el.*

*lúdbőrzik rajta, hígan fogja át,
gonosz-ijedten támad és kerül,
hullámszik, borzong, kelleti magát,
s elpárolog majd. vagy mellésűrül.*

A verssorok idézőjelbe tett átvételével és a szerző megjelölésével Parti Nagy nyíltan vállalja versének korábbi szövegre épülését. Az alludált szöveggel felidéződik az architextus tartalma, hangulata és stílusa, így az adott mottó ebben az esetben olyan intertextuális szövegteret hoz létre, amelyben a két mű gondolatisága ugyanazon téma, az individuum öndefiníciója köré szerveződik. Parti Nagy műve az alludált vers továbbírásaként is értelmezhető, hiszen a Bertók-versben is megjelenő (*csak te látod bele, húzd körül / piros vonallal részedet.*), az önmeghatározást segítő, a két műben közös *piros vonal* motívumot bontja ki, illetve írja tovább a vers.

Már-már dialogikus a viszony Jékely Zoltán Új évezred felé című műve és Parti Nagy Lajos Az angyal habja című alkotása között:

Jékely Zoltán: Új évezred felé

Mi kétezerben nem élünk, szegénykém,
*az új évezred nem lel itt bennünket;
fekszünk a mélyben, s az ég régi kékjén
fenn, fenn különös új gépek keringnek.
Lebontották a házat, hol születtünk,
– mint a Tabánt. Ágyunk, székünk elégett.
Sok könyvünk méltatlan kezekben eltűnt –
s hová lettek alakunkról a képek?
Az úton új cipők nyikorognak,
más ruhában más lányok lengedeznek.
Mint lelke eldugott öreg boroknak:
az álmunk egyre sűrűbb, édesebb lesz.
Tovább lóbálja felettünk az égen
az idő a napot, e lassú ingát,
s úgy alszunk már, mint földünk más felében
a kőbepólyált, hosszucsontu inkák*

Parti Nagy Lajos: Az angyal habja

„Mi kétezerben nem élünk, szegénykém”
(Jékely Zoltán)

*Lám, élünk kétezerben, s túl lesz,
lám, élve ezredünk, e jó
kis ezred, bévül sűrű, dúlt szesz,
kívül papír és indigó,
s mint plafon felé vágató dugó
mögött az angyal habja, múlt lesz
jövendőnk, nem nagy durranás.*

Talán majd összerakja más

Parti Nagy Lajos a Jékely-mű első sorát emeli mottóként verse élére, és az abban lévő állításra reflektál (*Mi kétezerben nem élünk, szegénykém – Lám, élünk kétezerben*), vagyis szintén szoros intertextuális kapcsolatot szül a szövegek között az átvétel. Az emberi lét tragikumát elégikus hangnemben megörökítő Jékely-versre Parti Nagy szövege felel: az új évezred ironikus jellemzése (*e jó kis ezred, bévül sűrű, dúlt szesz*), illetve az eljövendő kort kisszerűen a pezsgő habjával azonosító metafora által rezignált hangnemben, a Himnusz-allúzióval (*múlt*

lesz jövendőnk) látszólagos szenvtelenséget sugallva fejezi ki az emberi sors megváltoztathatatlanságát (*nem nagy durranás. / Talán majd összerakja más*).

A Parti Nagy-féle mottók második, már jellegzetesen posztmodern mottóhasználatról árulkodó csoportjába azok a típusú szövegrészek tartoznak, amelyek közismert mondások, irodalmi művek stb. idézetei – ebben rokoníthatók a hagyományos értelemben vett mottókkal —, viszont a posztmodern szövegformálásnak megfelelően a költő torzítja, átírja a szövegátvételeket művei jelentéstartalmának megfelelően, és úgy helyezi szövegei élére.

A Grafifesz kötet A dublini vegyszeres füzet versciklus egyik versének motója Petőfi Sándor Sors, nyiss nekem tért... című versének allúziója:

ÉDESATYÁM, ÉN EGY VIRÁG VAGYOK

– írta Virágos Mihály –

„... sors, nyiss nekem *rét*”

Atyám, én egy virág vagyok,

Egy virágnak születék,

Feslő bimbóm pitteg-pattog,

Ha föl s alá lépdelék.

[...]

Atyám, én egy virág vagyok,

Takarjon vajh' szemfödél,

Nem leendek, attól tartok,

Sem Osszián, sem Hümér.

Bárh' ki tudja, meg van írva,

De én még nem olvasok.

Szárba szökő füttyös írma,

Atyám, én egy virág vagyok.

(részlet)

A költemény alcíme megadja, hogy Parti Nagy egyik költő-alteregója, Virágos Mihály szemszögéből olvasandó a mű. Németh Zoltán a szerzői nevet a posztmodern költészetben vizsgálva megállapítja, hogy az imitáción alapuló maszkos szövegalkotás eredményeként létrejövő művekben „a név paratextusként előértelmezi a névhez csatolt szövegeket, s a fiktív szerzői maszk csak szimulakrumként lép működésbe — az olvasó eleve tudja, hogy a fiktív néven keresztül nem a szerző személye válik a szöveg tétjévé, hanem az általa képviselt szövegformázási eljárás sajátos referenciális nyelve” (2012: 61). A fiktív szerző, Virágos Mihály dilettantizmusának a jele lehet a klasszikus magyar irodalom ismert alkotásának rontott idézése (*sors, nyiss nekem r[t]él[r]t*), vagy akár a megidézett mű gondolatiságának (az emberiségért, a világ boldogságáért tenni akaró költői én)

szándékolt parodizálásaként is értelmezhető mottóban lévő hangalaktorzítás. A Petőfi-lírárt, még inkább a petőfieskedők stílusát imitáló, nyelvjárási alakokat felmutató, népies hangvételű versszöveg — a megidézett Petőfi-szöveggel ellentétben — (ön)ironikus felhangúnak tűnik kisszerűnek tetsző verstémája miatt (... *virágnak születék, / Felső bimbóm pitteg-pattog, / Ha föl s alá lépdelék; Nem leendek, attól tartok, / Sem Osszián, sem Hümér*), amely megtámogatja Németh állítását, mely szerint a posztmodern maszkyszerű költészetet leginkább ironikus-parodisztikus-komikus megszólalásminták követése jellemzi (2012: 61).

Parti Nagy Grafifnesz kötetében megjelent tíz szövegegezésből álló hazaversének mottója szintén a már tipikus posztmodern mottóhasználat egyik példája, mert szövegátvétel torzításán alapul:

SZÍVLAPÁT

(holaha zanzák)

„hezitt állok, mást nem tehetek”

Egy original haza-ötlet

hiányzott péntek éjszaka.

*Az égbolt füstös, lomha kotlett,
szállongott rím és vérszaga.*

*„Elmentem és megyek haza”,
de hogy hová, az fel nem ötlött,
fáradt agyam a fellaza*

memórián át kikönyöklött.

*A Duna csak folyt és Plaza,
folyott le rajta kurd, török, lett,
múlt és jövő híg halmaza,
folyott le szerzet és öröklet,
elmentem én hová haza,
s a rím kedvéért negyed öt lett.*

(részlet)

A Luther Mártontól állítólag a wormszi birodalmi gyűlésen elhangzó „*Itt állok, mást nem tehetek*” kijelentést vette át a költő, de adjekciós művelettel az ellentétébe forgatja annak jelentését. Míg Luther mondata — ellenszegülve V. Károly német-római császárnak — azt hangsúlyozza, hogy nincs olyan akarat, amely meghátrálásra kényszeríthetné, addig az átírt idézet a meggyőződés helyett a hezitálást nyomatékosítja (*hezitálok, mást nem tehetek*). A bizonyosság hiánya már az alcímben is megmutatkozik: a *holaha zanzák* Parti Nagy szóhatárokat eltörlő, egyúttal kiejtésben szóalak-egybeolvadással is élő (*holaha zanzák* < **hol a haza** × **zanzák**) játékos alakítása. A különleges nyelvi megformáltságú Parti Nagy-

mottó (*hezitt állok, mást nem tehetek*) az eredeti lutheri állítás jelentése és József Attila *Hazám* című művének allúziói (*Az éjjel bársony nescafék / Hültek az utcán; édes hazám, ne vedd szivedre, / hadd legyen hűs*) ismeretében a költői ének a haza hollétére vonatkozó elbizonytalanodását nyomatékosítja, ezt jelzik az alcím és a mű további szöveghelyei is (*„Elmentem és megyek haza”, / de hogy hová, az fel nem ötlött; elmentem én hová haza; Mentem haza, s a haza hol van?*).

Közismert szépirodalmi műből vett idézetnek az átírása a Grafitesz kötet *Merlin, Gerlever* című versének mottója:

MERLIN, GERLEVER

„Ezek hideg saláták. Mind ügyesség.”
(*„Gundel Imre”*)

*Jobb (habár itt e tollas gerlever
se nyer, se vesz), hogy el ne szablya máris,
keres valami excaliburális
örökíró, s ha nincs, hát térdre er.*

*Lehet a szárnyas, fényes klott-rever
alatt arany a lyuk és a fonál is,
hogyha a gomb tizenégy sor banális,
csak maskarádé, zsúr és nem zsiger.*

*S mert örökíró nincs hol venni, Merlin,
tinten penődöm, sikos fájln liner,
helyére szánkál minden elkevert rím,
hideg szonettet, ime itt hever,
s csak vár a Grálra imbisz és gigerlin,
hogy jön Babits, s bepólyál berliner.*

A mottó, amely egy Babits-sor parafrázisa, paratextuális utalásként kiemeli egy fontos gondolatot, irodalmi előzményre utal vissza: a poeta doctus Babits Mihály *Szonett* című műve *Ezek hideg szonettek. Mind ügyesség* verssorára, amely a nagy költőelőd művészi igényességét, szigorú műgond jellemezte költői munkásságát idézi fel. Parti Nagy rontott idézése a dilettáns költői nyelvhasználat eszközeként ugyanakkor profanizálja az alludált mű jelentését és hangulatát azáltal, hogy az egyik legkötöttebb forma, a szonett versszerkezet kimunkálását a salátakészítés folyamatához teszi hasonlatossá, illetve parodisztikusnak tetszik a szakács Gundel Károly fiának, Imrének a mottó szerzőjeként való feltüntetése is. A *Merlin, Gerlever* című vers jelentéstartalmáról gondolkodva KESERŰ JÓZSEF irodalomtörténész úgy találja, hogy „a szándék, hogy a szöveget a szavak szótári jelentésének azonosítása révén dekódoljuk, s az értelmet ennek alapján tegyük hozzáférhetővé, itt kudarcot vall. A szöveg ellenállást fejt ki az értelemrögzítés

műveleteivel szemben” (2008: 120). Az ars poeticaszerű Parti Nagy-mű ugyanakkor a Babits-vers művészi szövegformálásra vonatkozó gondolatiságának (*ez nem költészet; de aranyművesség! [...] / Ki vérigéket, pongyolán szeret, / az versemet ezentul ne olvassa*) posztmodern megfogalmazását adja az olyan szöveghelyeken, mint *Lehet [...] arany a lyuk és a fonál is, hogyha a gomb tizennégy sor banális, csak maskarádé, zsúr és nem zsiger*, míg az utolsó versszakban a lírai én a soha meg nem elégedés elvét valló költőóriással szembeni írói kishitűségének ad hangot (*hideg szonettetem, ime itt hever, / s csak vár [...] / hogy jön Babits, s bepólyál*).

A Parti Nagy-verseket kiegészítő mottók harmadik típusába sorolom azokat a mottókat, amelyek nem más szerzőktől való átvételek, hanem a **l í r i k u s s a - j á t g o n d o l a t a i t t ü k r ö z ő s z ö v e g r é s z e k**. Ezek bár klasszikus irodalmi művekre való utalásokkal nem gazdagítják az egyes versek jelentéstartalmát, de posztmodern perspektívából megújítják a mottóknak mint paratextuális jelzéseknek a jellemzőit. Parti Nagynak ezek a jellegzetesen posztmodern mottói alakítják a szövegértelmet, olykor tágabb kontextusát teremtik meg a művek értelmezésének. A Grafítesz kötet Drótváz zöld című alkotása szemlélteti a mottónak ezt a típusát:

Drótváz zöld

**„Gyászollak, Lajos,
gerbera 20 szál,
drótváz zöld,
október 19. 14 h fizetve.”**

*A nézésed még szétragyog,
még szétgurul a sóhaj,
kopogásod még én vagyok,
kórházruháid, hűs lázlapod,
a mankó és a hónalj,
a távolságot itt hozom
egy kockasajtnyi rádióban,
de mozog lábam, két kezem,
beszélek, tehát vétkezem,
hol tér van és idő van,
s hiába ráz a zokogás,
ha tovább élek nálad,
hisz e világon semmi más
nem fogja, mert a semmi: más,
nem fogja vers halálod.*

A cím és a mottó árnyalják a jelentéstulajdonítást, távolabbi nézőpontját jelölik ki a mű értelmezésének. Nagyon különösen hat a mottó, mert ebben az esetben

az irodalmi mű szokásos tér- és időszerkezetét megbontja. Míg a vers jelen időben a költői ének egy kórházban tett látogatását írja le, előrevetítve a látogatottra váró elkerülhetetlen véget (*nem fogja vers halálad*), de egyelőre eltávolítva a tragikumot a még időhatározó-szó háromszori ismétlésével, addig a mottó a temetésre rendelt koszorú adatait rögzítő feljegyzésként egy későbbi idősíkon már egyértelműsíti a barát halálát. Erős ellentét feszül a vers metaszövegei és a költemény szövegteste között: a költői én erős érzelmi kötődését metaforikus formában (*még szétgurul a sóhaj, / kopogásod még én vagyok*) is kifejező lírai szövegrész és a tárgyilagos stílusú, felesleges nyelvi elemektől mentes feljegyzés erőteljes, már-már groteszkbe hajló kontrasztja figyelhető meg.

A Grafifesz (2003) kötetben olvasható Réz a Duna fölött című vers mottójának újszerűsége abban áll, hogy a befogadó csak akkor értheti a paratextuális utalás intertextuális szövegjátékát, abban az esetben egyértelműsödhet igazán a mottó szerzőjeként feltüntetett személy, R. Efrain kiléte, ha az olvasó ismeri Parti Nagy Lajos egy korábbi, 2000-ben az Élet és Irodalomban megjelent, Réz Pál születésnapjára írt alkalmi versét:

Réz a Duna fölött

**Sokáig nézze Réz Pál a Dunát,
hogy hallgathassunk rézpáli dumát.
(„R. Efrain”)**

*Ki vízre lát, az jó sokáig él,
egy víz fölötti, hosszú nyári dél
lassabban hajlik Farkasrétre át.
Vigan tűnődjön rajta százig el,
hogy hetven év az sok, netán kevés,
s hogy bizonyosság versus kétkedés
a folyó égben egyként ázik el.
Plafonján este fények fussanak,
ha lába fáj, ölükből fürdessék meg
a szirénbarbi villanyhirdetések,
e rakpart-szerte zizgő hussanat.
S habár kívánja mind pokolra tán,
ne fogyjon el a rézi asztalon
a flottaképes kéziratálom,
papírhajókat gyártson holmiszám.
Ki vízre lát, az tartson armadát,
s, egy szó mint hetven, jó sokáig éljen,
ha már nem ír, hát legalább beszéljen
(2003)*

Réz a Duna fölött

**Sokáig nézze Réz Pál a Dunát
(hogy hallgathassunk rézpáli dumát),
ki vízre lát, az jó sokáig él,
egy víz fölötti, hosszú nyári dél
lassabban hajlik Farkasrétre át.
Vigan tűnődjön rajta százig el,
hogy hetven év az sok, netán kevés,
s hogy bizonyosság versus kétkedés
a folyó égben egyként ázik el.
Plafonján este fények fussanak,
ha lába fáj, ölükből fürdessék meg
a szirénbarbi villanyhirdetések,
e rakpart-szerte zizgő hussanat.
S habár kívánja mind pokolra tán,
ne fogyjon el a rézi asztalon
a flottaképes kéziratálom,
papírhajókat gyártson holmiszám.
Ki vízre lát, az tartson armadát,
s, egy szó mint hetven, jó sokáig éljen,
ha már nem ír, hát legalább beszéljen
(hogy hallgathassunk rézpáli dumát),
sokáig nézze Réz Pál a Dunát.
(2000)**

Parti Nagy az ezredfordulón az akkor hetvenéves Réz Pált köszöntötte költeményével, majd versét módosítva illesztette később megjelent Grafitnesz verseskötetébe. A vers figyelemfelkeltő mottója — amely paratextuális jelzésként előreutal a mű tartalmára, a köszöntés eseményére — intratextuális, vagyis a szerző saját művei közötti szövegek közötti kapcsolatot hoz létre: a korábbi köszöntővers kiazmatikus szerkesztésű inklúziójából (*Sokáig nézze Réz Pál a Dunát [hogyan hallgathassunk rézpáli dumát] / [hogyan hallgathassunk rézpáli dumát] sokáig nézze Réz Pál a Dunát*) emeli szövege élére a költő, így a mottó szerzőjeként megjelölt R. Efrain a két szöveg olvasatában nyer értelmet, az ismétlés egyik alakzata, a refrén írásképp sugallta megszemélyesítésében.

4. Konklúzió

A vizsgált versek, szövegrészletek egyedisége Parti Nagy Lajos sajátos szövegformáló eljárásainak és kivételes nyelvkezelési képességének az eredménye. A transtextualitás típusai közül a hiper- és paratextuális kapcsolatoknak a posztmodern költő lírájában különösen nagy szerepet tulajdoníthatunk: a művekben a szövegek közötti kapcsolatok a stílussteremtés hatékony eszközei, mivel árnyalja az értelemtulajdonítást, ha az olvasó az architextus ismeretének birtokában van. Viszont minden esetben a szöveg befogadóján, illetve értelmezőjének nyelvi kompetenciáján, előzetes ismeretein múlik az, hogy bizonyos szövegkörnyezetben mely szavaknak, kifejezéseknek, versformáknak, dallamoknak és más nyelvi elemeknek tulajdoníthat alluzív funkciót. Parti Nagy forma- és stílusimitációi, torzított vendégszövegek gondos, bravúros versekbe való beszerkesztései, megújított mottóhasználati szövegek közötti izgalmas terrek létrejöttét motiválják költeményeiben, legtöbbször ironikus felhangú szövegek közötti kapcsolatokat hozva így létre a magyar kanonikus irodalom megidézett művei és saját alkotásai között.

Irodalom

- AMBRUS JUDIT 2003. Ex libris. (Parti Nagy Lajos: Grafitnesz). *Élet és Irodalom* november 21. 25.
- ANGYALOSI GERGELY 1996. Az intertextualitás kalandja. *Helikon 1–2*: 3–8.
- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2009. A cím mint a legkisebb metaszöveg. *Magyar Nyelvőr 133*: 468–472.
- BEKE ZSOLT 2003. „a nyelv alatti kásás hómezőkön” (kritika) *Kalligram 10*. <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2003/XII.-evf.-2003.-oktober-Parti-Nagy-Lajos-50-eves/a-nyelv-alatti-kasas-homezokoen> (2016. március 17.).
- GENETTE, GÉRARD 1996. Transtextualitás. (Fordította Burján Mária.) *Helikon 1–2*: 82–90.

- KAZAMÉR ÉVA 2013. Az intertextualitás stílussteremtő szerepe Parti Nagy Lajos költészetében. *Magyar Nyelvjárások 51*: 151–167.
- KAZAMÉR ÉVA 2015. Az intratextualitás típusai Parti Nagy Lajos lírájában. In: *Tavaszi Szél — Spring Wind 3. Konferenciakötet*. Eger, Líceum. 585–597.
- KESERŰ JÓZSEF 2008. „Dallam s szöveg precíz tükörcsüdarája” Parti Nagy Lajos: Grafitesz. In: NÉMETH ZOLTÁN szerk., *Tükörcsüdar. Írások Parti Nagy Lajos költészetéről, prózájáról és drámáiról*. Budapest, Kijárat. 115–122.
- KOVÁCS ENDRE 1982. *mottó*. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi lexikon*. 8. Budapest, Akadémiai Kiadó. 634.
- Lettre = *Magyar Lettre Internationale* 1998. BALLA ZSÓFIA–KOVÁCS ANDRÁS FERENC–PARTI NAGY LAJOS. A költészetéről. (interjú), 31. <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00015/balla.htm> (2016. március 17.).
- NÉMETH ZOLTÁN 2012. *A posztmodern magyar irodalom hármass stratégiája*. Pozsony, Kalligram.
- SZILGETI LAJOS SÁNDOR 2004. Radnóti Miklós poétikai identitása. A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából 2004. november 8-án megrendezett Radnóti Miklós-émlékülés előadásai. URL: http://old.mta.hu/fileadmin/1_osztaly/eloadastar/szigeti_radnoti.rtf. (2016. 06.22.).
- TARJÁN TAMÁS 2003. Múlástan. Parti Nagy Lajos: Grafitesz. *Holmi*. <http://www.holmi.org/2003/11/tarjan-tamas-mulastan-parti-nagy-lajos-grafitesz> (2016. március 17.).

Hypertextuality and paratextuality in the poetry of Lajos Parti Nagy

Hyper- and paratextual relationships play a particularly important role in Lajos Parti Nagy’s lyrical poetry. With regards to hypertextuality, the poet conjures up certain forms and poem structures, there are several instances of form- and style imitations defining complete cycles of poems. Parti Nagy also re-establishes the features of epigraphs as paratextual signals; he distorts and rewrites borrowed texts to conform post-modern text rendering, or places a text reflecting his own thoughts at the beginning of his work. The examined types of intertextuality are effective means of style creation, as a reader familiar with the architext is capable of more refined attribution of meaning.

Keywords: transtextuality, hypertextuality, paratextuality, style creation

Szentpéterszeg helynevei*

E. NAGY KATALIN

Az itt közreadott élőnyelvi helynévanyagot 2016-ban gyűjtöttem Szentpéterszegen. A helynevek összegyűjtésében az alábbi lakosok nyújtottak segítséget: Farkas Imre (77), Farkas Imréné Bedő Irén (73), Harasztosi Sándor (80), Harasztosi Sándorné Mazsu Irma (69), Kun Sándor (84), Kun Sándorné Tóth Irma (81), Vadászné Balogh Mária (52).

Szentpéterszeg *Szentpéterszeg, Péterszeg, -en, -re.* — Északon Tépével és Derecskével, keleten Gáborjánál, délen Váncsoddal, nyugaton Berettyóújfaluval határos falu. Első írásos említése 1285-ből való *Szentpéterszege* (*Scentpeturzege*) formában. A Berettyó egyik ágának kanyarulatánál épült falu templomát Szent Péter tiszteletére szentelték (FNESz., MEZŐ 1996: 185, 193), innen ered az elnevezés. A helybeliek úgy tudják, hogy az egykori monostor a falu keleti határában, a folyó egyik kanyarulata által alkotott szegletben állt.

Ady Endre utca *Adi Endre utca ~ Csürhejárás.* — Utca Szentpéterszeg belterületén, a Fekete Borbála utcából nyílik. Korábban *Csürhejárás*-nak hívták, mivel ezen az úton hajtották ki a falu állatait a Legelőre. Az *Ady Endre utca* hivatalos név.

Akácfa utca *Akácfa utca.* — Utca Szentpéterszeg belterületének északnyugati részén, mely a Fekete Borbála utcát és a Rákóczi utcát köti össze. Hivatalos név.

Arany János utca *Arany János utca.* — Utca Szentpéterszeg belterületén, a Fekete Borbála utcát és a Kossuth utcát köti össze. Hivatalos név.

Bába-lapos *Bába-lapos.* — Környezeténél alacsonyabban fekvő, mocsaras terület Szentpéterszeg nyugati határában, az Újfalusi-határ mellett, nem messze a Kül-ső-Csohosztótól. A helybeliek szerint *Bába* családnevűek sosem éltek a faluban.

Bacsó Béla utca *Bacsó Béla utca.* — Utca Szentpéterszeg belterületének északnyugati részén, a Rákóczi utcából nyílik. Nevét Bacsó Béla újságíróról kapta. Hivatalos név.

Bartók Béla utca *Bartók Béla utca ~ Bartók utca.* — Utca Szentpéterszeg belterületének északi részén, a Petőfi utcát és a Dobó utcát köti össze. Hivatalos név.

* A publikáció az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

Bagdi-dűlő *Bagdi-dűlő*. — Dűlőföld Szentpéterszeg északi határában, a Csohosztó mellett. Egykori tulajdonosáról kaphatta a nevét.

Bagdi-lapos *Bagdi-lapos*. — A Bagdi-dűlő alacsonyabban fekvő, vízjárta része.

Békás *Bikás ~ Bikás-lapos ~ Bikás-düllő*. | *Egybefüggő legelő vout egykor, abba vout egy lapos, abba mindig kuruttyoltak a bikák, oszt úgy nevezték el Bikás-düllőünek*. — Egykori vizenyős legelő, ma szántóföld Szentpéterszeg északnyugati határában, a Csohosztó mellett. Esős időben vízállásos. **Békás-lapos**-nak és **Békás-dűlő**-nek is nevezik.

Békás-dűlő lásd **Békás**

Békás-lapos lásd **Békás**

Béke utca *Béke utca ~ Bike utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületének központjában, az Arany János utcát és az Alkotmány utcát köti össze. Hivatalos név.

Belső-Csohosztó *Belső-Csohosztó, -n*. — Szántóföld és nádas Szentpéterszeg északi határában. A Csohosztó déli, a falu belterületéhez közelebb eső része.

Belső-Karácsony-szállás *Belső-Karácsony-szállás*. — Egykori külterületi lakott hely, ma szántóföld Szentpéterszeg északi határában, a Kálló mellett. A Karácsony-szállás egyik része; Külső-Karácsony-szállástól délre, a falu belterületéhez közelebb található.

Bem utca *Bem utca ~ Hajnal utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületének délkeleti részén, a Kossuth utcából nyílik. Keleti fekvése miatt hívják **Hajnal utcá**-nak is. A *Bem utca* hivatalos név.

Berettyó *Berettyó*. — A település déli határában található folyó, melynek egykor rendkívül kacskaringós medrét a 19. században szabályozták. Számos, a folyószabályozásból visszamaradt holtág visel ma is nevet a falu határában: *Horgas-ér, Ó-Berettyó, Orsolya*.

Bocskai István utca *Bocskai István utca ~ Bocskaji ucca*. — Rövid kis utca Szentpéterszeg belterületének északkeleti részén, a József Attila utcát és a Dobó utcát köti össze. Hivatalos név.

Bombagödör *Bombagödör ~ Bomba-lapos*. | *A háború előtt lelöktek egy bombát odaja, oszt lett egy nagy gödör a Színáskertbe, ma is megvan*. — A Káptalan-tanya területén található mélyebb gödör. A helybeliek szerint a második világháborúval hozható kapcsolatba.

Bomba-lapos lásd **Bombagödör**

Cigány-gödör lásd **Homokgödör**

Csendes temető lásd **Ócska temető**

Csere-zug *Csere-zug*. — Az Orsolya kanyarulata melletti hátság terület Szentpéterszeg keleti határában, a Gáborjáni-határ közelében. A *csere* a környéken 'cserfákból álló erdő' jelentésben használatos (HBMH. 1: 15).

Csere utca *Csere utca ~ Malom zug*. — A Kossuth utca része, a Nép utcától a Kossuth utca déli végéig tart. A *csere* a környéken 'cserfákból álló erdő' jelentésben

használatos (HBMH. 1: 15). **Malom zug**-nak is nevezik, mivel egykor egy malom állt az utca végében.

Csohosztó *Csohosztó, -n ~ Csojosztó ~ Csohosztó-dűlő*. — Szántó és kaszáló Szentpéterszeg északi határában. Két részét, a Kis- és Nagy-Csohosztót nádas választja el egymástól, melyen egykor nádkitermelés folyt. A *csohos ~ csuhos* földrajzi köznévi más vidékeken 'mély fekvésű, nádas, vizes hely' jelentésű, ezen a területen azonban ez a szó nem használatos. Az egykor bizonyára *-tó* utótagú helynév eredeti jelentése mára elhomályosult.

Csohosztó-dűlő lásd **Csohosztó**

Csonka-dűlő *Csonka-düllőü. | Csonka-düllőü, mer az nem nagy tábla*. — Szántóföld Szentpéterszeg nyugati határában, a Sóút-dűlő mellett.

Csürhejárás lásd **Ady Endre utca**

Dancsházi-tanya *Dancsházi-tanya. | Gáborjány alatt vout Dancsházi Károly, újfalusí ember, azé volt a tanya, oszt azér híják így*. — Egykori kastély és istálló Szentpéterszeg határában, mely még a téészesítés előtt megszűnt.

Dinnye-lapos *Dinnye-lapos*. — Alacsonyabban fekvő terület Szentpéterszeg északnyugati határában. Egykor bizonyára dinnye termesztésére használt föld lehetett.

Disznós-hát *Disznós-hát*. — Szántóföld Szentpéterszeg északkeleti határában, a Tanyasi-föld része. A nyugatra eső részét *Nagy-*, a keletre esőt pedig *Kis-Disznós-hát*-nak hívják. A név talán a makkoltatás helyét és emlékét őrzi.

Dobó utca *Dobó utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületének északkeleti részén, a Bartók Béla utcát és a Köztársaság utcát köti össze. Hivatalos név.

Dózsa utca *Dózsa utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületén, a Fekete Borbála utcát és a Köztársaság utcát köti össze. Hivatalos név.

Dudás *Dudás*. — Földterület Szentpéterszeg északkeleti határában, a Tejfőlős-dűlő és a Tó mellett terül el. Tulajdonosáról kapta a nevét.

Dudás-tanya lásd **Turzó tanyája**

Eligály *Eligáj ~ Eligáj-düllőü*. — Nagy kiterjedésű földterület, részben erdő és szántóföld Szentpéterszeg délkeleti határában, a Berettyó és az Ó-Berettyó által alkotott zugban terül el. A névadás háttérét nem ismerjük, talán az *Aligáll* típusú nevekkal hozható összefüggésbe.

Eligály-dűlő lásd **Eligály**

Erdő *Erdőü ~ Erdő-düllőü*. — Egykori erdő, ma szántóföld Szentpéterszeg keleti határában, az Orsolya mellett.

Erdő-dűlő lásd **Erdő**

Fahíd *Fahíd*. — Egykori ideiglenes híd Szentpéterszegtől délre a Berettyón, rendszerint tavasszal rakták le, majd ősszel, a földmunkák végétével felszedték. Mintegy húsz éve a folyó túloldalán lévő péterszegi földeket Váncsodhoz csatolták, s azóta nincs szükség az átjárásra. A hidat egykor tartó cölöpök ma is megvannak.

Farda lásd **Farda-dűlő**

Farda-dűlő *Farda-düllőü ~ Farda, -ánál.* — Egykori kaszáló, ma szántóföld Szentpéterszeg északnyugati határában, a Sós-kút dűlő mellett. A névadás indítékát nem ismerjük.

Fekete Borbála utca *Fekete Borbála utca ~ Vörös hadsereg utca.* — Utca Szentpéterszeg belterületén, mely az Újfalusi út folytatása. Korábban **Vörös Hadsereg utca** volt a hivatalos neve. Az utca a mai hivatalos nevét a falu szülöttéről kapta, aki tanítónő és festőművész volt.

Fényes *Fényes, Fínyes, -en ~ Fínyes-düllőü.* | *Szurkos terület, fekete föld, oszt ragyog, mint a szurok.* — Szántóföld Szentpéterszegtől délnyugatra, az Újfalusi-határ mellett.

Fényes-dűlő lásd **Fényes**

Fő utca lásd **Kossuth utca**

Gáborjáni-határ *Gáborjányi-határ.* — Szentpéterszeg és Gáborján határterülete.

Gáborjáni út *Gáborjányi út.* — A szomszédos Gáborjánba vezető út a falu keleti határában.

Gólya-lapos *Gója-lapos.* | *Legelőü volt, oszt a gólyák mindig ott békásztak, oszt azt azír hitták Gója-laposnak. Lipes-lapos terület volt.* — Kisebb szántó és kaszáló Szentpéterszeg nyugati határában, az Imre-lapos mellett. Ma is van benne néhány hajlás, így esős időben vízállásos.

Gödör-part lásd **Köztársaság utca**

Gríz-föld *Gríz-föld ~ Giriz-föld.* — Szántóföld Szentpéterszeg nyugati határában, egy része átnyúlik a berettyóújfalui határba.

Gúnár-hát *Gúnár-hát.* — Vizenyős szántóföld Szentpéterszeg nyugati határában, az Imre-lapos és a Gólya-lapos szomszédságában. A helybeliek szerint a név előtagját arra utal, hogy itt szállnak le a vízimadarak.

Gyep *Gyep.* — Egykori kaszáló, ma részben szántóföld, a Bagdi-dűlő és a Karácsony-szállás között fekszik.

Hajnal utca lásd **Bem utca**

Halastó *Halastó ~ Peca-gödör.* — Mélyített, részben mesterséges tó Szentpéterszeg déli részén, vizét az Ó-Berettyó táplálja. **Peca-gödör**-nek is nevezik.

Halom-dűlő *Halom-dűlő.* — Kisebb szántott halom Szentpéterszeg keleti határában.

Határ-lapos *Határ-lapos.* — Kisebb szántóföld Szentpéterszeg északnyugati határában, a Kis-Telek-hát mellett fekszik, közel az Újfalusi-határhoz.

Hencz-halom *Hencz-halom.* — Térképészeti határjelző halom Szentpéterszeg északi határában, a Káptalan-tanya északi részén. Mára egy részét elszántották. A helybeliek tudomása szerint **Hencz** családnevűek sosem éltek a faluban.

Homokgödör *Homokgödör ~ Cigány-gödör.* — Homok kitermelésére használt gödör Szentpéterszeg északkeleti határában, a Tó nevű kaszáló déli végében helyezkedik el. **Cigány-gödör**-nek is nevezik.

Horgas Horgas ~ *Horgas-ér*. — Vízállásos terület, ér Szentpéterszeg északkeleti határában, a *Tó* nevű kaszálót öleli körül. Nevét alakjáról kapta.

Horgas-ér lásd **Horgas**

Horgas köze *Horgas köze*. — A Horgas által körülölelt terület Szentpéterszeg északkeleti határában.

Horgas-oldal *Horgas-oldal*. — A Horgas-értől északra fekvő nádas terület Szentpéterszeg északkeleti határában. Egykor kenderáztató hely volt.

Imre-lapos *Imre-lapos*. — Alacsonyabban fekvő terület Szentpéterszegtől északnyugatra, a Gólya-lapos mellett. Előtagja bizonyára a terület egykori birtokosára utal.

Iskola utca lásd **Szabadság utca**

József Attila utca *József Attila utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületének északkeleti részén, a Köztársaság utcát és a Bartók Béla utcát köti össze. Hivatalos név.

Kalapáló *Kalapálló, -n*. — Szántóföld Szentpéterszegtől északra, a Tépei út mellett terül el. A névadás indítéka a helybeliek számára ismeretlen.

Kálló *Kállou* ~ *Kálló-ér*. — Természetes vízfolyás, Konyár felől érkezik Szentpéterszeg határába, s egy szakaszán a Tépei-határtól választja el a települést.

Kálló-ér lásd **Kálló**

Kálló-híd *Kálló-híd* ~ *Tépei-Kálló-híd*. — A Kállón átívelő betonhíd Szentpéterszeg északi határában, a Tépei úton.

Kálló-oldal *Kálló-oldal*. — Szántóföld Szentpéterszeg északi határában, a Kálló mellett.

Káptalan lásd **Káptalan-tanya**

Káptalan-tanya *Káptalan-tanya* ~ *Káptalan* ~ *Kámtalan* ~ *Tanyasi-föld*. — Egykori külterületi tanyaközpont és kastély Szentpéterszeg északkeleti határában, mely feltehetőleg a 19. század elején létesült. Nevét az magyarázza, hogy a váradi káptalan birtokában állt. A második világháborút követően a tanyaközpontot elbontották.

Karácsony-szállás *Karácsony-szállás* ~ *Karácson-szállás*. — Egykori külterületi lakott hely Szentpéterszeg északi határában, a Káptalan-tanyától északnyugatra. A név előtagja talán családnév lehet.

Kásás *Kásás, -on* ~ *Kásás-düllőü*. — Szántóföld Szentpéterszeg keleti határában, a Gáborjáni-határ mellett. Részei a Kis- és Nagy-Kásás. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Kásás-dűlő lásd **Kásás**

Kastélykert *Kastéjkert*. — A Káptalan-tanya fasorral szegélyezett déli része. Szilvás- és gyümölcsöskert, a Kállótól 3-4 km-re a Turzó-tanya szomszédságában fekszik. Az egykori épületet elbontották.

Kenderáztató *Kenderáztatou*. | *Ott áztattuk a kendert a Horgas-odalba, vout, hogy egy hounapig is, oszt mindenki tudta, hun rakta le, onnan felszedtük,*

behoztuk a faluba, csináltuk, amire szükség vout, posztout, gatyát, lepedőit. — Kenderáztatásra használt hely Szentpéterszeg északkeleti határában, a Káptalan-tanya területén. A Horgas-oldal része.

Kerek-fertő *Kerek-fertő.* — Nagy kiterjedésű, posványos terület Szentpéterszeg északnyugati határában, a Csohosztótól délre. Esős időben vízállásos. Nevét alakjáról kapta, utótagja a *fertő* 'mocsaras terület időnként vízzel újra megtelő tócsákkal, gödrökkel, illetve ilyen területen levő gödör, mélyedés' (FKnT.).

Kertalja *Kertajja.* — Egykori legelő, ma víztározó Szentpéterszeg déli határában.

Kert-köz *Kert-köz ~ Szőlőskert.* — Egykor szőlőskert, ma kisebb parcellákból álló szántóföld Szentpéterszegtől nyugatra, az Újfalusi út két oldalán. Két része a Malom-kert és a Porostó-kert.

Kettős *Kettős, -ön.* — Nagy kiterjedésű szántóföld Szentpéterszeg nyugati határában, egy részét az Újfalusi-határhoz csatolták.

Kettős-kút *Kettős-kút.* — Kétágú kút Szentpéterszeg északkeleti határában, a Horgas mellett. Ma is megvan, de nem használják.

Kígyós lásd **Kígyós-dűlő**

Kígyós-dűlő *Kígyós-dűlő ~ Kígyós, -on.* — Szántóföld Szentpéterszeg északnyugati határában, a Farda-dűlő és a Szamuka-dűlő között. Egykor talán kígyók éltek a területen, de a névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Kis-Disznós-hát *Kis-Disznós-hát.* — A Disznós-hát keleti része Szentpéterszeg északkeleti határában, a Konyári-oldalban.

Kis-erdő *Kis-erdő.* — Kisebb akácerdő Szentpéterszeg belterületén, a Bem utca végénél.

Kisfaludy utca *Kisfaludy utca.* — Utca Szentpéterszeg belterületén, az Ady Endre utcát és a Petőfi utcát köti össze. Hivatalos név.

Kis-Kásás *Kis-Kásás.* — A Kásás déli része Szentpéterszeg keleti határában.

Kis-Kettős-tanya *Kis-Kettős-tanya.* — Egykori tanya Szentpéterszeg nyugati határában, a Kettősön. Ma a helyén szántóföld van.

Kiss Ernő utca *Kis Ernő utca ~ Oláh gát.* — Utca Szentpéterszeg belterületén, a Szabadság utcából nyílik. Hivatalos név. Korábban **Oláh gát**-nak hívták, mivel sok *Oláh* családnevű lakott az utcában. Ezen a vidéken a *gát* földrajzi köznévvé 'út' jelentésben is használatos (HBMH. 1: 16).

Kis-Sorbán *Kis-Sorbán.* — A Sorbán északi, kisebbik része Szentpéterszeg keleti határában, a Horgas mellett terül el.

Kis-Telek-hát *Kis-Telek-hát ~ Kis-Telek-hát-dűlő.* — Nagy kiterjedésű szántóföld és kaszáló Szentpéterszeg keleti határában. Esős időben vízállásos. **Kis-Telek-hát-dűlő**-nek is nevezik.

Kis-Telek-hát-dűlő lásd **Kis-Telek-hát**

Klapka György utca *Klapka György utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületén, a Fekete Borbála utcát és az Arany János utcát köti össze. Hivatalos név.

Konyári-oldal *Konyári-ódal*. — Szentpéterszeg határának északkeleti, Konyárral határos része.

Kórováros lásd **Rákóczi utca**

Kossuth utca *Kossuth utca ~ Fő utca*. — A falu főutcája a belterület keleti részén, alakja az Ó-Berettyó hajlatához igazodik. A *Kossuth utca* hivatalos név.

Körtélyes *Körtéjes, -en ~ Körtíjes*. — Szántóföld Szentpéterszegtől északnyugatra, a Porostó-kert végében. Egykor bizonyára (vad)körtés hely lehetett (vö. FKnt.).

Köztársaság utca *Köztársaság utca ~ Gödör-part*. — Utca Szentpéterszeg belterületének északi részén. Két párhuzamos utca is ezt a nevet viseli. A köztük lévő területen vályoggyödrök vannak, ez magyarázza a **Gödör-part** elnevezést. A *Köztársaság utca* hivatalos név.

Külső-Csohosztó *Külső-Csohosztó, -n*. — Szántóföld és nádas Szentpéterszeg északi határában. A Csohosztó északi, a falu belterületétől távolabb eső része.

Külső-Karácsony-szállás *Külső-Karácsony-szállás*. — A Karácsony-szállás északi, a falu belterületétől távolabb eső része, mely rányúlik a Kállóra. Vö. Belső-Karácsony-szállás.

Legelő *Legelő*. — Egykori nagy kiterjedésű legelő, ma részben szántóföld Szentpéterszeg északnyugati határában, a csorda, a csürhe és a ménes legeltetését egyaránt szolgálta.

Lénia út lásd **Tépei út**

Lenin utca *Lenin utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületének északi részén, a Bartók Béla utcát köti össze a Köztársaság utcával. Hivatalos név.

Malom-kert *Malom-kert*. — Kisebb parcellákból álló szántóföld Szentpéterszeg nyugati határában, az Újfalusi út északi oldalán. Egykor bizonyára a falubeli malomhoz tartozott, de a névadás indítékát nem ismerik a helybeliek.

Malom zug lásd **Csere utca**

Mitróc lásd **Temető 1.**

Mogyorós-part *Mogyorós-part*. — Környezeténél magasabban fekvő terület Szentpéterszegtől délnyugatra, a Berettyó közelében. Egykor bizonyára mogyoróbokrokkal benőtt hely lehetett.

Móka *Móka*. — Kisebb kanális Szentpéterszeg déli határában, keresztülfolyik a belterületen is. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Nagy-Disznós-hát *Nagy-Disznós-hát*. — A Disznós-hát nyugati része, Szentpéterszeg északkeleti határában, a Konyári-oldalban terül el.

Nagy-Kásás *Nagy-Kásás*. — A Kásás északi része Szentpéterszeg keleti határában.

Nagy-Sorbán *Nagy-Sorbán*. — A Sorbán nyugati, nagyobbik része, a Kis-Sorbán mellett terül el.

Nagy út *Nagy út.* | *Sóskútnak megy le egy düllőü, az vót a Nagy út.* — Út Szentpéterszeg északi határában, a Tépei útból nyílik.

Nép utca *Nép utca ~ Pernye zug.* | *Jól le kellett ásni az alappal, mert tele volt a föld pernyével.* — Utca Szentpéterszeg belterületének déli részén, a Kiss Ernő utcából nyílik. **Pernye zug**-nak is nevezik. A *Nép utca* hivatalos név.

Ó-Berettyó *Ó-Berettyó ~ Ócska-Berettyó.* — A Berettyó szabályozás után visszamaradt kacsaringós mederdarabjai a falu déli határában.

Ócska-Berettyó lásd **Ó-Berettyó**

Ócska temető *Ócska temető ~ Csendes temető.* — Egykori temető Szentpéterszeg belterületének délnyugati részén, a Temető mellett. Mintegy nyolcvan éve nem temetkeznek ide.

Oláh gát lásd **Kiss Ernő utca**

Orsolya *Orsoja.* — A Berettyó szabályozásából visszamaradt holtág Szentpéterszeg nyugati határában. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Pap-zug *Pap-zug.* | *Valamikor a papnak a főüggye volt.* — Nádas terület Szentpéterszeg nyugati határában.

Páskom *Páskom ~ Páskom-dűlő.* — Egykor lapos, mélyen fekvő vízállásos terület, ma akác- és tölgyerdő Szentpéterszeg belterületének északnyugati részén. Egykor bizonyára legelő lehetett (FKnT.), majd szántóföldként is művelték, de a talaj szikes jellege miatt ma már nem szántják.

Páskom-dűlő lásd **Páskom**

Peca-gödör lásd **Halastó**

Pernye zug lásd **Nép utca**

Péterszeg lásd **Szentpéterszeg**

Petőfi utca *Petőfi utca ~ Posta utca.* — Utca Szentpéterszeg belterületén, a Fekete Borbála utcából nyílik. **Posta utcá**-nak is hívják, mivel egykor ebben az utcában volt a falu postája. A *Petőfi utca* hivatalos név.

Porostó lásd **Porostó-kert**

Porostó-kert *Porostó-kert ~ Porostó.* — Egykor zárt szőlőskert, ma szántóföld Szentpéterszeg nyugati határában, az Újfalusi úttól délre. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik, talán kiszáradt tó lehetett itt.

Posta utca lásd **Petőfi utca**

Rákóczi utca *Rákóci utca ~ Kóróváros.* — Utca Szentpéterszeg belterületének északnyugati részén, az Ady Endre utcából nyílik. **Kóróváros**-nak is nevezik, mivel szegényebb sorsú családok laknak az utcában, akik többnyire kóróból készítették kerítést. A *Rákóczi utca* hivatalos név.

Rét *Rít ~ Rít-düllőü.* — Egykor kaszáló, ma szántóföld Szentpéterszeg nyugati határában, a Mogyorós-part mellett. Esős időben vízállásos, ezért csak időszakosan szántják.

Rét-dűlő lásd **Rét**

Ságvári utca *Ságvári utca*. — Rövid utca Szentpéterszeg északnyugati határában, a Rákóczi utcából nyílik. Hivatalos név.

Sige *Sige, -én ~ Sige-dűlő*. — Szántófield Szentpéterszeg déli határában, a Halastó mellett. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Sige-dűlő lásd **Sige**

Somogyi Béla utca *Somogyi Béla utca ~ Somogyi utca*. — Utca Szentpéterszeg belterületén, a Lenin utcát és a József Attila utcát köti össze. Hivatalos név.

Sorbán *Sorbán, -on ~ Sorbán-dűlő*. — Szántófield Szentpéterszeg keleti határában, a Horgastól délre. Két része a Kis- és Nagy-Sorbán. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik. **Sorbán-dűlő**-nek is nevezik.

Sorbán-dűlő lásd **Sorbán**

Sós-kút lásd **Sós-kút-dűlő**

Sós-kút-dűlő *Sós-kút-dűlő ~ Sós-kút*. | *Ott volt a kút és ott is itatták a jószágot, az oda nyúlt a Kállóhoz*. — Szikes terület, egykor legelő Szentpéterszeg északnyugati határában, a Farda-dűlő szomszédságában.

Sóút-dűlő *Sóút-dűllő*. — Szikes dűlőfield Szentpéterszeg nyugati határában, a Kert-köz északi szomszédságában. Egykor számos dűlőút tagolta, de mára egybeszántották. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik. Talán egy, a Szentpéterszegtől keletre fekvő — egykor sóvámhelyként működő — Szalárdra vezető út emlékét őrzi az elnevezés.

Szabadság utca *Szabadság utca ~ Iskola utca*. — Rövid utca Szentpéterszeg belterületén, a Kossuth utcából nyílik. Hivatalos név. **Iskola utca**-nak is nevezik, mivel egykor itt volt a falu iskolája.

Szamuka-dűlő *Szamuka-dűlő*. — Szántófield Szentpéterszeg nyugati határában, a Kígyós-dűlő és a Kis-Telek-hát között. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Szamuka-lapos *Szamuka-lapos*. — A Szamuka-dűlő alacsonyabban fekvő része Szentpéterszeg északnyugati határában.

Szénáskert *Szénáskert ~ Színáskert*. — A Káptalan-tanyához tartozó egykori szénáskert Szentpéterszeg északkeleti határában, a Horgas-oldal mellett.

Szőlőskert lásd **Kert-köz**

Tanyasi-föld lásd **Káptalan-tanya**

Tejfölös lásd **Tejfölös-dűlő**

Tejfölös-dűlő *Tejfölös-dűlő ~ Téfeles-dűllő ~ Tejfölös*. — Nagy kiterjedésű szántófield Szentpéterszegtől északra, a Dudás mellett. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Temető 1. *Temető ~ Mitróc, -on*. — Temető a Nép utca végénél, melyet a **Mitróc** nevű egykori szántófield területén mértek ki. Mintegy nyolcvan éve temetkeznek csak ide, korábban az Ócska temetőt használták. A **Mitróc** név eredetét a helybeliek nem ismerik.

Temető 2. *Temető.* — A Káptalan-tanya egykori temetője a falu északkeleti határában.

Temető-kút *Temető-kút.* — Gémeskút az Ócska temető mellett, a falu délnyugati részén.

Tépei-Kálló-híd lásd **Kálló-híd**

Tépei út *Tépei út ~ Lénia út.* — Mintegy nyolc kilométer hosszú, egyenes út Szentpéterszeg északi határában, a szomszédos Tépére vezet. A faluhoz közelebb eső része szilárd burkolatú, azon túl földút. **Lénia út**-nak is nevezik.

Tersenyő *Tersenyő.* — Szántóföld Szentpéterszeg délnyugati határában, a Fényes és az Újfalusi-határ közelében. Egy része ma már a szomszédos Berettyóújfaluhoz tartozik. A névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Tó *Tó, -ban.* — Egykor mocsaras legelő, ma kaszáló Szentpéterszeg északkeleti határában, a Tejfölös-dűlő mellett. Esős időben ma is vízállásos.

Tó-kút *Tó-kút.* — Egykori gémeskút Szentpéterszeg keleti határában, a Tó nevű legelőre kihajtott állatok itatását szolgálta. Betemették, így ma már nincs meg.

Tőkés *Tőkés, -ben.* — Kisebb szántóföld Szentpéterszeg déli határában, a Berettyó és az Eligály mellett terül el. Bizonyára kivágott erdő maradványa lehetett, de a névadás indítékát a helybeliek nem ismerik.

Turzó-tanya lásd **Turzó tanyája**

Turzó tanyája *Turzó tanyája ~ Turzó-tanya ~ Dudás-tanya.* | *Dudás családnevűnek volt itt földje, csinált ott egy tanyát.* — Állattartó telep Szentpéterszeg északi határában, a Tépei út mellett. Korábban **Dudás-tanya**-nak hívták. Tulajdonosáról kapta a nevét.

Újfalusi-határ *Újfalusi-határ.* — Szentpéterszeg és Berettyóújfaluba határterülete.

Újfalusi út *Újfalusi út.* — A szomszédos Berettyóújfaluba vezető út Szentpéterszeg keleti határában.

Vörös Hadsereg utca lásd **Fekete Borbála utca**

Irodalom

FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.

FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.

HBMH. = BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei I. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 35. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015.

MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század.* Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

TOLCSVAI NAGY GÁBOR, **Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés.**
Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 181. Budapest,
Tinta Könyvkiadó, 2015. (141 lap)

A nyelvi jelek használati értéke legkézzelfoghatóbban a használók viszonyrendszerében és a használók szemszögéből ragadható meg, egy használat alapú nyelvtudomány keretében. Az a használat alapú tudomány, amely talaján Tolcsvai Nagy Gábor könyvében az igéket elemzi, a funkcionális kognitív nyelvészet, egy az emberi megismerésre alapozott nyelvleírás. Mindamellet, hogy a világról való tudásunkat és a nyelvi tudásunkat is kognitív képességeink és korlátaink alakítják, a nyelv a világról való tudásunknak nemcsak kifejező eszköze, de a világ megismerésének mentális közege is (12). Ennek a filozófiának a jegyében íródott Tolcsvai Nagy Gábor könyve, melynek nyolc fejezete az ige szemantikájának egy-egy sajátosságát tárgyalja különös tekintettel a különböző igealakokban és igés szerkezetekben leképeződő események időbeliségére.

A szerző könyve első fejezetét a funkcionális kognitív szemantika gondos elméleti, módszertani és fogalmi bemutatásának szenteli: széleskörű szakirodalomra támaszkodva ismerteti a kognitív tudományok megismeréssel kapcsolatos elveit, a jelentésre vonatkozó örökérvényű kérdéseket és az igék leírásában is jól használható összefüggéseket.

Vizsgálatok igazolják, hogy az emberi mentalizáció kategorizáló törekvésű, a tartalmak kategóriákba sorolása tulajdonságok tapasztalása mentén zajlik, és számos kognitív műveletet foglal magában. A megismerés során alkotott kategóriák voltaképpen a tapasztalt tulajdonságok elrendezése alapján sematikus elvonatkoztatott csoportok, azaz fogalmak, amelyek a nyelvi jelek szemantikai pólusát, jelentését alkotják, és szimbolikus viszonyban kapcsolódnak össze a nyelvi jelek fonológiai pólusával. A nyelvi jelek jelentése tehát fogalmi jellegű, és az emberi megismerés során jön létre. Ennek a felfogásnak a tükrében a nyelvi jelek ábrázoló jellege nem érvényes, azaz a valóságot nem *tükrözi* a nyelv (14).

Tolcsvai Nagy — LANGACKERre hivatkozva — kiemelkedő szerepet tulajdonít a konstruálás kognitív folyamatának, amely — mint a kommunikációban a beszélőre és a hallgatóra nézve is érvényes valóságleképezés — az igei jelentés

feldolgozására nézve is meghatározó művelet: „A konstruálás egy esemény (egy jelenet) feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül.” (LANGACKER 2008: 55). A konstruálás meghatározásában egy-egy szófaji kategóriára, — Tolcsvai Nagy elemzésére vonatkoztatva — az igére nézve is lényeges finomítás VERHAGEN véleménye, amely szerint „a konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják” (2007: 48). Ilyen viszonyító jegy Tolcsvai Nagy igereprezentációjában az idő, ami nyelvi jellemzőként a temporalitásában nyilvánul meg.

A könyv következő fejezete így — mondhatni szükségszerűen — az idő fogalmáról szól az emberi tapasztalás felől közelítve: egyrészt kitekintve az idő különböző vonatkozásaira, amelyeket a megismerő ember észlelni képes; másrészt azokra a tényezőkre összpontosítva, amelyek szerepet játszanak az időnek az igében való leképezésében.

Érdekes tudomásul venni, hogy az ember számára az idő fogalma többféle nézőpontot rejt. Tolcsvai Nagyot idézve „van természeti idő (az évek, évszakok, hónapok, napok, napszakok közvetlenül tapasztalható rendjében), fizikai idő (a testek mozgásával kapcsolatban), társadalmi idő (a közösségileg normalizált cselekvések rendjében, kezdő- és végpontokkal, időtartamokkal), történeti idő (a történetelbeszélésben és a történelem leképezésében, többnyire az elbeszélés idejétől visszavetített kezdőponttól az elbeszélés ideje felé tartó narratív időben)” (19). Az idő sajátos jelentése nyilvánul meg az igeidőkben, amelyek rendszerét eltérő részletezettséggel, más-más súlypontokkal tárgyalják a különböző nyelvtanok. Ezekből a leírásokból Tolcsvai Nagy hiányolja az idő fogalmának általános értelmezését, amely közös alapja lehet az eltérő szemléletű rendszerezéseknek, ezért egy teljes fejezetet az általános időértelmezésnek szentel.

Az időről való filozofikus gondolkodás régre nyúlik vissza, az idő nyelvtudományi megítélése, kifejezőeszközeinek rendszerezése sem újkeletű törekvés. Már Szent Ágoston írásaiban megjelenik a három idő (a múlt, a jelen és a jövő) megértésének igénye: az egyéni észlelés és cselekvés perspektivikus függvényében az időfogalom olyan értelmezése fogalmazódik meg, amely az ige temporalitásának jellemzésében is alapul vehető: „Nem sajátos értelemben mondjuk, hogy három idő van, múlt, jelen és jövő. Sajátosabban talán úgy mondanók, hogy három idő van: jelen a múlttól, jelen a jelenről és jelen a jövőről. A lelkemben ugyanis ez a három valami ott van, de máshol nem találom. Emlékezésünk: jelen a múlttól. Szemléletünk: jelen a jelenről. Várakozásunk: jelen a jövőről.” (20). HAWKING nyomán tudjuk, hogy abszolút idő fizikai értelemben nem létezik (lásd 1988); HUSSERL filozófiája szerint az idő viszonyítási pontokhoz képest értelmezhető (2002); HEIDEGGER az ön-tudat meghatározásában mindenkori jelenként definiálja az én önreflexiójának (önfeldolgozásának) idejét, amely mostpontok sorozatából áll (1989, 1992). Az igeidő reprezentációjának szolgálatában

Tolcsvai Nagy kiemeli, hogy „a most-pont az észlelő, tudattal bíró és cselekvő ember pillanatnyi tudati állapotához kötődik” (21). HUSSERL időértelmezésének bizonyos összefüggései beépülnek az igeidő nyelvtudományos reprezentációs modelljébe, legfőképp az, hogy megkülönbözteti az észlelés temporalitását az észlelt eseményétől: „A megismerő és önmagára is figyelő ember feldolgozza a most-pontok múltba váltását és a várt most-pontok tényleges most-ponttá válását. Ez kettős folyamat: egyrészt az észlelt, tapasztalt folyamatok időfolyamatát képezi le, másrészt az észlelés feldolgozó idejét.” (21). HEIDEGGER időfelfogása is összhangban van a HUSSERL-féle elmélettel: a most-pontot szintén a megismerő ember nézőpontjához köti.

Az idézett filozófiákban kirajzolódó egocentrikus konceptualizáció az ige temporalitásának alapvető eleme. Ahogy Tolcsvai Nagy fogalmaz: „Az ige szemantikai szerkezetében, annak temporalitásában a pillanatnyi állapot, a konfiguráció a most-pont. A pillanatnyi állapotok folyamatos egymásba váltása a most-pontok egymásba váltása.” (24).

A könyv következő fejezetében Tolcsvai Nagy az ige szemantikai szerkezetének legfőbb tényezőit tekinti át az emberi megismerésről való tudásunk szemüvegén keresztül, olyan ismeretekre összpontosítva, melyek korunk nagyhatású nyelvtanjaiban (a hagyományos grammatikában és a strukturális szemantikában) nem érvényesülnek. Egyik legfőbb pillére ezeknek az ismereteknek az az általános elv, hogy a világ jelenségeit az ember tapasztalás útján fogalmakban képezi le, melyek közül kiemelkedően fontos fogalom a folyamat, amelyet prototipikusan az ige jelöl, és amelynek legfőbb jellemzője az időbeliség: „a folyamat egy dolognak az időben létezése és változása egy másik dologgal való viszonyában, az emberi megismerés szerint” (29).

A szerző legfőbb szándéka e kiinduló megállapítás alapján ismertetni az ige legfőbb jellemzőit elemezve az ige jelentésszerkezetét alkotó alszerkezeteket: 1. a temporális viszonyt, amely az ige inherens idősjátossága; 2. a folyamat belső eseményszerkezetét; valamint 3. a folyamatban résztvevő figurákat, amelyek viszonya időben változóan képeződik le. Az elemzés elméleti bázisa alapvetően Langacker kognitív nyelvtana, illetve igeszemantikája, amelynek talaján Tolcsvai Nagy Gábor az ige időbeliségét úgy értelmezi, hogy „az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időbeli egymásra következésével reprezentálja” (35). Az igei jelentés e három összetevőjéről az alábbi kiindulópontok emelendők ki: 1. Az ige inherens idejéről: „Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza. Az ige szemantikai szerkezetében leképezett idő kiinduló értelmezése a következő: lineáris, megszakítatlan, tagolatlan, kezdő- és végpont nélküli idő.” (37). 2. Az eseményszerkezetéről: „Az eseményszerkezet különböző elvontsági szinteken érvényesül. A legspecifikusabb szinten minden igenek saját eseményszerkezete van. A közepesen elvont eseményszerkezeti típusokba tartozik például a tárgymanipulációval végrehajtott

aktív cselekvés, a létezésigék, a birtoklásigék, a mentális igék, az érzékelést jelentő igék, a mozgásigék. A legelvontabb szinten a cselekvés, a passzív (nem másra irányuló) folyamat és az állapot a három nagy eseménytípus nagyfokú változatossággal és éles határok nélkül.” (39). 3. Az ige sematikus figuráiról: „Az ige jelentése relációs szerkezetű: a jelölt folyamatbeli két vagy több résztvevő viszonyának temporális feldolgozása.” (40). Ezt a viszonyt az emberi megismerés hozza létre. A figurák rendszere adja az ige argumentumszerkezetét. A figurák között megkülönböztethetünk elsődleges figurát (trajektort), amelyre a figyelem irányul, ez általában a cselekvő élőlény, és cselekvése önmagára vagy egy másik résztvevőre (landmarkra) irányul (41).

Az ige jelentés-összetevőinek további finomításával a későbbiekben a szerző külön fejezetet szentel az igék poliszémiájának, az igekötős igék és a segédigés igei szerkezetek szemantikai elemzésének.

Tolcsvai Nagy az igék poliszémiájának elemző leírását a fogalom értékelő tárgyalásával vezeti be, és bár említést tesz a poliszémia létjogosultságát tagadó formális irányzatokról, voksát a kognitív szemantika érvelése mellett teszi le, amely a jelentés fogalmi alapú felfogásával a poliszémiára mint egyes tagolt szemantikai szerkezetek közötti részleges megfelelésekre és kiterjesztésekre tekint (50). Ezeket a szemantikai viszonyokat általában szabályos kognitív sémák szerint hozzuk létre, legkönnyebben metonimizációval, metaforizációval, generalizációval, specifikációval vagy sémaátalakítással. A szerző a *fog* ige poliszém hálózatának elemzésével mutatja be a hálózatba tartozó jelentések szerkezetét (a folyamat időszerkezete, a folyamat eseményszerkezete és a sematikus figurák ismertetése mentén) és egymáshoz való viszonyukat.

Az igekötős igék szemantikájával foglalkozó fejezetben a szerző nagyvonalakban összefoglalja a témáról szóló eddigi bőséges szakirodalom szemléletbeli jellemzőit a hagyományos besoroló nyelvtantól a strukturális nyelvtanon és szemantikán, valamint a funkcionális irányokon át a kognitív nyelvészetig. LADÁNYI MÁRIA és SZILI KATALIN írásaiban már megfogalmazódnak a komplex funkcionális szemantikai megközelítés kategóriái és eredményei, illetve kifejeződik az ige + igekötő alapos szemantikai vizsgálatának szükségessége (vö. LADÁNYI 1999, SZILI 2001, 2003, 2005, 2009). Az igekötős igék tárgyalásának szánt fejezetben Tolcsvai Nagy külön foglalkozik az ige és az igekötő jelentésszerkezetével, az igekötős ige komplex jelentésével és a jelentés változásaival, mindehhez az igekötők elsődleges (ősi) jelentését és a prototipikus igéket tekintve kiindulópontnak. Az ige + igekötő jelentésszerkezetének leírásában szempont a temporalitás, az eseményszerkezet és a sematikus figurák viszonya. Ezek kölcsönhatásainak vizsgálatából kibontakozik, hogy „az ige + igekötő” szerkezetben az ige temporális folyamatot fejez ki két sematikus figura viszonyában, részletezett jelentéssel, szekvenciális temporalitással, eseményszerkezettel. Az igekötő dinamikus térbeli irányulást fejez ki, egy entitás IRÁNYÁT egy FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémában, a cél

felé irányulva, összegző feldolgozással, egy térbeli referenciaponthoz viszonyítva.” (96).

A kötet soron következő egységének problematikája, a magyar segédige + igenév szemantikájának funkcionális kognitív szemantikai keretben való megítélése részben támaszkodik a korábbi kutatásokra, részben pedig érdekes adalékokat nyújt a szerkezet eddigi kutatásából származó eredményekhez képest. Azért is, mert a korábbi nyelvtudományi leírások — adott elmélettől függően — a segédige + ige szerkezetet fonológiai, morfológiai és szintaktikai szempontok szerint vizsgálták, míg a funkcionális kognitív szemantika a tárgyalt szerkezethez mint szemantikai egységhez közelít, amely igei jelentéstartalmat kifejező egységként szintaktikai funkciót tölt be a mondat állítmányi részeként. Tolcsvai Nagy — főleg LANGACKER kutatásait felhasználva — külön tárgyalja a főnévi igenév szemantikáját, majd a segédigék kategóriáját, végül a kettőből létrejövő — nyelvi egységként funkcionáló — szerkezetet elemzi a korábban is használt séma szerint: a temporalitás, az eseményszerkezet és a sematikus figurák viszonyában. A prototipikus igékhez képest az ige + igenév szerkezetben a jelölt folyamat úgy képeződik le, hogy a főnévi igenév tartalmazza az eseményszerkezet szemantikai tartalmának nagyobb részét, a segédige pedig a temporális viszonyt jelzi folyamatként (101).

A könyv utolsó két fejezetében a nézőpont a nyelvi jelekben leképeződő tartalmakról kissé inkább a leképezés folyamatára, a beszélő és a hallgató kognitív műveleteire helyeződik át.

A magyar ige episztemikus lehorgonyzásáról és az aspektusról szóló fejezet teoretikus háttere — a figyelemirányítást alapvetően jellemző és befolyásoló — hatókör elve. A bennünket körülvevő dolgok, események ugyanis nem különülnek el egymástól; ezek megismerése egymáshoz való viszonyukban, illetve más olyan dolgokhoz, eseményekhez viszonyítva lehetséges, amelyekkel szokásosan előfordulnak, amelyek a hatókörükbe tartoznak. A fogalmi hatókör pedig „a fogalmak azon köre, amelyek egy szemantikai szerkezetben bennfoglaltatnak” (113). Tolcsvai Nagy egyik példája a *megy* ige episztemikus lehorgonyzása a hatókörök elemzésével: „a *megy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végpont nélkül, határolatlan; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, de ez a tényező kívül esik a közvetlen hatókörön. E tulajdonsága miatt a *megy* ige imperfektív” (114). A hatókör elve tehát kiegészül az aspektussal, amely nyelvünkben részben ígére jellemző, részben pedig mondatbeli pragmatikai tényező, azaz megkonstruálásában főként az ige időszerkezete és az eseményszerkezet vesz részt (115). Az ige által kifejezett időbeli folyamat és a mondat által leképezett jelenet tehát a hallgató és a beszélő episztemikus műveleteiben összetett szemantikai struktúrában valósul meg a megértett beszédhelyzethez viszonyítva.

A kötet záró tanulmánya egy jellegzetesen magyar nyelvi jelenséggel, a határozott és általános igeragozással foglalkozik. WÉBER KATALIN doktori értekezése (2011) ideális alapot kínál a jelenség kognitív szemantikai értelmezéséhez és értékeléséhez, ő ugyanis azt állítja, hogy az említett két ragozástípus közötti különbséget nem a grammatikai tárgy határozott vagy határozatlan volta irányítja, mint ahogy ez a legtöbb nyelvtani keret számon tartja (124). Tolcsvai Nagy a kétféle ragozás funkcionalitását nem elsősorban a tárgyi vonzat vizsgálatával igazolja, hanem — a korábbi leíró és történeti nyelvtanok eredményeinek figyelembevétele mellett — az igealakból és a tágabb vonzatkeretből álló komplex jelentésszerkezetek elemzésével magyarázza a kognitív nyelvészet hálózatelvének megfelelően.

Ha Tolcsvai Nagy Gábor fentebb ismertetett írásának törekvését egyetlen mondatban kellene jellemezni, akkor az fogalmazható meg, hogy a szerző az idő tapasztalásának leképezését mély filozófiai tartalmakat felvonultatva vizsgálja az ige jelentésszerkezetének elemzése kapcsán, amihez számára ideális fogalomrendszert és szemléletet kínál a funkcionális kognitív szemantika elméleti kerete és módszertana.

DOBI EDIT

Irodalom

- HAWKING, STEPHEN 1988. *A brief history of time*. London, Baantam Books.
- HEIDEGGER, MARTIN 1989. *Lét és idő*. Budapest, Gondolat.
- HEIDEGGER, MARTIN 1992. *Az idő fogalma*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- HUSSERL, EDMUND 2002. *Előadások az időről*. Budapest, Atlantisz.
- LADÁNYI MÁRIA 1999. Poliszmia és grammatikalizáció. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Poliszémia, homonímia*. Budapest, Tinta Kiadó. 124–135.
- LANGACKER, RONALD 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, Oxford University Press.
- SZILI KATALIN 2001. A perspektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. *Magyar Nyelv* 97: 262–282.
- SZILI KATALIN 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelv* 99: 163–188.
- SZILI KATALIN 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164, 282–299.
- SZILI KATALIN 2009. A *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105: 175–188.
- VERHAGEN, ARIE 2007. Construal and Perspectivization. In: GEERAERTS, DIRK–CUYCKENS, HUBERT szerk., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, Oxford University Press. 48–81.
- WÉBER KATALIN 2011. *A kétféle magyar igeragozás elkülönülése. Igeragozásaink elkülönülése a magyar nyelvészeti hagyományban és gyermeknyelvi megnyilatkozások longitudinális korpuszvizsgálata alapján*. Doktori értekezés. Kézirat. Pécs, PTE.

KUGLER NÓRA, Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben.

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 179. Budapest,
Tinta Könyvkiadó, 2015. (280 lap)

KUGLER NÓRA legújabb kötetében egy olyan vizsgálat leírását olvashatjuk, amelynek alapvető kérdése így fogalmazható meg: miként jelenítjük meg nyelvi-
leg, hogy valami megfigyelésből származik, illetve hogy következtetési folyamat
eredménye? A kötet a funkcionális kognitív nyelvészeti keretben kísérli meg
ezeknek a jelenségeknek a magyar nyelvbeli realizációját feltárni.

Már az előszóban megismerjük azokat a fogalmakat (*evidencialitás, inferencia-
lítás és episztemikus modalitás*), amelyekre a továbbiak értelmezéséhez feltétlenül
szükségünk van. A tapasztalat és következtetés nyelvi jelölését (inferencialitás) az
információforrás nyelvi kidolgozásának (evidencialitás) egyik alkategóriájaként
tartják számon a nyelvészeti szakmunkák (a kötet azonban arra is rávilágít, hogy
ez nem minden esetben van így). Az episztemikus modalitás fogalma az esemé-
nyek lehetőségességét, valószínűségét foglalja magába. Az előszóban kapott
helyet a kísérlet rövid, vázlatos leírása is (10).

A kötet négy nagyobb tematikus egységből áll, amelyek logikusan épülnek
egymásra.

Az első fejezet (15–70) a vizsgálat elméleti alapvetéseit fogalmazza meg az
ehhez kapcsolódó szakirodalom kritikai áttekintésén keresztül. A kutatás nyelv-
velméleti háttérét a funkcionális kognitív nyelvvelmélet adja. Elsőként ennek a
minden részletre kiterjedő bemutatását végzi el a szerző, tisztázva a vizsgálat
kapcsolódó alapfogalmakat. Ennek során — példákon és hozzájuk fűződő ma-
gyarázatokon keresztül — megismerkedhetünk a szubjektív (vagy szubjektívizál-
tabb), illetve az objektív (vagy objektívizáltabb) konstruálási módokkal, és rész-
letesebben magával a szubjektívizáció fogalmával is. A szerző külön alfejezetet
szán a nyelvi ikonikussággal kapcsolatos kérdéseknek, problematikának. A nyelv-
vi kifejezés jelentése nem önkényes, hanem alapvetően motivált, ezzel a felfo-
gással kapcsolódik össze az ikonikusság általános elvének felismerése. Az 1.2. fe-
jezet elsősorban ennek a jelenségnek az elméleti háttérét tárja elénk, főképpen a
motiváltság kellően tág értelmezésén keresztül. Az evidencialitás, inferencialitás
és episztemikus modalitás részletes bemutatásának szenteli a szerző az 1.3. fe-
jezetet, ami azért is indokolt, mert ezek a fogalmak a továbbiakban központi
szerepet játszanak. A meghatározásokon kívül mélyreható elemzést olvashatunk
például az inferencialitás és evidencialitás kategóriarendszereiről, illetve ezek
szerkezetéről, modelljeiről, nyelvi kifejezőiről. Külön alfejezetben tisztázza
KUGLER NÓRA az általa tarthatatlan oppozíciókként megnevezett jelenségeket.
Ebben az egységben olyan kérdésekre keresi a szerző a választ, hogy az inferencia
inkább felvetésnek vagy eredménynek tekinthető-e, illetve hogy szétválasztható-e

egymástól a szükségszerű és lehetséges, valamint a reális és irreális fogalma. Az első fejezet utolsó, 1.4. egysége végül a hétköznapi következtetés megközelítéseit és modelljeit mutatja be.

A második fejezet (71–83) az elméleti alapvetések terjedelmes ismertetése után módszertani keretbe helyezi a vizsgálatot. KUGLER NÓRA és kutatótársai egyrészt már meglévő adatbázisokból (a Magyar nemzeti szövegtár, MNSZ); a Beszélt nyelvi gyűjtemény, BNYGY; illetve a Beszélt nyelvi adatbázis, BEA), másrészt saját kísérleteik anyagából állították egybe a vizsgálathoz szükséges korpuszt, amelyekre empirikus, kvalitatív kutatásaik épülnek. A korábbi adatbázisokat a kutatás első ciklusában használták fel a kutatók, az episztemikus kifejezések vizsgálatához és szótárszerű feldolgozásukhoz. KUGLER NÓRA a látás tartományával kapcsolatban álló lexikalizálódott kifejezések szócikkekbe rendezésére is törekedett, s ehhez elsősorban a német nyelvű Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.) szócikkeit vizsgálta. Amennyiben ebben a szótárban nem talált adatot, úgy a Magyar történeti szövegtár (MTSZ) legkorábbi adatát használta fel. A saját kísérletekből összeállított adatállomány, a Kivi (Korpusz az inferencialitás vizsgálatához) megtervezésével és a vizsgálat célkitűzésével is a módszertani fejezetben ismerkedhetünk meg. Az adatgyűjtési eljárás egyrészt JAN NUYTS megoldására alapoz (vö. 2001), aki az episztemikus modalitás tanulmányozására dolgozta ki módszerét. E módszer lényege az volt, hogy az adatközlőknek képregényszerű rajzolt jelenetsorokat mutattak, majd ezzel kapcsolatban tettek fel kérdéseket az események kiváltó okaira és lehetséges végkimenetelére vonatkozóan. Ezt az alapötletet igazította saját kutatásának céljaihoz KUGLER. Az ő kísérletének alapja egy félperces felvétel volt, melynek egyetlen szereplője egy fiatalember, aki egy nappali/dolgozószoba több pontján izgatottan keresgél valamit, végül pedig egy szekrény középső fiókjában talált borítékkal a kezében kiszalad a helyiségből. A jelenet megtekintése után KUGLER kérdéseket tett fel az adatközlőknek a látottakról, s a válaszokon keresztül vizsgálta a tapasztalattal, következtetéssel és vélekedéssel kapcsolatos nyelvi kifejezéseket.

A kötet harmadik nagy egysége négy fejezetet foglal magába (3–6. fejezet), amelyek a vizsgálat leírását és a kapott eredmények összegzését, bemutatását hivatottak elénk tárni.

A harmadik fejezet (85–92) a Kivi két diskurzustípusának (a narratívának és a párbeszédnek) az összevetésével foglalkozik. A szerző a fejezet elején felvázolja a két fogalom közti különbségeket, a legfontosabbnak azt tartva, hogy a „mininarratíva” egy megfigyelt jelenet elbeszélését jelenti, míg a párbeszéd egyértelműen meg nem állapítható, csak kikövetkeztethető tényezőkről, ötletekről szól (de nem tekinthető véletlenszerűnek). Erre a körülményre épülnek aztán a két fogalom további ellentétei. KUGLER három olyan kifejezést emel ki, amelyekről úgy gondolja, hogy jellemzőek lehetnek a beszélők szubjektív nézőpontjának jelölőjeként, és röviden meg is indokolja, hogy miért éppen ezeket választotta

ki. Rámutat továbbá arra is, hogy a párbeszédekben legtöbbször hosszabb a hezitálás időtartama, és példákkal illusztrálva bemutatja az erre vonatkozó diskurzusjelölőket és azok előfordulásait.

A negyedik fejezet (93–122) a történetmondásban megmutatkozó inferencialitást állítja középpontba, és a Kivi diskurzusaiban fellelhető narratívákkal és narrációval foglalkozik. Ezeknek a jelenségeknek a vizsgálatát mindkét diskurzustípuson belül elvégzi a szerző. Elsőként az esemény észlelésére és feldolgozására fókuszál. Foglalkozik például az észlelés szerepével az esemény megkonstruálásában. Ehhez mindenekelőtt az észlelés fogalmát tisztázza, majd kitér azokra az észlelésmodalitásokra, amelyek a vizsgálat során is előkerültek: a látási és a hallási élményekre, s ezek egymáshoz viszonyított jelentőségére. A második alfejezetben a figyelem működésével, tágabban a figyelem fókuszával és kiterjedésével kapcsolatos észrevételek kerülnek különböző példákon keresztül terítékre. Nemcsak az észlelés, hanem a memóriaműködés is konstruktív, illetve rekonstruktív természetű, ezért a két fogalom kölcsönös összefüggést mutat egymással. Arról, hogy pontosan hogyan és milyen szinteken valósul meg ez az egymásra gyakorolt hatás, KUGLER ugyancsak részletesen szól, illetőleg a téves észleléssel és előhívással összefüggő megfigyeléseinek is hangot ad. A második alfejezet a történet megkonstruálásával kapcsolatos részleteket fejt ki. Ez azt a folyamatot jelenti, amelynek során egy általunk megfigyelt eseménysorozatot teszünk a narratív diskurzusban mások számára is hozzáférhetővé. Itt esik szó egyrészt a szereplővel kapcsolatos tudás megkonstruálásának lehetséges változatairól. Ezzel összefüggésben az derül ki, hogy milyen módon nevezik meg az adatközlők a szereplőt (fiú, férfi vagy illető), illetve hogy milyen megállapításokat tesznek annak korára, foglalkozására nézve. Másrészt a helyszínnel, illetve a szereplő és a helyszín viszonyával összefüggő tudás nyelvi kifejezéseit is tárgyalja KUGLER, az adatközlők 60%-a ugyanis valamilyen formában állást foglal ezzel kapcsolatban, így ezeknek az adatoknak az értékelése is relevánssá válik. Megtudhatjuk továbbá azt is, hogy miként működtetik az adatközlők a történet megkonstruálása során a forgatókönyv típusú fogalmi sémákat. A fogalmi sémákon azokat a kifejezéseket értjük, amelyek megeremtik a koherenciát, illetve a motivációs kapcsolatot (ki mit csinált, miért éppen azt csinálta stb.) a narratívában. Közéjük tartozik a tárgy keresése séma, továbbá két, lélektaninak mondható szempont is helyet kap a történet megkonstruálásának részletei között. Az egyik az egocentrizmus, ami fontos szerepet játszik a perspektíválás műveletében. Az eseményt a megnyilatkozó valamilyen nézőpontból jeleníti meg, ennek a tájékozódási rendszernek a központja pedig legtöbbször maga a beszélő. Ezenkívül a szereplővel való érzelmi azonosulásnak is jelentősége van a történet megkonstruálásában. A harmadik alfejezetben végül KUGLER a narráció egyes elemeit, tehát a nézőpontoszerkezetet, az időviszonyokat, a téri viszonyokat, a személyviszonyokat, illetve a narratív diskurzusra vonatkozó megnyilatkozó reflexiót (másképpen a megnyilatkozó attitűdöt) vizsgálja.

Az ötödik fejezet (123–197) a hétköznapi következtetési folyamatokat előhívó dialógusokat elemzi, s ez alapján arra keresi a választ, hogy a beszélők mennyire és milyen módon különítik el a tapasztalást és a következtetést kifejező nyelvi elemeket az általuk megkonstruált történetben. KUGLER elsőként az elkülönítés problematikáját fejti ki, majd a Kivi adatai alapján a következő kérdésekre keresi a választ: hogyan nyilvánul meg a hétköznapi következtetés komplexitása, hogyan hatnak a társalgási interakciók a következtetési folyamatokra a vizsgálati helyzetben, hogyan működik a hétköznapi következtetés általában, és hogyan valósul meg a megfigyelés és a hétköznapi következtetés nyelvi reprezentációja.

A hatodik fejezetben (199–249) KUGLER NÓRA a látás tartományával összefüggő, lexikalizálódott kifejezéseket gyűjti össze *láthatóan, láthatólag, szemmel láthatóan, szemmel láthatólag, szemlátomást, látszólag, előreláthatólag*), s végzi el azok a szerző ezeknek korpuszalapú leírását. Az *előreláthatólag* elkülönül némileg a másik hat kifejezéstől, mivel ez nem vizuális evidenciatípus jelölője, hanem a megnyilatkozó jövőre vonatkozó feltételezését fejezi ki. KUGLER elsőként kapcsolatrendszerében vizsgálja az első hat kifejezést (amelyek a vizuális észlelésre vonatkoznak), például olyan módon, hogy több diagramon és táblázaton keresztül ábrázolja azok gyakorisági viszonyait, majd részletesen elemzi őket. Mivel az *előreláthatólag* a másik hat elemtől funkcionálisan elkülönül, erről külön pontban olvashatunk.

KUGLER NÓRA könyvét tanulmányozva sok esetben nem egyszerű tájékozódni az alfejezetek, illetve a diagramok és példák olykor bonyolult hálójában. Az olvasottak feldolgozásának megkönnyítésére szolgál azonban a negyedik tematikus egység. Itt található meg a felhasznált szakirodalom jegyzéke (251–260). A szakirodalmi kapcsolódási pontok magában a szövegben lábjegyzetként szerepelnek, és olyan lényeges, de mégis mellékszálnak tekinthető kiegészítéseket tartalmaznak, amelyek nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy teljes képet kaphassunk bizonyos, a szövegben említett fogalmakról, jelenségekről. A kötet mellékletében 362 példát, 14 ábrát, 16 diagramot és 67 táblázatot találhatunk, amelyek jól kiegészítik a főszöveget, segítve ezzel az összetettebb feldolgozást és az ismeretek rendszerezését. A kötet tartalmaz végül egy rövid illusztrációjegyzéket (271–273), illetve egy szó- és tárgymutatót is (274–280).

ADORJÁN IMOLA

Irodalom

EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.

NUYTS, JAN 2001. *Epistemic modality, language and conceptualization*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.

Beszámoló a 2015/2016. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének személyi összetételében az előző tanévhez képest több változás is történt. A tanszék oktatói az alábbiak voltak: dr. Hoffmann István egyetemi tanár, tanszékvezető, dr. Tóth Valéria és dr. Kis Tamás egyetemi docens, dr. Ráczi Anita, dr. Dobi Edit, dr. Györfy Erzsébet egyetemi adjunktus és dr. Fehér Krisztina egyetemi tanársegéd. Dr. Póczos Ritát 2016. februárban adjunktussá léptették elő. Dr. Reszegi Katalin egyetemi adjunktus gyermekgondozási szabadságra távozott, őt Kazamér Éva tanársegéd helyettesítette. A tanárképzés terén megnövekedett oktatási feladatok ellátására a tanszék új tanársegédi állást kapott, amelyet dr. Bába Barbara nyert el. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára Kecskeméti Legoza Eszter, ügyvivő-szakértője pedig Szűcs Imre volt. A szakmódszertani képzésbe továbbra is óraadóként kapcsolódott be a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita és Mászlainé dr. Nagy Judit, a Svetits Katolikus Gimnázium tanára.

Tóth Valéria 2016 januárjában megvédte Személynevek és helynevek rendszerkapcsolatai a régi magyar nyelvben című akadémiai doktori értekezését, s ennek alapján a Magyar Tudományos Akadémia odaítélte számára az MTA doktora címet. Tóth Valériát a köztársasági elnök 2016. június 15-én egyetemi tanárrá nevezte ki. Ráczi Anita 2016. július 1-jétől docensi kinevezést kapott, továbbá — Hoffmann István vezetői megbízásának lejártával — ugyanezen időtől kezdődően megválasztották a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetőjének is.

A doktori képzés a Kertész András professzor vezette Nyelvészeti Doktori Iskolában a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Doktori Program keretében folyt Hoffmann István irányításával. A magyar nyelvészeti alprogramot Tóth Valéria vezette. A doktori alprogram hallgatói a 2015/2016. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Nagy Máté, Oroszi Hajnalka és Szilágyi-Varga Zsuzsa, II. évfolyam: Bátorfi István, I. évfolyam: Gellért Rita. A hallgatók többsége bekapcsolódott a tanszék oktatómunkájába is. A doktori alprogram szokásos éves témabemutató előadásai a Helynévtörténeti szeminárium keretében Síkfőkúton hangzottak el 2016 májusában. Ditrői Eszter 2015 decemberében summa cum laude minősítéssel megvédte Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben című értekezését.

Az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoportjának eredményei közül kiemelendő két monográfia: Rácz Anita habilitációs értekezésének továbbfejlesztett változatát *Etonimák a régi magyar településnevekben* (Debrecen, 2016. 196 lap) címmel adta közre, Tóth Valéria pedig akadémiai doktori értekezésének egyik felét publikálta *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban* (Debrecen, 2016. 307 lap) cím alatt. A két könyv A Magyar Névarchívum Kiadványai sorozatának 37., illetve 38. köteteként jelent meg. A kutatócsoport összetétele jelentős változásokon ment át: dr. Bába Barbara, dr. Kovács Éva és dr. Köteles-Szöke Melinda, majd dr. Ditrói Eszter is tudományos munkatársi kinevezést kapott. Kovács Éva a második félévben visszatért a gyermekgondozási szabadságról, ilyen irányú teendőik miatt továbbra is távol voltak Béres Júlia, Köteles-Szöke Melinda és Tóth Teodóra, valamint 2016 májusától Ditrói Eszter. Őket Katona Csilla és Kovács Helga tudományos segédmunkatárs helyettesítette. A kutatócsoport tagjai voltak még Mozga Evelin tudományos segédmunkatárs, Tóth Valéria részfoglalkozású tudományos főmunkatárs, Rácz Anita részfoglalkozású tudományos munkatárs, valamint Kecskemétiné Legoza Eszter ügyintéző és Szücs Imre informatikus. Bába Barbara 2016 tavaszán a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre került át. A kutatócsoportot Hoffmann István vezette.

2015. október 1–3. között nyelv- és névtörténeti műhelytalálkozóra került sor a Debreceni Egyetem kutatóházában Síkfőkúton, amelynek keretében az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékének, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének, valamint az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoportjának oktatói, kutatói számoltak be az általuk a fenti témakörben folytatott tudományos kutatási programokról. A műhelytalálkozón részt vettek továbbá a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetem, a komáromi Selye János Egyetem, a veszprémi Pannon Egyetem, a Nyíregyházi Főiskola szaktanszékeinek oktatói, valamint az Erdélyi Múzeum Egyesület és a Magyar Nyelvstratégiai Intézet képviselői is. A rendezvény résztvevői szándéknyilatkozatot írtak alá a Magyar Nemzeti Helynévtár létrehozására és fejlesztésére, a magyar helynévgyűjtés és -kiadás ügyének fellendítésére. (A nyilatkozat szövege itt tekinthető meg: http://mnynk.unideb.hu/dokumentumok/szandeknyilatkozat_201510.pdf.) A Magyar Nyelvstratégiai Intézet a program koordinálásával 2015 novemberétől E. Nagy Katalint bízta meg.

A Magyar Nemzeti Helynévtár online adatbázist az alapítók 2015. október 7-én mutatták be a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában a szakma és a sajtó képviselőinek. Ugyanitt ismertették a „Hajdú-Bihar megye helynevei” címen indított sorozat első kötetét is, amely a Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás élőnyelvi és történeti helynévanyagát adja közre a debreceni egyetemi tanszék és a mellette működő akadémiai kutatócsoport közös munkájaként, Bába Barbara szerkesztésében (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 433 lap + 36 lap térképmelléklet). A kötet szerzői több könyvbemutatót is tartottak az érintett településeken.

A tanszék az MTA–DE kutatócsoportjával és a DAB Nyelvészeti Szakbizottságával együtt 2015 novemberében a magyar nyelv napja alkalmából Szavaink világa címmel rendezvénysorozatot tartott, amelyen tudománynépszerűsítő előadások hangzottak el, és könyvbemutatókra, anyanyelvi versenyekre is sor került.

A korábbi hagyományokat folytatva Magyar Nyelvtudományi Tanszék, az akadémiai kutatócsoport és a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtani tagozatának közös szervezésében rendeztük meg Síkfőkúton a XI. Helynévtörténeti szemináriumot 2016. május 25–27. között. A tanácskozáson 25 előadás hangzott el. A tanszéken működő Társas-Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport ez évi munkájának legfontosabb eredményeként megjelent Kis Tamás „Sittesduma. Magyar börtönszlengszótár” című munkája (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 356 lap) a Szlengkutatás sorozat 9. darabjaként.

A tanszék oktatói és a kutatócsoport tagjai számos konferencián vettek részt előadással. Ezek közül itt csupán a nemzetközi szerepléseket emeljük ki: Tóth Valéria és Mozga Evelin 2015 augusztusában a Nemzetközi Finnugor Kongresszuson Ouluban tartott angol nyelvű előadást. Nagybányán nemzetközi névtani konferencián 2015 szeptemberében Györffy Erzsébet, Rácz Anita és Tóth Valéria szerepelt előadóként, ugyancsak névtani konferencián vett részt előadással Párizsban 2015 decemberében Bába Barbara. 2016. január 29–30-án a Szabó T. Attila születésének 110. évfordulójának tiszteletére Kolozsváron rendezett konferencián Bátor István, Györffy Erzsébet, Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria szerepelt meghívott előadóként.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportja 2015 őszén öt felolvasó ülést tartott, amelyek keretében Reszegi Katalin, Tóth Valéria, Hoffmann István, E. Nagy Katalin és Bátor István tartott előadást. Bába Barbara a Magyar Nyelvtudományi Társaság központi rendezvénysorozatán, Budapesten szerepelt előadással. 2016 tavaszán társasági ülés keretében hat előadás hangzott el, az előadók Kovács Helga, Katona Csilla, Nagy Máté, Szilágyi-Varga Zsuzsa, Tóth Valéria és Fehér Krisztina voltak.

2016-ban Póczos Rita elnyerte a Kiss Lajos-díjat, a tanszék nyugalmazott docense, Jakab László pedig magyar–finn szótárával a Kiváló magyar szótár díjban részesült. 2016 tavaszán Hoffmann Istvánt újabb három évre az MTA köztestületi képviselőjének választották.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.unideb.hu> honlapon, az akadémiai kutatócsoport tevékenységéről pedig az alábbi honlapon lehet tájékozódni: <http://mnynk.unideb.hu/>.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások 1., 7–13., 15., 17–24, 26–31., 33–37., 39–45., 47–53. 1951–2015.
500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. CSÜRY BÁLINT, *A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története*. Debrecen, 1939. (17 lap) 150 Ft
5. KOVÁCS ISTVÁN, *Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye*. Debrecen, 1939. (28 lap) 150 Ft
13. BÁRCZI GÉZA, *A városi népanyelv kérdéséhez*. Debrecen, 1941. (18 lap) 150 Ft
14. KOVÁCS ISTVÁN, *Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népanyelvben*. Debrecen, 1941. (35 lap) 150 Ft
15. SZABÓ ISTVÁN, *Az í-zés esetei a békési nép nyelvében*. Debrecen, 1941. (32 lap) 150 Ft
17. *Népanyelvi szövegmutatványok*. Közli Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József. Debrecen, 1941. (39 lap) 150 Ft
21. KNEZSA ISTVÁN, *Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei*. Debrecen, 1943. (42 lap) 150 Ft
22. BAKÓ ELEMÉR, *Egy magyar szócsalád, hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. Debrecen, 1943. (22 lap) 150 Ft
23. BÁRCZI GÉZA, *Jegyzetek a budapesti népanyelvről*. Debrecen, 1943. (21 lap) 150 Ft
24. SZILÁGYI LÁSZLÓ, *A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében*. Debrecen, 1943. (28 lap) 150 Ft
25. VARGA LAJOS, *Igealakok és igeragozás a szuhogyi népanyelvben*. Debrecen, 1943. (19 lap) 150 Ft
26. VÉGH JÓZSEF, *A békési népanyelv névszótövei*. Debrecen, 1943. (156 lap) 150 Ft
29. PAPP LÁSZLÓ, *Az ú és ü hangok a hosszúpályi népanyelvben*. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. BENKŐ LORÁND, *A Nyáradmente földrajzinevei. Adattár*. Debrecen, 1950. (19 lap) 150 Ft
32. D. BARTHA KATALIN, *A szlavóniai nyelvjárás szóképzése*. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
38. SULÁN BÉLA, *Adalékok az argó szókincsének tanulmányozásához*. Debrecen, 1961. (20 lap) 150 Ft
40. SULÁN BÉLA, *Magyar -ó < szláv -ou ~ ov?* Debrecen, 1962. (13 lap) 150 Ft
42. IMRE SAMU–KÁLMÁN BÉLA, *Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből*. Debrecen, 1962. (25 lap) 150 Ft
43. PAPP ISTVÁN, *A szóalkotás problémái*. Debrecen, 1963. (29 lap) 150 Ft

44. SULÁN BÉLA, *A kétnyelvűség néhány kérdéséhez*. Debrecen, 1963. (15 lap) 150 Ft
45. JAKAB LÁSZLÓ, *A felszólító módjel kérdéseiről*. Debrecen, 1964. (16 lap) 150 Ft
48. JAKAB LÁSZLÓ, *Az ingadozó igei végződések használata*. Debrecen, 1969. (20 lap) 300 Ft
51. JAKAB LÁSZLÓ–KERESZTES LÁSZLÓ, *Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen*. Debrecen, 1979. (25 lap) 300 Ft
52. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Kálmán Béla hetvenéves*. KISS ANTAL, *Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982)*. Debrecen, 1983. (43 lap) 300 Ft
54. KÁLMÁN BÉLA, *Vértés Edit 70 éves*. JAKAB EDIT, *Vértés Edit tudományos munkásságának bibliográfiája*. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. HLAVACSKA EDIT, *Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában. Annotált bibliográfia*. Debrecen, 1990. (44 lap) 500 Ft
57. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkutató iskolájában*. Debrecen, 1990. (19 lap) 300 Ft
58. KISS ANTAL, *Andrássyné Kövesi Magda 80 éves*. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. K. SZOBOSZLAY ÁGNES, *Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez*. Debrecen, 1991. (85 lap) 500 Ft
61. HOFFMANN ISTVÁN, *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. (163 lap) 1200 Ft
62. VÉRTES EDIT, *Vélemények és ellenvélemények*. Debrecen, 1995. (35 lap) 150 Ft
63. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Népi beszélgetések Szatmárból*. Debrecen, 1995. (140 lap) 800 Ft
66. HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS, *Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye 2*. Debrecen, 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. KIS TAMÁS, *A magyar szleng kutatás bibliográfiája*. Debrecen, 1996. (99 lap) 500 Ft
69. VÖRÖS ÉVA–PRISZTER SZANISZLÓ, *Márton József Természethistóriai képeskönyvének növénynevei*. Debrecen, 1997. (61 lap) 250 Ft
71. KIS TAMÁS, *Szemponatok és adalékok a magyar szleng kutatásához*. Debrecen, 1997. (57 lap) 500 Ft
72. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből*. Debrecen, 1998. (95 lap) 800 Ft
77. KENÉZ TÜNDE, *A debreceni könyvkötészet szókincse*. Debrecen, 2002. (77 lap) 500 Ft
79. DOMONKOSI ÁGNES, *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen, 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*. Debrecen, 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. BODA ISTVÁN KÁROLY–PORKOLÁB JUDIT, *A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében*. Debrecen, 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. ZAICZ GÁBOR–CSEPREGI MÁRTA, *Vértés Edit emlékezete*. Debrecen, 2004. (36 lap) 300 Ft
83. KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Debreceni civis szótár*. Debrecen, 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről*. Debrecen, 2005. (137 lap) 2000 Ft
85. VÖRÖS ÉVA, *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2007. (500 lap) 2500 Ft
86. TAKÁCS JUDIT, *Keresztszavak jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje*. Debrecen, 2007. (170 lap) 1800 Ft

87. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A Nyugat stílárís sokszínűsége. A Nyugat születésének 100. évfordulója alkalmából a 2008. május 28-án Debrecenben tartott tudományos emlékülés anyaga.* Debrecen, 2008. (166 lap) 1200 Ft
88. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Szülőföld és nyelvi hagyomány. Válogatás Sebestyén Árpád írásaiból.* Debrecen, 2009. (279 lap) 2000 Ft
89. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stíluskohézió eszközei a modern és posztmodern szövegekben.* Debrecen, 2011. (207 lap) 1800 Ft
90. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúrát meghatározó szerepe.* Debrecen, 2012. (207 lap) 1800 Ft
91. DOBI EDIT–DOMONKOSI ÁGNES–PETHŐ JÓZSEF szerk., *Stílusról, nyelvről — sokszínűen. Szikszainé Nagy Irma hetvenedik születésnapjára.* Debrecen, 2014. (332 lap) 3000 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója.* Debrecen, 1988. (594 lap) 800 Ft
5. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai-szókincstár 1.* Debrecen, 1993. (591 lap) 1200 Ft
6. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Guarji-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen, 1994. (367 lap) 800 Ft
7. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *Az Apor-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen, 1997. (451 lap) 800 Ft
8. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár.* Debrecen, 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL, *A Festetics-kódex ábécérendes adattára.* Debrecen, 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. JAKAB LÁSZLÓ, *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék.* Debrecen, 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc, Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igr essewth (1535 k.).* Debrecen, 2003. (261 lap) 1200 Ft
12. JAKAB LÁSZLÓ, *Csokonai-szókincstár 2.* Debrecen, 2011. (1024 lap) 3500 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 1. Abaij–Csongrád vármegye.* Debrecen, 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaij és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaij és Bars vármegye.* Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft

8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye.* Debrecen, 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* (224 lap) 1600 Ft
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* (372 lap + 1 térkép) 2300 Ft
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* 2008. (193 lap) 2000 Ft
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. (285 lap) 2000 Ft
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* 2009. (193 lap) 2000 Ft
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. (259 lap) 2500 Ft
17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* 2010. (271 lap) 2200 Ft
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. (237 lap) 2200 Ft
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. (248 lap) 2500 Ft
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. (224 lap) 2500 Ft
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. (216 lap) 2500 Ft
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. (213 lap) 3500 Ft
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* 2011. (226 lap) 2500 Ft
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
25. HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 3. Heves–Küküllő vármegye.* Debrecen, 2012. (115 lap + 23 térkép) 3000 Ft
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. (134 lap) 2200 Ft
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* 2012. (172 lap) 2500 Ft
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. (222 lap) 2500 Ft
29. *Helynévtörténeti tanulmányok 9.* 2013. (172 lap) 2500 Ft
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. (138 lap) 2200 Ft.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* 2014. (206 lap). 2500 Ft
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA: *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. (338 lap) 3500 Ft
33. SZÓKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. (244 lap) 2500 Ft
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. (238 lap) 2500 Ft
35. BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Debrecen, 2015. (473 lap) 5900 Ft
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* 2015. (200 lap). 2500 Ft

37. RÁCZ ANITA, *Etonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. (196 lap) 2500 Ft
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. (308 lap) 3000 Ft
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. (188 lap) 2500 Ft
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. Debrecen, 2017. (169 lap) 2500 Ft
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. (219 lap) 2500 Ft
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*. 2016 (155 lap) 2500 Ft

Onomastica Uralica

1. *Onomastica Uralica 1 a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages*. 2001. (469 lap) 2000 Ft
2. *Onomastica Uralica 2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages*. 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. *Onomastica Uralica 3. Settlement Names in the Uralian Languages*. 2005. (182 lap) 2500 Ft
4. *Onomastica Uralica 4. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages*. 2007. (223 lap) 3000 Ft
5. *Onomastica Uralica 5*. 2007. (172 lap) 2500 Ft
7. *Onomastica Uralica 7*. 2008. (168 lap) 2400 Ft
8. *Onomastica Uralica 8. Patrocinium Settlement Names in Europa*. 2011. (249 lap) 2500 Ft

Officina Textologica

3. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez*. Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. DOBI EDIT–PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Koreferáló elemek — koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió*. Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Grammatika — szövegnyelvészet — szövegten*. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió*. Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, téma–réma szerkezet*. Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. DOBI EDIT, *Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben*. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. Linearizáció, tematikus progresszió*. Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. PETŐFI S. JÁNOS–SZIKSZAINÉ NAGY IRMA szerk., *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. Fogalmi sémák*. Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft

11. PETŐFI S. JÁNOS szerk., *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához*. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
13. CSÚRY ISTVÁN, *Kis könyv a konnektorokról*. Debrecen, 2005. (196 lap) 2000 Ft
14. DOBI EDIT szerk., *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő*. Debrecen, 2008. (123 lap) 1200 Ft
15. PETŐFI S. JÁNOS, *Egy poliglott szövegnyelvészeti–szövegtani kutatóprogram 2*. Debrecen, 2009. (124 lap) 1200 Ft
16. DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi S. János 80. születésnapjára*. Debrecen, 2011. (158 lap) 1200 Ft
17. DOBI EDIT szerk., *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Diskusszió*. Debrecen, 2012. (181 lap) 1500 Ft
18. CSÚRY ISTVÁN szerk., *Fifteen years of research in text linguistics. The Officina Textologica project. In memoriam János S. Petőfi*. Debrecen, 2013. (134 lap) 1500 Ft
19. DOBI EDIT–ANDOR JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. Debrecen, 2016. (214 lap) 2000 Ft

Szlengkutatás

7. KIS TAMÁS: *A magyar szlengkutatás bibliográfiája*. 2. javított, bővített kiadás. Debrecen, 2011. (237 lap) 2500 Ft

Egyéb kiadványok

- KÁLNÁSI ÁRPÁD szerk., *Bakó Elemér, Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2*. Debrecen, 1984. (508 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–JAKAB LÁSZLÓ, *A Nyírbátori járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 3*. Debrecen, 1987. (431 lap) 1200 Ft
- KÁLNÁSI ÁRPÁD–SEBESTYÉN ÁRPÁD, *A Csengeri járás földrajzi nevei. Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5*. Debrecen, 1993. (549 lap) 800 Ft
- NYIRKOS ISTVÁN, *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, 1987. (184 lap) 800 Ft
- SEBESTYÉN ÁRPÁD, *Értsünk szót! Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban*. Debrecen, 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc, *Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es így essewth (1535 k.)* Hásonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléseszi KOVÁCS ISTVÁN. Debrecen, 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok

HEGEDŰS ATTILA: Nyelvjárás és nyelvi rendszer	5
JAKAB LÁSZLÓ: A létige és a <i>megy</i> ige ragozásának kialakulása	13
KIS TAMÁS: A bilabiális β és a ν -féle hangok a magyarban	23
KATONA CSILLA: A hangátvetés a magyarban	51
PÓCZOS RITA: Elméletek a régi európai víznevekről	83
FEJES LÁSZLÓ: Dől a fa?	95
DOBI EDIT: „ <i>Nem (ezt) mondtad!</i> ” — avagy a félreértés sajátos mentális háttere	121
KAZAMÉR ÉVA: Hipertextualitás és paratextualitás Parti Nagy Lajos költészetében	153

Nyelvjárási adatok

E. NAGY KATALIN: Szentpéterszeg helynevei	169

Ismertetések, bírálatok

DOBI EDIT: Tolcsvai Nagy Gábor, <i>Az ige a magyar nyelvben.</i> Funkcionális elemzés	179
ADORJÁN IMOLA: Kugler Nóra, <i>Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben</i>	185
HOFFMANN ISTVÁN: <i>Beszámoló a 2015/2016. tanévről</i>	189

Számunk szerzői

ADORJÁN IMOLA, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola

DOBI EDIT, egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék

FEJES LÁSZLÓ, Nyelv és Tudomány, nyest.hu

GELLÉRT RITA, PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Nyelvtudományok Doktori Iskola

HEGEDŰS ATTILA, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék

HOFFMANN ISTVÁN, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék

JAKAB LÁSZLÓ, nyugalmazott egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék

KATONA CSILLA, tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport

KAZAMÉR ÉVA, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék

KIS TAMÁS, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék

E. NAGY KATALIN, tudományos segédmunkatárs, Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetem, Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport

